

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KØBSTADMUSEET

»DEN GAMLE BY«

1993

KØBSTADMUSEET
»DEN GAMLE BY«
Årbog 1993

KØBSTADMUSEET

»DEN GAMLE BY«

Årbog 1993

Særligt tilegnet »Den gamle Bys Venner«

Redaktion: Erik Kjersgaard og Henrik Nyrop-Christensen.

Redaktionssekretær: Peter Thorup

Papir: 135 g mat Magnomatt.

Tryk: Poul Kristensen Grafisk Virksomhed a/s Kongelig Hofleverandør, Herning.

ISSN 0105-9254

Årbogens forfattere er alene ansvarlige for deres bidrag.

Aftryk i referat er tilladt, når årbogen angives som kilde og et eksemplar af aftrykket indsendes til Købstadmuseet »Den gamle By«. Ved aftryk i større omfang må forfatterens samtykke indhentes gennem årbogens redaktion.

Omslagsbillede: Brønden på Torvet i »Den gamle By« – Flemming Schmidt fot.

Indhold

- Erik Kjersgaard: Kildevand, brøndvand, springvand og pumpevand 7
- Thøger Irminger Pedersen: Kobbersmedens værksted 47
- Ebbe Johannsen: Frederik V – i blødt porcelæn 63
- Ulla Cederskjold: Boligudviklingen i hovedstad og købstæder i perioden 1800-1860 67
- Christian Kvium: Jens og Pederine 87
- Karen Marcmann: Vandmøllen 101
- Jens Ingvordsen: »oc inden Døren en vid Vandsten« 117
- Bodil Olesen: Landbosamfundene ved kanten af storbyen 137
- Årsberetning 1993 155

Kildevand, brøndvand, springvand og pumpevand

Vandforsyning i købstæderne før vandværkernes tid

Af ERIK KJERSGAARD

Siden 1928 har der på torvet i »Den gamle By« stået et lille springvand – et rundt trækar i bødkereteknik og i midten en opstander med fire rundkindede bronzehoveder, der »spyr« vand. Man har aldrig lagt skjul på, at »brønden« er tilsluttet det kommunale vandværk – ejheller, at det er en kopi. Originalen fra 1600-årenes begyndelse findes på Lynderupgård i Himmerland, men kunne ligeså godt hidrøre fra en købstad, og som point de vue synes den beskedne vandkunst at være uundværlig i det samlede bybillede. Mange kaster mønter i karret, ligesom sande Roma-farere ikke undlader at »ofre« en soldo til brøndens unægteligt mere berømte, men dog nære slægtning – Fontana Trevi.

Hvad de fire hoveder skal forestille, ved man ikke. Peter Holm talte neutralt om »pigeansigter«, men havde ikke nogen forklaring på den ejendommelige hovedbeklædning – en krans af lodrette fjer. Den inspirerede til gengæld Palle Lauring til en fantasifuld, men sikkert korrekt tolkning: Figurerne er

indianere – en anskueliggørelse af europæernes forestillinger om det forunderlige »Indien«.¹

Men hvad var hensigten med det lille springvand? Alene ordet og begrebet »springvand« er nu om dage så nært forbundet med noget rent dekorativt, at det oprindelige indhold og formål er gået tabt. At vandet »springer« vil i virkeligheden bare sige, at det fremføres under tryk – at det så at sige kan »løbe opad«. Når vi åbner for hanen over håndvask eller badekar, betjener vi os – teknisk set – af et springvand, og en vandkunst som den, der står i »Den gamle By«, havde nøjagtigt lige så prosaiske opgaver som enhver vandhane i vor egen tid. Den skulle først og fremmest forsyne borgerne med vand, i anden række være til lyst og glæde.

De kunstfærdige springvand i Danmark – lad os for tydelighedens skyld kalde dem fontæner – er et renæssancefænomen. Idé og teknik havde man fra Italien – nærmere bestemt Rom, hvor kejsertidens store vandledninger – akvæduk-

terne – nok for det meste lå i ruiner, men dog aldrig havde været helt ude af funktion.² De første danske fontæner blev i Frederik den 2's tid opstillet på de kongelige slotte,³ og det var følgelig ikke tilfældigt, at navnlig residensbyer som København og Helsingør hurtigt fik del i vandbygningskunstens nye resultater. Avancerede som de var, forblev springvandsanlæg dog en sjældenhed, der langt fra kunne dække behovet for drikkevand – endsige for vand til vask, ølbrygning og mange andre formål, snarere tværtimod. Da man ved midten af 1800-årene stod for at anlægge de vandværker, der i dag behersker vore forestillinger om brugsvand, forholdt det sig snarere således, at man benyttede sig af alle mulige former for adgang til vand, lige fra de mest primitive – vandhullet – til de mest raffinerede, og det var ikke sikkert, at det sidste var det bedste! En voksende befolkning drev i 1700- og begyndelsen af 1800-årene rovdrift på de tilgængelige ressourcer i en sådan udstrækning, at man helt bogstaveligt skræbede bunden og pinte de sidste dråber ud af mere og mere forurenede forekomster.

Vi har ovenfor strejft *springvandet*, der som sagt fik sin debut i 1500-årene; men nævnes må også *pumpevand*, *brøndvand* og ikke mindst *kildevand*, idet læseren selvsagt stadig må være opmærksom på, at vand var og blev vand – H₂O, og at forskellen kun lå eller burde ligge i fremskaf-

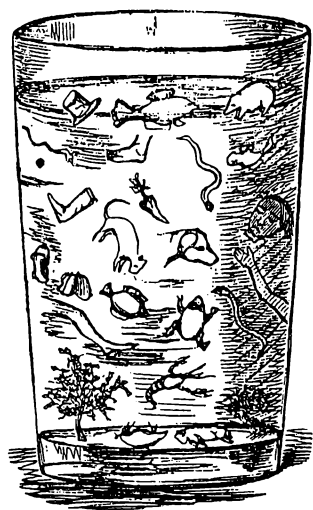
felsen. Man var imidlertid særdeles opmærksom på den stærkt svingende kvalitet – på godt og måske ikke mindst på *dårligt* vand, som man alligevel kunne være nødt til at bruge. Når brønde officielt blev stemplet som farlige, stod det virkelig slemt til. I sine erindringer fra skoledagene på Christianshavn i begyndelsen af 1850'erne, da byen stadig havde koleraen til gode, fortæller Vilhelm Bergsøe, at der »i Skolegaarden stod en gammel Post med et Blikbæger, som var fælles Drikkekar for Alle. Lærerne nød den Forret at drikke af et virkeligt Glas; men naar vi blev sendt ned for at hente Vand, var det en almindelig Sport at lægge en Klud over Glasset og poste deri. Kluden virkede som et Filter, der optog de mange mærkelige Skabninger, som færdedes i Vandet; men naar det var en Lærer, vi ikke kunde lide, vendte vi til Slutningen Filteret og bragte ham hele Menageriet op. Skolens Drikkevand kunde meget godt bruges til Demonstration i Naturhistorie, særlig for de lavere Dyrs vedkommende.« Foruden dafnier, myggelarver og andet kryb, kunne man være så heldig at fange haletudser, igler og en enkelt salamander.⁴

Man begriber nok, at københavnernes i stor udstrækning opgav den offentlige vandforsyning og atter søgte til byens gamle, stærkt forsovmte brønde. Det var ikke af hensyn til den daglige husholdning, man havde beholdt dem – kun fordi

brandvæsenet fandt dem uundværlige, og da man i 1840'erne for en sikkerheds skyld kontrollerede vandet i 250 brønde, som folk i ramme alvor påny gav sig til at *drikke*, måtte mere end halvdelen kasseres som absolut uanvendelige. Tilstanden må have været værre end det, Bergsøe beskrev! Kun en lille håndfuld – herunder brønden på Nytorv med det poetiske navn »de fire søstre« – opnåede den fornemme anerkendelse at kunne sidestilles med Maglekilde i Roskilde.⁵

Intet overgik altså vandet fra den *naturlige* kilde, og dermed er det faktisk godtgjort, at den danske befolkning i forhistorisk tid – til og med romersk jernalder – aldrig har haft problemer med drikkevandet. Kilder og bække stod nemlig dengang til rådighed for alle, og vandet var *rent*. Først i den sene Jernalders store landsbyer med deres efter datidens forhold tætte koncentration af mennesker, er arkæologerne stødt på egentlige, gravede brønde, og det er også værd at bemærke, at de naturlige kilder har kunnet spille en stor rolle for købstædernes vandforsyning langt ned i nyere tid. I enkelte mindre købstæder behøvede man knap nok andet.

Om Nibe kilde – der var kun den ene – berettes det fra 1743, at den gav »sundt og godt vand«, som alle brugte til »the, mad, brygning og tvæt,«⁶ og om Aakirkeby på Bornholm blev det fortalt, at der nok var flere »vandhuller«, der imidlertid li-

Det satiriske blad »Corsaren« bragte i 1850 en tegning af et glas drikkevand fra København. Ingredienserne omfattede foruden den »lavere fauna« også lig af katte og hunde – desværre ikke særlig overdrevet.

gesom Knarrekinden var tilbøjelige til at tørre ud om sommeren; men at man til gengæld altid kunne stole på *Stokkekilden*, »hvilken omend skønt den tømmes om Dagen paa nogle Læster, saa bliver den dog fuld om Natten straks efter, saa der er nok til denne Bys Vedkommende.«⁷ Svendborg var velsignet med adskillige kilder, og blandt dem udmærkede *Pibekilden* sig »tildeels ved sit gode Vand og tildeels ved Vandaarens Riighed, som er uudtømmelig; thi foruden at den benyttes fælleds af hele Byen, forsyner den ved Vandrender 20 Gaarde med Vand til Brygning og Brænding,« forlød det i 1823.⁸

Som den eneste danske købstad bærer Roskilde i selve sit navn vidnesbyrd om en legendarisk rigdom på kildevæld. Hvor mange, det egentlig drejede sig om, er uvist, for som det blev sagt i 1764: »Ofte frembryde saa mange nye Aarer, at man har ont ved at tilstoppe dem.« Men man talte normalt ti: »1. Hellig-Kors Kilde, som og kaldes Konge-Brønden, og ligger paa Vester-Kanten uden for byen. 2. Høyrbrønd, som ligger i Vester inde i Byen i en Gade, kaldet Støden. 3. Den store Kilde, (Magle-kilde) ligger ligeledes i Vester i Staden, og driver 5 Møller. 4. Apotheker-Haugens Kilde, som og kaldes Kloster-Kilden, ligger lige ud for Klosteret der i Byen. 5. St. Hanses Kilde, ligger Norden for Byen. 6. Roes-Kilde, ligger i det saa kaldte Kiøbmands-Venge, hvor det gamle Kongelige Slot skal have staaet, og paa Vester-Kandten af St. Olufs Gade. 7. St. Olufs Kilde, ligger lige ud for Kobber-Møllen paa St. Olufs Gaden, midt på Veyen imellem St. Jacobs Kirke og Farver Ebbesens Huus. 8. St. Jacobs Kilde, (vulgo St. Ibs Kilde) ligger ved St. Jacobs Kirkegaard, i Muuren af en derpaa stødende Gaard, i hvilken og Render ere indlagte, hvorigennem Vandet løber ned i en Park. (Hermed menes der vistnok en dam.) 9. Haraldsborg-Kilden, som gemeenlig kaldes Hasborg-Kilden, ligger lige for Haraldsborg- eller Hasborg-Møllen. 10. En kilde, i der værende Rectors Hauge, om hvilken nogle

meene, at det er den rette Roes-Kilde, hvoraf Byen har sit Navn; men Gaardens nærværende Besidder, den lærde Rector, Magister Schnabel, vil tillige med fleere ey antage den Meening.«

Om Højbrønden oplyses det yderligere, at den »har en Kiste oven for Jorden, som holder to Alen i en Fiirkant, og Brederne ere oven til ganske tilslagne. Under denne Kiste løber Vandet i en dertil indrettet Kiste, hvori det staaer to Alen høyt, og deraf løber det gennem en Rende i nestliggende Grav.« Maglekilden, siges det, »bestaaer egentlig af to Kilder, som omtrent ere een Alen fra hinanden, og enhver af disse Kilder, have en stor og nogle smaa Aarer, af hvilke Vandet med Heftighed opspringe gennem det klare Sand, saa at det mestendeel staaer to Alen over Sandet. Det er ellers indsluttet i en firkantet Kiiste, hvor det øverste Laag temmelig vel er forvaret, og fra Midten løber paa begge Sider skraae ned ad. Paa den eene Ende er der en Aabning, som med en Fald-Dør er tillukt. Paa den eene Side af denne Kiste løber Vandet nedden under igiennem, og gjør en liden Bek, som for Indbyggerne er beqvem, til at toe Klæder ...« Og så forlyder det om Hellig-Korskilden, at den »er ganske ordentlig anlagt, og der gaaer et firkantet Rør, hvorigennem Vandet ledes hen til Tap-Huuset, som ligger 2 à 3 Skridt derfra;« men så får man også en slags forklaring: »Af dette Vand be-

Så sent som i 1847 blev det ved et kongeligt reskript forbudt at forurene Bybækken i Bogense med ådsler, udledning fra møddinger o.lign. Overtrædelser blev straffet med ti rigsdaler i bøde. Nordfyns Museum – Bogense.

tiener sig for nærværende Tid det Kongelige Hof.«⁹

Ikke alene var Roskilde ualminde-
 lig velforsynet med kildevæld;
 det er faktisk også den eneste by,
 hvorfra vi har en nogenlunde detal-
 jeret beskrivelse af deres udseende,
 og så får vi nøjes med det. Der er
 ikke bevaret et eneste billede af
 stenkister, tap-huse og hvad man nu
 ellers udstyrede dem med.

Det må vi også undvære for Hjør-

rings vedkommende, selv om det er
 dokumenteret, at den store bakke,
 St. Olai kirke hviler på, havde indtil
 flere kilder. Nogle løb sammen i et
 bassin, der gav navn til Bassingade,
 men den største af dem, Korskilde,
 havde sit afløb gennem »Strøm-
 men« – en grøft, der også optog
 spildevand; så allerede få meter fra
 udspringet var Korskilden profane-
 ret til en kloak.¹⁰ Så gik man ander-
 ledes skånsomt til værks med By-
 bækken i Bogense. Den havde gan-
 ske vist ikke sit udspring i selve
 byen, idet kilden lå på Reveldrup
 mark; men bækken løb ind gennem
 den lille købstad parallelt med
 Adelgade. Husrækken mellem gade

og bæk var brudt af passager – »vandgange«, og dagen igennem så man tjenestepiger på vej til og fra med tomme henholdsvis fyldte spande. Vandgangene var lukket af med porte, der blev låst om aftenen, idet toldereren skulle have nøglen i forvaring til næste morgen. Hvad meningen var med det arrangement er uvist, og byfogeden var irriteret og bekymret. Han forudså, at en »stor ulykke kunne eksistere om nattetider, inden først nøglen og siden vand blev hentet ...«; så det var altså frygten for brand, der nagede ham. Men medens Hjørring vistnok tidligt måtte anlægge brønde for at supplere kilderne, var Bogenses Bybæk stort set uden konkurrence til 1789, da man endelig fandt det påkrævet at etablere en offentlig brønd på torvet,¹¹ og selv om Ebeltoft var vel udstyret med brønde, havde stadens tre bækløb – Byskriverens bæk, Smedens bæk og Møllebækken – fortsat betydning i 1700-årene. Om den første siges det udtrykkeligt, at den forsynede en snes huse i den nordlige ende af byen.¹²

Uanset hvorfra købstæderne ellers fik vand, var man fortsat opmærksom på de naturlige kilder og deres kvaliteter. »Foruden Byens Kilde eller den store Brynd paa Torvet, ere ved Veile bekiendte, Sverpøt-Kilde synden og Clauses-Kilde norden Byen,« meddeler Danske Atlas og glemmer ikke at tilføje, at vandet her var »særdeles klart, sundt og velsmagende« – en

vending, man aldrig ser brugt om brøndvand.¹³ Vordingborg roste sig af »Prinzen af Vürtenbergs Kilde« på slotsruinen, og fra Stubbekøbing meddeler Danske Atlas: »Kildevæld findes ved Graven og Strandbredden, men den beste, kaldet Børges Kilde, er en fierding Vey fra Byen ...«¹⁴

Rudkøbing, skrev stiftamtmanden i 1789, var egentlig højst ulykkeligt stillet, for der eksisterede »slet intet løbende vand«, og »det, som findes i brøndene, er for det meste saltagtigt og ildesmagende.« Derfor hentede man hellere vand i Piledammen eller Mølle dammen, især den sidste, der lå »straks ved byen« og fik »ypperligt vand fra en frisk kilde.«¹⁵

Når Danske Atlas taler om »Byens Kilde« i Vejle og identificerer den med torvebrønden, må man være opmærksom på, at det jyske dialektord »kjæld« dækker såvel det, der på rigsdansk hedder en kilde – et naturfænomen – såvel som en *brønd*, et gravet hul. Den berømte Gadekilde – eller Gaadkilde – ved Svaneapoteket i Randers, der omtales allerede i 1506, var lige så lidt som Byens Kilde i Vejle en kilde i ordets rigsdanske betydning, men netop en brønd,¹⁶ og det samme gælder den ikke mindre navnkundige St. Kjelds kilde i krypten under Viborg domkirke.¹⁷ Men selv når de forekom sparsomt – eller måske ikke mindst derfor – fik de naturlige kilder et særligt fornemt renommé i de købstæder, hvor vand-

Den såkaldte holkebrønd – her set under udgravning – er stadig bevaret i grundstensrummet under tårnet på Christiansborg. Københavns Bymuseum.

forsyningen – eller den største og bedre del heraf – var baseret på almindeligt brøndvand. Da thedrikningen vandt indpas o. 1700, gik der ligefrem sport i at finde blødt, rent kildevand, som lod den fine aroma komme til sin ret. Ved Borgvold i Kildetoften i Viborg springer Thekilden endnu, og ved Kreditforeningens ejendom på Åboulevarden i Århus, finder man stadig Thehullet.¹⁸ Noget bedre gaves ikke.

I større bysamfund og i købstæder med mindre heldig beliggenhed, dvs. det store flertal, måtte man grave sig ned til det vand, der ikke kom af sig selv. Problemet var for længst blevet aktuelt i vikingetid og ældre middelalder, da de første byer opstod. På Lindholm Høje ved Nørre Sundby – en bebyggelse flere hundrede år ældre end Aalborg – har man udgravet brønde, der beskrives således: »Brøndskakterne i de 4 af brøndene var firkantede og bygget af veltilhugget tømmer. I hvert hjørne af nedgravningen til brønden stod en lodret stolpe til støtte for det vandrette tømmer i brøndens sider Den femte brønds

konstruktion bestod af en cirkel af nedhamrede, spidse planker. Imellem plankerne var der flettet tynde grene, så resultatet blev en rund brøndskakt.«¹⁹ Allerede i disse de ældste kendte danske brønde – specielt de plankeklædte – er teknikken så fuldkommen, at der ikke var plads for nogen væsentlig udvikling i de følgende århundreder. Det hænger sammen med, at man her i landet kunne bygge videre på traditioner, der for længst havde fundet deres faste form i Syd- og Mellemeuropa.²⁰

Nedgravet i jorden, som de må være, er brønde taknemmelige objekter for arkæologer. Da de gerne, når de gik af brug, blev fyldt op med affald, gør man i reglen løsfund – af især potteskår, der nogenlunde kan indkredse det tidspunkt, da man holdt op med at anvende dem, og takket være dendrokronologien kan brønde af træ endda tidsfæstes så nøje, at vi ved hvilket år, træet blev fældet og skåret op. Tre brønde fra Overgade i Odense kan med ærefrygtindgydende præcision dateres til 1113, 1117 og 1119.²¹ Materialet til brøndens historie er i det hele taget så vidtløftigt, at vi her må begrænse os til en kort oversigt – selvsagt koncentreret om købstæderne.

Brønde skåret ned i jorden uden afstivning af nogen art forekom; men de var sjældne. Jeg har kun fundet en enkelt, nemlig under Roskilde domkirke. Det var i ældre

middelalder normalt, at kirkerne havde brønde inden for egne fire vægge og dermed i indviet jord; man hentede vievandet her. Den endnu »levende« St. Kjelds kilde i Viborg er iblandt dem; men brønden i Roskilde blev opgivet allerede, da den nuværende domkirke blev bygget, og går tilbage til biskop Svend Nordmands frådskenskatedral – dvs. slutningen af 1.000-årene. Trods sin dybde på henved ti meter er den så at sige hugget ud i det stenhårde ler.²²

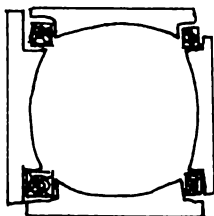
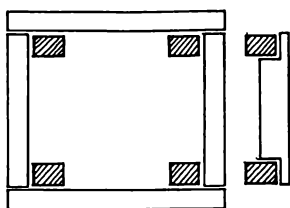
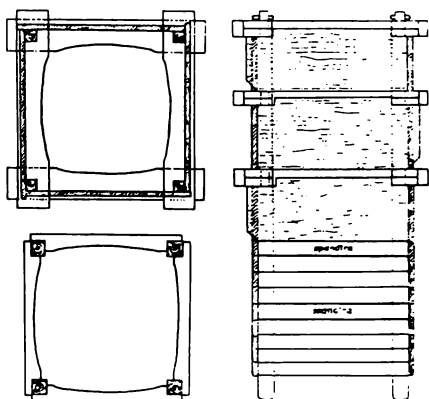
Langt mere udbredt var *holckbrønden*. I al sin enkelthed bestod den af et mægtigt stort rør – i meget dybe brønde flere rør, det ene oven på det andet – der var skåret ud af hele træstammer, oftest af eg. At udhule så vældige mængder af træ med primitivt værktøj må forekomme nutiden uoverkommeligt, og dog var holckbrønde almindelige i de højmiddelalderlige byer. I Lund fandt man én, der åbenbart tjente som kirkebrønd for den tidligste St. Maria-kirke – en trækirke fra den sene vikingetid. Også andre tilsvarende brønde i byen synes at have samme høje alder,²³ og den holck, der blev afdækket i forbindelse med »Absalons borg« på Slotsholmen i København, må være jævnaldrende med borgen – dvs. fra ca. 1170. Da den blev fyldt med nedbrydningsmateriale under lübeckernes ødelæggelse af bygningerne tohundrede år senere, ved vi også, hvornår den gik af brug.²⁴ På den tid – anden halv-

En fransk vintønde udgjorde det nederste af en brønd, som Svendborg Museum udgravede øst for byens St. Nikolaj kirke. Svendborg og Omegns Museum.

del af 1300-årene – blev der næppe etableret flere nye egentlige holkbrønde, alene fordi tiltagende knaphed på gavntømmer af så svære dimensioner udelukkede dette frådseri.

Skønt næppe i familie med hinanden, var der en ydre lighed – den runde form – mellem holkbrønden og tønnebrønden, og medens holken uddøde af mangel på materialer, overlevede tønnebrønden, fordi den var nem at fremstille og i øvrigt et forbilledligt eksempel på genbrug. Den er konstrueret af romerne, der også opfandt selve tøndnen, idet man slog låg og bund ud af brugte tøn-

Tre tømrede brønde fra Odense. Den øverste er fra Albani Torv; brøndens dybde fra jordoverflade til bund var fem meter. I midten ses en brønd fra Nedergade 27-29 og nederst en brønd fra Nørregade 47. Det fremgår, at de vandrette planker ikke er fæstnet til hjørnestolperne, men fastholdes af jordtrykket.

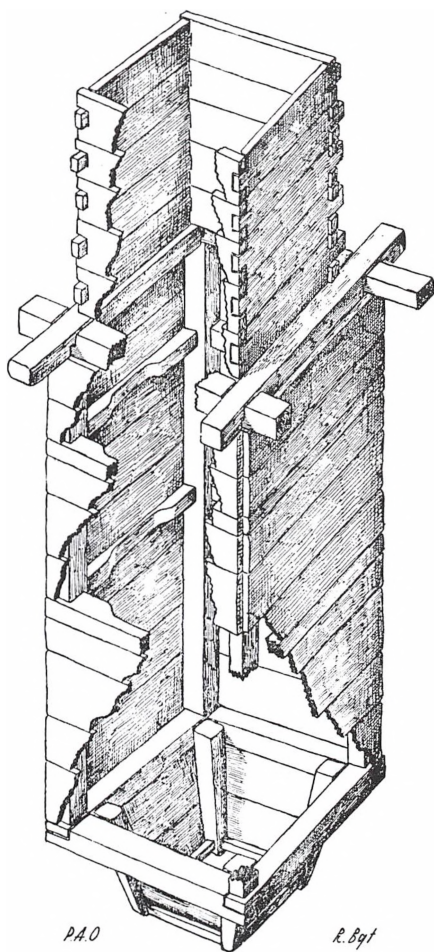
der og stablede så mange oven på hinanden, som det nu var nødvendigt. Man kender efterligninger af tøndeteknikken – lodrette staver overvundet med vidjer – fra He-deby, ligesom man kender egentlige tømrebrønde fra Lund, Dragør og Svendborg – i Lund fra vikingetiden, de to andre steder fra middelalderen. I Svendborg drejede det sig om noget så eksklusivt som en vintømde, der forlod bødkerens værksted i Provence i 1350'erne, for fyrre år senere at træde i tjeneste ved vandforsyningen på Fyn.²⁵ I Skagen, berettes det fra 1759, slap man let om ved brøndgravningen: »Man behøver ikke at grave dybere end halvanden og høist tre Alne, før man har Vand; der nedsættes en Tømde med borede Huller i Bonden og ompakkes vel med Sand, saa er Brynden færdig, og saaledes ere alle Brynde i Skagen indrettede.«²⁶

Den mest udbredte form for træbrønd var dog, hvad vi med en fællesbetegnelse kunne kalde de *tømrede brønde*, idet konstruktionen nok faldt noget forskelligt ud, men stadig udmærkede sig ved ensartethed: Brønden var kvadratisk, almindeligvis afstivet med en kraftig stolpe i hvert hjørne og beklædt med tilsavede brædder. Man har konstateret typen – fra germansk jernalder – på Lindholm Høje, man har udgravet snesevis af dem i middelalderlige bykerner, og da Nationalmuseet i 1951 undersøgte forhold omkring vandforsyning på

landet i moderne tid, kunne mange af de adspurgte stadig huske, hvordan man byggede dem.²⁷

De var fra øverst til nederst rent tømmerarbejde – sikkert et speciale, og der kan udpeges en del afvigende detaljer; men her vil vi holde os til nogle få væsentlige træk. Man kunne skære en not i hjørnestolperne og false de vandrette planker ind i noten. Det gav en fast konstruktion – som væggen i et bulhus; men det var faktisk ikke nødvendigt, så ofte lagde man bare plankerne uden på hjørnestolperne og løst oven på hinanden, idet man kunne regne med, at jordtrykket udefra ville holde dem på plads. Man kunne også helt udelade hjørnestolper og i stedet skarre plankerne sammen i hjørnerne; i så fald blev brønden så at sige bygget op af kvadratiske rammer.²⁸ Under afdækninger i Odense har man yderligere kunnet iagttage, hvorledes selve anlægsarbejdet blev udført: man havde »gravet et skævt hul med to vinkelrette, lodrette sider og to skrå sider med store trappetrin. Brøndkasserne blev derefter bygget op langs med de lodrette sider og hullet uden om fyldt til igen.«²⁹

Størstedelen af de brønde, der fra tidlig middelalder og langt op i nyere tid leverede købstædernes drikkevand, var af den her beskrevne tømrede type. Når man ser bort fra stenforede vandhuller, der ikke kan betragtes som egentlige brønde, er den solidt byggede brønd af natursten

Ragnar Blomquists rekonstruktion af en tømret brønd, der blev udgravet i Lund, og som repræsenterer en i senmiddelalderen udbredt type. Hjørnestolperne er forankret i en kvadratisk ramme i bunden og holdes på plads af indskudte tværbjælker; men plankerne er løse. Den øverste del – de vandrette planker, der er sinket sammen i hjørnerne – skyldes vistnok en nyere reparation.

af senere herkomst og havde længe en ret begrænset udbredelse. Desværre kan de ikke som træbrønde

placeres i dendrokronologiens stramme kalender; materialet forbyder det. Til gengæld er det dokumenteret, at krypten under Lunds domkirke blev indviet i 1123, og da brønden i krypten er af samme materiale som kirken – nemlig sandsten – må den være samtidig. Dermed har vi dog et enkelt årstal at støtte os til.³⁰ Man burde måske også nævne en anden patriark – den såkaldte »Absalons brønd«, der ligesom brønden i Lund stadig er vandførende og kan beses i ruinparken under Christiansborg. Den tjente til byens og slottets forsyning med rent, klart vand indtil slotsbranden 1884, og man følte, at dens tilstedeværelse var ligesom et venligt håndtryk fra stadens grundlægger; men desværre – så gammel er den efter alt at dømme ikke. Den stammer snarere fra den borg, der i 1400-årene afløste Absalons,³¹ og det stemmer også bedre overens med den iagttagelse, at stensatte brønde først vandt større udbredelse i købstæderne i 1500-tallet.³²

At anlægge en kampestensbrønd er et voldsomt arbejde, idet man gerne gravede en trang i jorden, lagde et fundament af kraftigt træ og stablede stenene op. Det foregik på landet i det mindste endnu i slutningen af 1800-tallet;³³ men hvor brønden af træ blev angrebet af råd og skadedyr – levetiden blev normalt anslået til en 30-40 år³⁴ – og i hvert fald ofte skulle hovedrepareres, var kampestensbrønde anderle-

des slidstærke. En oprensning nu og da var tilstrækkeligt, med mindre brønden blev så gammel og skrøbelig, at den skred sammen. Skete det ikke – og som nævnt er brøndene under Lunds domkirke og Christiansborg med en alder på knap nihundrede, henholdsvis sekshundrede år stadig intakte – var en stensat brønd omtrent bygget for evigheden.

Brønden af teglsten – almindelige brændte mursten eller de krumme sten, der blev fremstillet specielt til formålet – kan godt betragtes som en variant af murstensbrønden eller en yngre søster. Først i anden halvdel af 1800-årene synes teglstensbrønde at være blevet almindelige i hele landet; men – omend spredt – forekom de dog tidligere. I Haderslev har man fundet teglstensbrønde fra middelalderen – således i Dominikanerklostret;³⁵ ved rådhuset i Odense fandt man to cirkulære brønde, den ene sammenstykket af tøndes, den anden muret i munkesten, hvis indhold af potteskår gav en noget upræcis datering til middelalder-renæssance,³⁶ og ved Kryсталgade i København drejede det sig om et mærkværdigt amfibium – fyrretræ for neden, flensborgsten og stærk kalkmørtel for oven. Man anslog den til årene efter den store brand 1728.³⁷

Tegl er som bekendt i modsætning til træ og kampesten et kunstprodukt, og når man først sent tog teglstenen i brug ved etablering af

Kampestensbrønd udgravet på Bispetorvet i Århus. Den var anlagt i en kælder under kapitelhuset – dvs. kannikernes residens – og er formentlig fra senmiddelalderen. DgB. fot.

brønde, må det vel skyldes, at man var godt tilfreds med de traditionelle materialer. Men der var egne – især Vestjyllands sandsletter, hvor knaphed på træ såvel som sten var følelig. Her klarede man sig endnu i 1800-årene med *sojbrønde*, som de kaldes, idet »soj« er et dialektord for græstørv. I nyere tid blev de betragtet som tredjerangs vandhuller ude i marken; rørte man uforsigtigt op i vandet, fik man pløre. Men i

Øster Strandgade i Ringkøbing har man udgravet en, der vistnok er fra 1400-årene og i hvert fald røber, at sojbrønde blev brugt i købstæder. Den var dog noget mere raffineret end dens degenererede efterkommere. Græstørvsskifterne var lagt i et kunstfærdigt sildebensmønster; men for brøndens funktion var det afgørende, at den nederste del af den to og en halv meter dybe skakt var beklædt med de på disse kanter kostbare kampesten. Dermed var den vandførende del af brønden ikke umiddelbart udsat for forurening.³⁸

Efter en veldokumenteret gennemgang af brøndenes underjordi-

ske tilhører, er det et antiklimaks at anskue materialet til belysning af deres tilstedeværelse i det *synlige* bybillede – *brøndværket*, for her kan arkæologerne knap nok være med. Det hænder dog, at man nær brønden støder på den nederste del af en meget svær, nedgravet stolpe, og ved at slutte tilbage fra mere primitive brønde i nyere tid, forstår man, at det er rester af *brøndvippem* – en anordning de fleste nu om dage formentlig kun kender af selvsyn fra frilandsmuseer.³⁹ Brøndvippens tilstedeværelse er bevidnet bl.a. i Kolding endnu i 1736, i Køge 1763, ved »Skibsgades Kjælde« i Hobro på samme tid og ved Frisegade i Nykøbing Falster så sent som i 1857; men da var den som gadeinventar i en større købstad vistnok også lidt af en seværdighed.⁴⁰

Det er klart, at vippem kun kunne bruges, når brønden ikke var dyb; men selv om beviser må undværes, har vi lov at tro, at man i ældre som i nyere tid forstod at binde et reb i hanken på en spand og kyle spanden ned i brønden, ligesom en matros, der skal hive en pøs vand ombord, eller man brugte *brøndkrogen* – en lang stang med en krog i enden. Det var en kunst at »kæntre« spanden nede i brønden, uden at den sprang af krogen; men skete det, var ulykken nu ikke større, end at man gav sig til at fiske efter den tabte spand med *brøndsøgeren* – et dræg, ville søfolk sige.⁴¹

Men var det meget dybe brønde –

måske op imod en snes meter – rakte heller ikke brøndkrogen til. Her måtte man forlade sig på *vinden* – enten en simpel trisse med håndsving eller den mere udspekulerede model med to spande eller »junger«. De var hængt op i hver sin ende af en kæde eller et reb således, at den ene sank ned i brønden og til dels gjorde det ud for en kontravægt, medens den anden blev halet op. På den måde var f.eks. Torvebrønden og Rådstuekjelden i Ebeltoft såvel som de to torvebrønde i Maribo udstyret i slutningen af 1700-årene.⁴²

Umiddelbart vil man forestille sig en brønd indhegnet af et rækværk – en brøndkarm; men det var nu ikke altid tilfældet. Brøndværket kunne indskrænke sig til noget i retning af et bræddegulv omtrent i flugt med jordoverfladen – egentlig en stor lem, man vippede op, når der skulle hentes vand. Den slags brønde kunne vistnok alene betjenes med brøndkroge.⁴³ Men vi ved så lidt, for efterretningerne er få og tilfældige. I 1584 modtog Københavns statholder Christoffer Valkendorf byens tak for »den skønne brønd i volden af hugne sten,« han lod opsætte, »mangen mand og fattig til stor gavn og bedste;« men den forsvandt allerede en menneskealder senere, da den gamle Østervold blev sløjfet, uden at efterlade sig det mindste spor.⁴⁴ Sammenligningsvis er det ligefrem malende, når en tømmer i Kolding i 1694 præsentere-

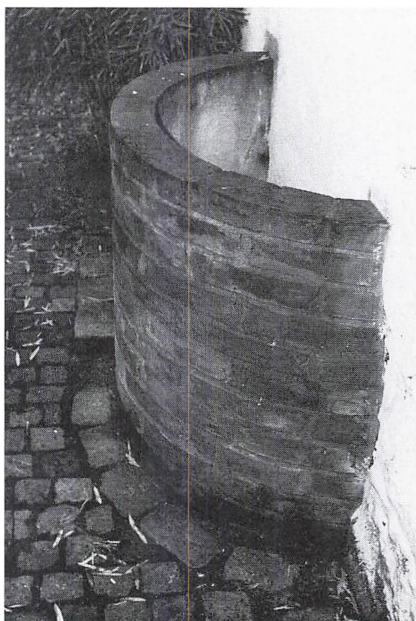
Der findes næppe ét autentisk billede af en vippebrønd fra en købstad, så vi må klare os med en rekonstruktion.

rede regningen for »arbejde på skuret på torvet med fjæle og spån at overdække«;⁴⁵ det giver da indtryk af et beskedent brøndhus, og hvis man tør tro Victor Krohns tolkning af en lille bitte gengivelse i Resens Atlas, havde Kastellet i København i 1674 en brønd, hvis karm var »ført op over en med fire Hjørnestene forsynet Stenforhøjning. Fra Karmens fire Hjørner hæver sig Jernstænger, der korsvis bøjer sig mod hverandre og sikkert danner en Op-

stander, fra hvis Midte en Spand kunde nedsænkes i Brønden.«⁴⁶

Med så fattige oplysninger er det næppe muligt at gøre sig anskuelige forestillinger om brøndens udseende i almindelighed, før man i 17-1800-årene radikalt udskiftede de gamle brøndværker med vandposte af træ og til sidst jern.

Brøndens tilhørsforhold er til gengæld godt oplyst. Da man i 1960'erne kunne undersøge et stort, sammenhængende område i Store Nygade-kvarteret i Aalborg, fandt arkæologerne henved tyve brønde – langt de fleste et godt stykke bag gadelinjen. De forkla-

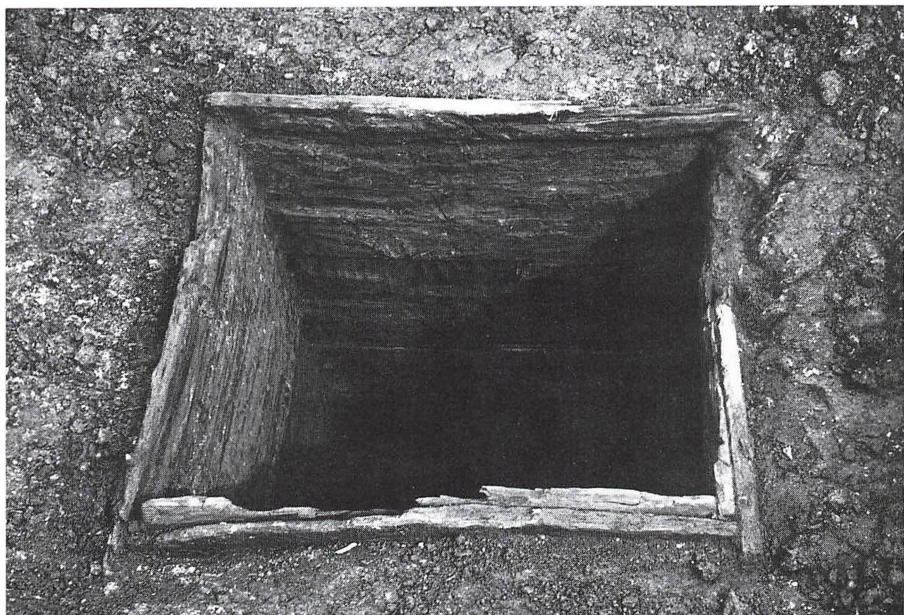

Brønden – i Apotekergade i Haderslev – lå i skellet mellem to ejendomme. På et tidspunkt blev en nybygning rejst på den ene grund og den gamle brønd brutalt halveret. Haderslev Museum.

rede det som private brønde anlagt af de enkelte husejere til eget brug på egen gårdsplads.⁴⁷ Den private brønd optræder imidlertid allerede i den skriftlige overlevering fra Valdemarstiden, nemlig i landskabslovene – omend navnlig i en sammenhæng, der må forekomme nutiden besynderlig. Dersom nogen drukner i en brønd, siger Skånske Lov, da skal den, »der ejer brønden og lod den grave, bøde tre mark til den dødes frænder.« Men er det »allemands brønd« – hvis den tilhører et ejerlav – skal der ikke bødes.⁴⁸ Det

er svært at se logikken, og det var vist også kun i Skåne, ejerlavet slap gratis fra så alvorlige uheld. På Sjælland skulle alle brøndens ejere stå solidarisk – i hvert fald når det drejede sig om godtgørelse for en druknet ko; men faldt en af ejerne – eller hans kvæg eller børn – i brønden, havde han ikke krav på erstatning.⁴⁹ Ved at gøre bødeansvar gældende gennemtvang man påpasselighed og sikring – hegn, brøndkarme og anden tildækning, der eliminerede faren ved disse åbenbare dødsfælder, og da de stadig udgjorde en tiltrækkende, omend lige farlig legeplads for børn, må man antage, at bekymrede forældre allerede dengang jog en sund skræk i de små ved at fortælle om »den sorte mand i brønden«, der lå på lur.⁵⁰ Lad os håbe, det hjalp. I. O. Brandorff, der på baggrund af egne barndomsminde skrev drikkevandets historie i Kolding, vedgik, at han nok huskede hjemmets store brønd med gysen; »men de mange advarsler mod at nærme mig den, gav den en vis tillokkelse.«⁵¹

Den sjællandske lov forudså imidlertid også, at nogen gravede en brønd for egen regning og til eget brug, men at »flere mænd« kom for at »tage vand«. Det kunne han modsætte sig; men gik han med til det, skulle de andre på tinge vedgå, at de for fremtiden stod til ansvar for brønden i samme udstrækning »som den, der lod den grave.«⁵² Denne bestemmelse bekræfter ikke

Træbrønden på Budolfi Plads i Aalborg var bygget af et dobbelt lag planker og foret med blåler. Man har villet tætte den mod det ind-sivende, forurenede overfladevand. Aalborg Historiske Museum.

bare, at man i højmiddelalderen kendte såvel de privat ejede som brønde, der tilhørte flere – nabola-get eller *granderne*, som man sagde; den viser også, at tilhørsforholdet kunne skifte, den private brønd blive offentlig eller halv-offentlig.

Siden herskede der skriftligt set tavshed om emnet, indtil man i 1400-årenes anden halvdel i forbindelse med køb og salg af fast ejendom gav sig til at specificere vandforsyningen ud som et punkt for sig – dvs. når den kunne give anledning til trætte. Det gælder f.eks. en

erklæring om »det hus og bolig«, Niels Pedersen Smed havde i leje af St. Peders kirke i København. Der hørte en brønd til – eller rettere en *halv brønd*, idet skellet gik lige midt igennem brønden, »således at den anden halvdel af brønden skulle være ved gården på den nordre side.«⁵³ Delingen kan være opstået på to måder: enten er én ejendom blevet delt over og brønden med den, eller også slog to naboer halv skade om udgifterne til gravning af en fælles brønd. De halverede brøn-de forekom hyppigt i nyere tid og nærmest systematisk som i Byesgaard i Køge, hvor der var tre brøn-de til seks boliger. Den ene var vistnok identisk med den brønd, hvor en smådjævel i 1612 åbenbarede sig

i skikkelse af en korttrumpet rotte – en af de mere troværdige episoder, der indgik i den berygtede hjem søgelse »Køge Huskors«. Djævel eller ej – rotter var der.⁵⁴

Valdemartidens allemands-brønd dukker op igen i de skriftlige efterretninger fra middelalderens slutning som gade- eller torvebrønde. Der lå én på Gammeltorv i København i 1448 og en anden i Larsbjørnstræde i 1479.⁵⁵ Der nævnes en »gadebrønd« i eller ved »Per Brolæggers Stræde« i 1496, og en snes år senere en »brønd i Færgestrædet«.⁵⁶ Var det så *byens* brønde – tilgængelige for enhver, eller var de reserveret for beboerne i henholdsvis Brolægger-, Færge- og Larsbjørnstræde? Det fremgår ikke.

Karmen, som Adam van Diiren i årene 1513-14 udførte til den allerede dengang ældgamle brønd i Lunds domkirke, er ikke blot det ældste bevarede danske brøndværk, men givetvis også noget af det mest monumentale, man har set. De naivistiske relieffer er satiriske. Et stakkels får overfalder en lænket, men blodtørstig kæmpelus – hvad det så skal betyde – og en fed munk prædiker for en from kone; men som indskriften siger det ligeud, drømmer han ikke om at efterleve sine egne formaninger. Historiska Museet – Lund.

Men i vistnok alle købstæder udviklede man en tradition for brønde, der tilhørte borgerskabet i almindelighed eller en snævrere kreds af parthavere og brugere.

Ribe udmærkede sig ved påfaldende kommunal nærighed; her

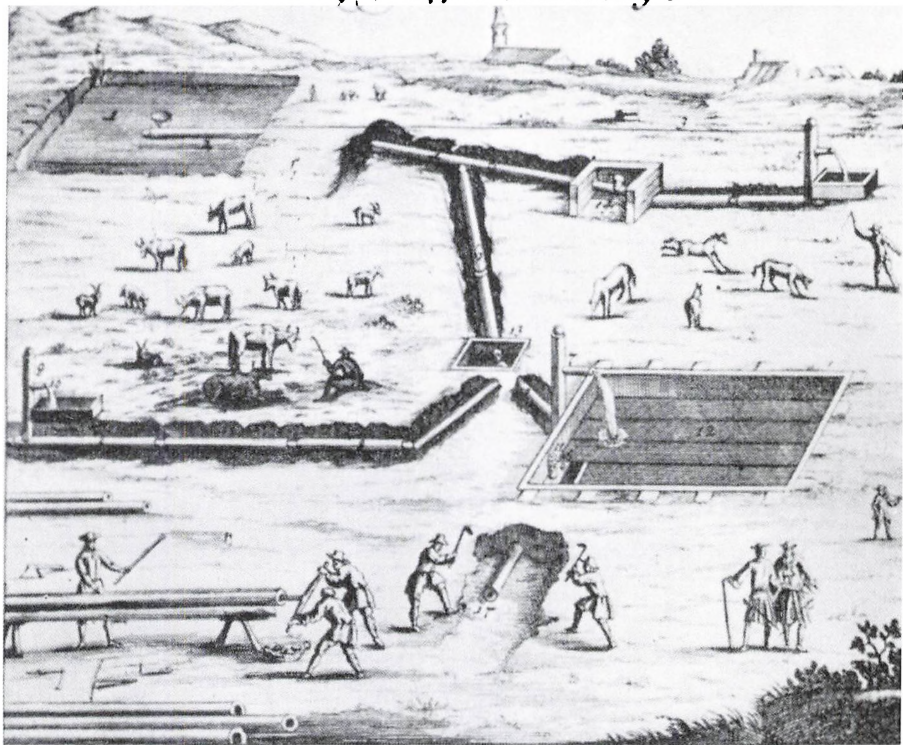

var der kun én offentlig brønd – Kagskilden på torvet.⁵⁷ Til gengæld flottede Nakskov sig o. 1630 med ikke mindre end femten gadebrønde, som enhver kunne benytte, og som alle til gengæld hjalp med til at opretholde: »Hvo som ikke, når byens brønde ... skal forfærdiges og vedligeholdes, vil gøre sin andel – efter den taksering, som de 8 mænd har gjort om, hvor mange gårde og boder, der hører til hver brønd – han skal bøde 6 mark til kongen og 6 mark til byen ...«⁵⁸

Medens byrådet i Nakskov administrativt fordelte »gårde og boder« på de dertil hørende brønde, gik man i Haderslev den stik modsatte vej. Her var de enkelte kvarterer og gader organiseret i »grandelav«,

der selv oprettede og vedligeholdt fælles brønde. I 1680 sluttede elleve husejere i Nørregade sig således sammen om en brønd, som andre ganske vist kunne få adgang til, men da kun mod betaling. Hvis det ikke var fordi, grandelavet helt klart havde rødder i Valdemartidens samfundsforhold, ville man være tilbøjelig til at opfatte dem som spirer til andelsbevægelsen. Offentlige var Haderslevs brønde ikke – tværtimod; i 1760 blev brønden »på Klosteret« endda forsynet med låg og lås, for at ingen uvedkommende skulle stjæle af vandet. I 1800-årene var hele staden delt op i grandelav og kompagnier – Klingsbjerg, Katsund, Højgade osv. – og så sent som i 1955 var der stadig et enkelt over-

Wasserleitung.

En tysk håndbog fra 1702 leverer en anskuelig fremstilling af datidens vandbygningskunst. Mændene til venstre foran i billedet er i færd med at ud bore træstammer til rør eller »render«. Ledningsnettet bagtil er sine steder forsynet med »kasser«, hvor hovedhanerne har plads.

levende; men nu er de alle bortgåede og døde.⁵⁹ Noget lignende fandtes i hvert fald i Tønder, hvilket kunne tyde på, at denne organisationsform var særlig karakteristisk for Slesvig.⁶⁰

Der burde kunne spindes en ende om disse brønde på gader, torve og

andre offentlige pladser – om brønde i skellet mellem nabogårde og om alle dem, der nok var private, men med et vedhæng af servitutter, der tinglyste nabolagets ret til også at fylde spandene. Vi kan endda med en smule fantasi forestille os folkelivet i slotsgården i København, hvor man kom for at forsyne sig fra »Absalons brønd« – berømt blandt de bedste i byen.⁶¹ Det var ved brønden, man mødtes – tjenestepigerne, arbejdskarlene. Var det ligefrem en profession? Der boede faktisk en Poul Vanddrager i København i 1510.⁶² De endevendte

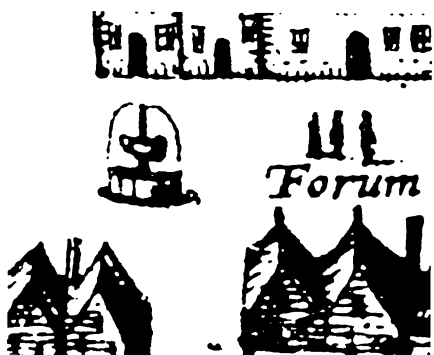
dagens nyheder, kolporterede rygter og udvekslede sladder; men vi kan ikke lytte med. Ikke en sætning, ikke et ord er overleveret, så vi må nøjes med at konstatere, at brøndene tjente deres formål – leverede vand, og at de tekniske ændringer op gennem den lange middelalder alene vedrørte brugen af træ eller sten til udføring af de dybe skakter. Vand måtte hentes – ofte over lange afstande. En distribuering, som vi

Trærende med stik, som førte til borgmester Hans Nielson Kolenbrunns gård i Odense. Det kan dateres til 1632. At blyrørene kunne forgifte vandet, var man ganske uvidende om.

forbinder med offentlig vandforsyning, eksisterede slet ikke. Den kom – som ovenfor strejftet – i 1500-årene, og vi gør ret i navnlig at forbinde den med Frederik den 2. Men det ældste anlæg skyldes nu ærkebispens af Lund.

Historien, der er overleveret med ærkebiskop Birger Gunnersens egne ord, er mærkværdig. Han havde planer om at føje et nyt kapel til domkirken; men kong Hans foreslog ham i stedet at bruge kræfterne på en istandsættelse af den fornemme krypt – en yderst krævende opgave, fordi brønden i krypten var meget vandrig og »løb over«. Så for at klare det problem, anlagde ærkebispens tyske bygmester Adam van

I Hogenberg og Braunius værk om Europas byer nød Haderslev den ære at blive gengivet. Så må vi bære over med, at vandkunsten kun syner af lidt.

Düren murede render til bortledning af vandet – faktisk underjordiske akvædukter, »som er lagt med store sandsten ved siderne og sammeledes overhævet med stærk sandsten og bunden lagt med gode, flade kampesten.« Tørlægning af krypten var et mål i sig selv; men renderne blev ført ud under kirkenes mur til en rund, muret brønd nær kirkeristen og til en anden brønd længere henne for at fortsætte sydpå langs Torvegaden, hvor yderligere en række brønde fik del i forsyningerne – »Lunds borgere og menighed til gavn, og hele Lunds by til evig nytte og bistand.« Fra gadebrøndene blev der igen lagt stikledninger ind til de private brønde i gårdene.⁶³

Man kunne godt lide at vide, hvem der kom på den brillante idé, og hvorfra Adam van Düren, hvis det ellers var ham selv, havde de

kundskaber om vandbygning, der lige med ét folder sig ud på dansk jord. Vi har ingen anelse om det. Alt virker så avanceret, at vi må søge inspirationen sydpå – i Tyskland eller endnu længere. Der er en egen renæssancestorhed over bispens flotte gestus – katedralens splinternye funktion som vandværk!

Hvorledes kunsten at bygge vandledninger blev indført i Danmark er i det hele taget et uafklaret kapitel. I 1539 blev der udstedt ordrer om, at der skulle stilles heste til arbejdet med »den vandkunst« i København – måske det samme anlæg, der skulle give navn til den lille plads ved Rådhusstræde;⁶⁴ men bortset fra, at Vandkunsten ved Rådhusstræde havde noget med slottets vandforsyning at gøre, er det uvist, hvad det ellers gik ud på – et vandløftningsapparat af en art, en pumpe måske? I 1548 indkøbte dronning Dorothea materialer til en vandkunst på Koldinghus,⁶⁵ og en halv snes år senere havde Christian den 3. i det mindste planer om en fontæne eller noget i den retning i haven ved Københavns slot; men det er altsammen meget uklart.⁶⁶ Først i Frederik den 2.'s tid træder virksomheden i karakter – omend stadig med fokus på de kongelige slotte, hvor »springvandet« løb af sig selv, når man lukkede op for hannerne i stegers, bryggers, bagers og badstue, medens fontænernes plasken skabte liv i slotsgården. Al den herlighed har dog i denne sammen-

hæng alene interesse, fordi den forudsatte en fornyelse af vandforsyningen, og dermed var vejen banet for, at en håndfuld større byer kunne få del i udviklingen.

Frederik den 2. satte sig ikke stærke spor i Danmarkshistorien. Han huskes som en flot kavaler, der administrerede sin kongelighed med større pragt end magt. Men måske var det fortjenstfuldt nok både at være Kronborgs bygherre og fader til Christian den 4., og så må vi tilskrive ham æren af springvandets videre udbredelse, for den sag op-tog ham tydeligvis stærkt. I 1561 indgik han den aftale med København, at han formedelst 3.000 daler ville forsyne staden med springvand,⁶⁷ og i 1570 foreslog han Helsingør et tilsvarende projekt.⁶⁸ I begge tilfælde er kongens interesse let forståelig. Han ville sprede generalomkostningerne ved de meget vidtløftige rørægningsarbejder, der var forudsætningen for, at vandet kunne springe på Københavns slot og Kronborg. Nu blev de store og dyre anlæg forsinket af Den nordiske Syvårskrig. De kom først for alvor i gang i 1570'erne; men til gengæld kunne man i 1580 melde klar på én gang i København, hvor vandet blev ført frem til tre offentlige vandspring – på Gammeltorv, i Købmagergade og på Amagertorv, og i Helsingør, hvor der var opstillet fem poste på torvet og langs Stengade.⁶⁹ Samme år fremsatte kongen det tilbud til Odense, at han mod en

Vandkumme på Fisketorvet i Odense – nærmeste nabo til byens hag med dens »kagmand«. Gengivet i Hogenberg og Braunius »Teatrum Urbium«.

refusion på 3.000 daler ville forsyne også denne by med en vandkunst, og seks år senere var den på plads med udløb eller brønde tre steder.⁷⁰ Det besynderlige er, at slottet Odensegaard ikke nævnes i denne forbindelse, så anledningen til det kongelige initiativ lader sig ikke gennemskue.

Måske skyldtes det, at »rendemestrene«, der var færdige i Helsingør og København, stod uden beskæftigelse, og at kongen ville skaffe arbejde til dem; måske havde han bare indlevet sig i rollen som entreprenør.

Kongens moder, nu enkedronning Dorothea, havde som sagt for længst påbegyndt noget lignende på Koldinghus, og vi ved – selv om efterretningerne er sparsomme – at også Skanderborg og andre kongelige slotte fik indlagt vand. På slottet i Nykøbing Falster var det dog først

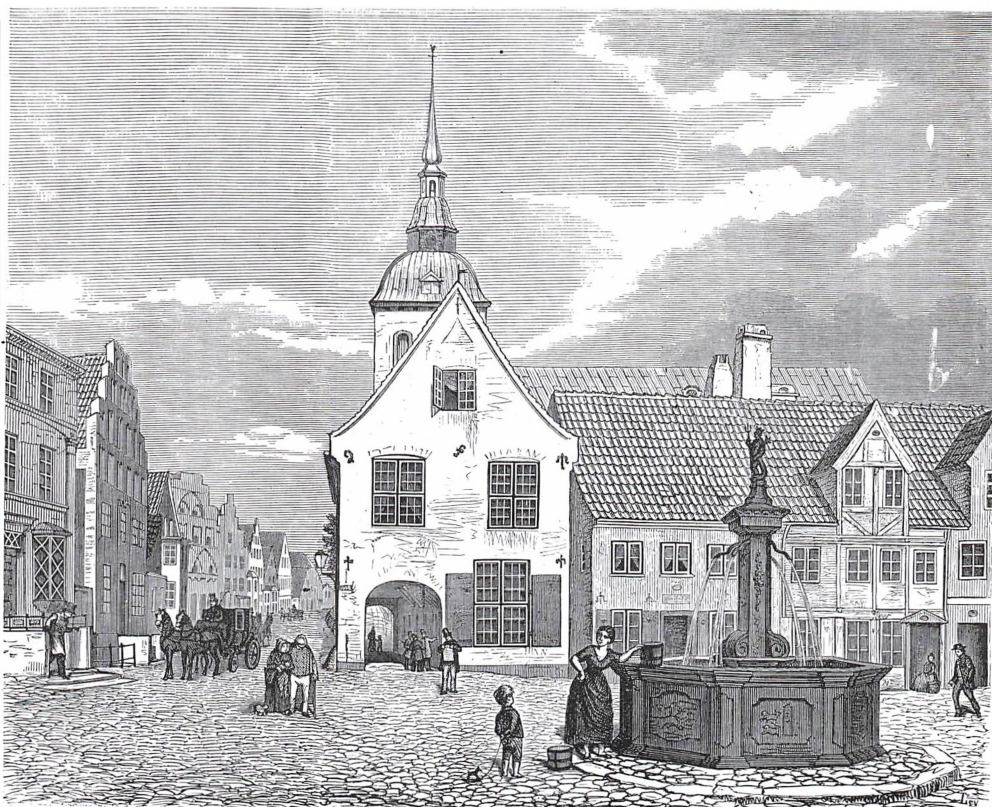
Modellen til Caritas – figuren, der stadig kroner det voldsomt ombyggede springvand på Gammel Torv – blev udført af billedskæreren Stadtzios Otto fra Lüneburg. Vandkunsten synes at være blevet færdig i 1609. Det Kongelige Bibliotek.

enkedronning Sophie – Christian den 4.'s moder, der iværksatte installationen.⁷¹ Her indgik det ikke i de oprindelige planer, at andre skulle have glæde af det, og dog fik borgerskabet med tiden adgang til faciliteterne – for Nykøbings ved-

kommende i 1642, i Kolding i hvert fald siden 1650'erne.⁷²

Forudsætningen for springvand var kilder eller søer i omegnen, hvor vandstanden var relativ høj – dvs. over byens eller slottets niveau. For Københavns vedkommende var det Emdrup sø, i Helsingør var det et par damme syd for byen, i Kolding Piledammen nær Vonsild, i Odense Roersdam vest for byen. I alle tilfælde blev der anlagt vandledninger, som mest bestod af udborede træstammer – dvs. afkvistede fyrretræer. De blev hjemtaget fra Gotland i tusindvis – ja titusinder. Trærørene blev holdt sammen af jernmuffer, mere krævende konstruktioner – knæk på ledningen eller rørføring f.eks. på bunden af vandet tværs over havnen – blev udført i bly, og de virkeligt indviklede komponenter, der skulle stå for slid – haner, der kunne åbnes og lukkes – var af kobber eller bronze. Indtil man ved midten af 1800-årene i forbindelse med de første moderne vandværker indførte rør af jern, var træledninger – »renderne« – enerådende, og de ændrede ikke udseende i trehundrede år. Særligt holdbare var de ikke. De blev let tilstoppet, de rådnete, og de måtte ofte udskiftes. Når man graver i ældre byer, dukker de gerne op i store mængder.⁷³

Der var to hovedformål, nemlig at føre *frisk* vand frem og levere det *gratis* af hensyn til den jævne befolkning. De offentlige brønde kunne

Neptunbrønden i Flensburg – her efter et xylografi i »Illustreret Tidende« – er fra 1750'erne. Den er uden sammenligning i dag den bedst bevarede af de vandkunstner, der i ældre tid smykkede rigets købstæder.

udformes meget enkelt som i Odense – rektangulære kummer af tjærede brædder, der var overdækket med et lille fritstående tag;⁷⁴ men de kunne også udvikles til noget storslået – et springvand i betydningen fontæne som det berømte på Gammeltorv i København. Ingen vil i dag drømme om at hente

en spand vand her; men den centrale figur – den milde, fuldbarmede Caritas med den tissende dreng – er faktisk et levn af den vandkunst, hvormed Christian den 4. kronede sin faders værk – og til godtfolks tarv.⁷⁵ Neptunbrønden i Flensburg, der er fra 1700-årene, er stadig intakt; men ellers er alle disse festlige fontæner sporløst forsvundet. Det gælder springvandet i Haderslev, der skimtes på prospektet af byen fra slutningen af 1500-årene; man skal vide, at figuren forestillede en delfin, for at kunne se

det.⁷⁶ Den blev fjernet i 1728 – få år før man i Kolding udskiftede vippebrønden på torvet med et større kunstværk: en kumme af massivt egetræ med en overdel, der var udskåret som en klippe, og som var sæde for en forgyldt ørn. Det hele kostede 120 rigsdaler.⁷⁷ Som det vistnok sidste af de før-industrielle springvand kommer vi heller ikke uden om Hjørrings fra 1828, selv om det slet ikke var til pynt. Hensigten var egentlig kun at rørlægge kildevand fra kirkebakken, og for at lette ledningen for overtryk, lod man vandet stråle op i en meters højde. Ved siden af dette »springvand« stod en opstander med et vedhængt krus af kobberblik, og når nogen ville slukke tørsten, fik de vandet til at strømme ud af opstanderen ved at fjerne en told. *Det* var hele den dybere mening med arrangementet, og medens man drak, faldt trykket på springvandet så stærkt, at det holdt op med at springe.⁷⁸

Springvandsanlæggene var dog ikke alene forbeholdt den brede befolkning. Allerede, da man opsatte de første i Helsingør, København og Odense, blev der ført stikledninger ind til private gårde og huse, hvis indehavere – selvsagt mod en afgift – hermed fik »indlagt vand«. Det vil sige: de fik vandpost i gården til afløsning for brønden. Når vi ser bort fra de meget eksklusive installationer på de kongelige slotte, kendte man ellers ikke til at føre vand in-

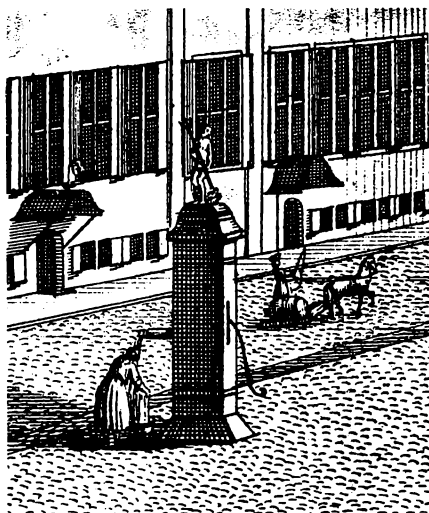
denfor i husene, og springvand på første eller anden sal var en fysisk umulighed. Systemet var indviklet og skrøbeligt nok endda, for trykket i ledningerne var lavt. Hver forbruger fik én – kun én – opstander eller post, som rendemesteren – eller vandmesteren eller rørmesteren eller vandkiggeren – forsynede med en godkendt hane. Hvis kunden fandt, at vandet ikke løb rask nok – og hertil kunne der være mange grunde: tørke, tilstopning osv. – kunne han »underbore« sin opstander, dvs. han borede hul et stykke under hanen, og det hjalp sikkert. Men det var strengt ulovligt, for hermed stjal man vand fra lovlige naboer.⁷⁹

I mere end trehundrede år – fra de første springvandsanlæg til de første moderne vandværker – stod teknikken atter stille. Men da befolkningen samtidigt voksede – ved 1650 var det samlede antal indbyggere i byerne godt 90.000, ved 1850 omtrent 290.000 – måtte man udnytte de eksisterende systemer til det punkt, hvor der – som Vilhelm Bergsøe beskrev det – kom alt muligt andet end vand ud af hanerne. Der er en egen grim logik over det forhold, at hovedstaden med langt den største befolkning ikke bare havde den mest avancerede – og mest bureaukratiske – vandforsyning i landet, men også noget nær den dårligste!

Frederik den 2.'s vandkunst slog langtfra til, hvis hele byen skulle have

springvand – og især ikke, hvis man stillede krav om vand i de enkelte huse. Derfor tog det københavnske borgerskab i 1600-årene selv nye initiativer og oprettede springvandskompagnier. Man har kaldt dem en slags aktieselskaber; men de var nu lige så stærkt beslægtet med de grandelav, vi har mødt i Sønderjylland, og man kunne også kalde dem anpartsselskaber: Nørre Springvandskompagni, Østre Springvandskompagni osv.⁸⁰ Der blev trukket hårde vekslers på den lille, lavvandede Emdrup sø, der da også måtte have assistance fra Utterslev mose, Damhussøen, Gentofte sø osv.⁸¹

Da behovet alligevel oversteg forsyningerne, måtte man sideløbende udvikle *pumpevandet*. Forskellen var egentlig kun, at springvandet blev hentet langt uden for byen og kom med et vist tryk, medens pumpevandet blev ledet ind fra de nærmeste omgivelser – fæstningsgraven, Peblingsøen etc. Det sprang ikke – det flød bare, så det måtte pumpes op fra underjordiske cisterner og reservoirer. Jævnside med springvands- fik man derfor pumpevandskompagnierne – Vestergades lille Vandkompagni, Farvergades Kompagni, Nørreport Kompagni m.fl. Organisatorisk set var det indviklet – omend en mandstærk direktion tog sig af den overordnede styring – men det administrative virvar forekommer næsten overskueligt i sammenligning med ledningsnettet. De to systemer – spring- henholdsvis

Ikke kun springvandet – også pumperne på Gammel Torv i København var noget særligt, påfaldende høje og prydet med skulpturer. Udsnit af stik i »Den danske Vitruvius«.

pumpevand – dækkede geografisk set hinanden, og da kompagnierne opstod på må og få, var grænserne vage – nettet et kniplingsværk af sammenflettede »render«. Så da alle byens vandmestre på nær den alderstegne Nikolaj Petersen omkom under pesten i 1711, fik man sandelig problemer.⁸²

Eftersom pumpevandsledninger var kortere end springvandsrør, var systemet billigere i anlæg og vedligeholdelse; men pumpevandets kvalitet var nu i reglen også til lavpris. Det er sandsynligt, at tilsvarende systemer eksisterede i flere købstæder; men det er kun lykkedes mig at finde det registreret i Svendborg og

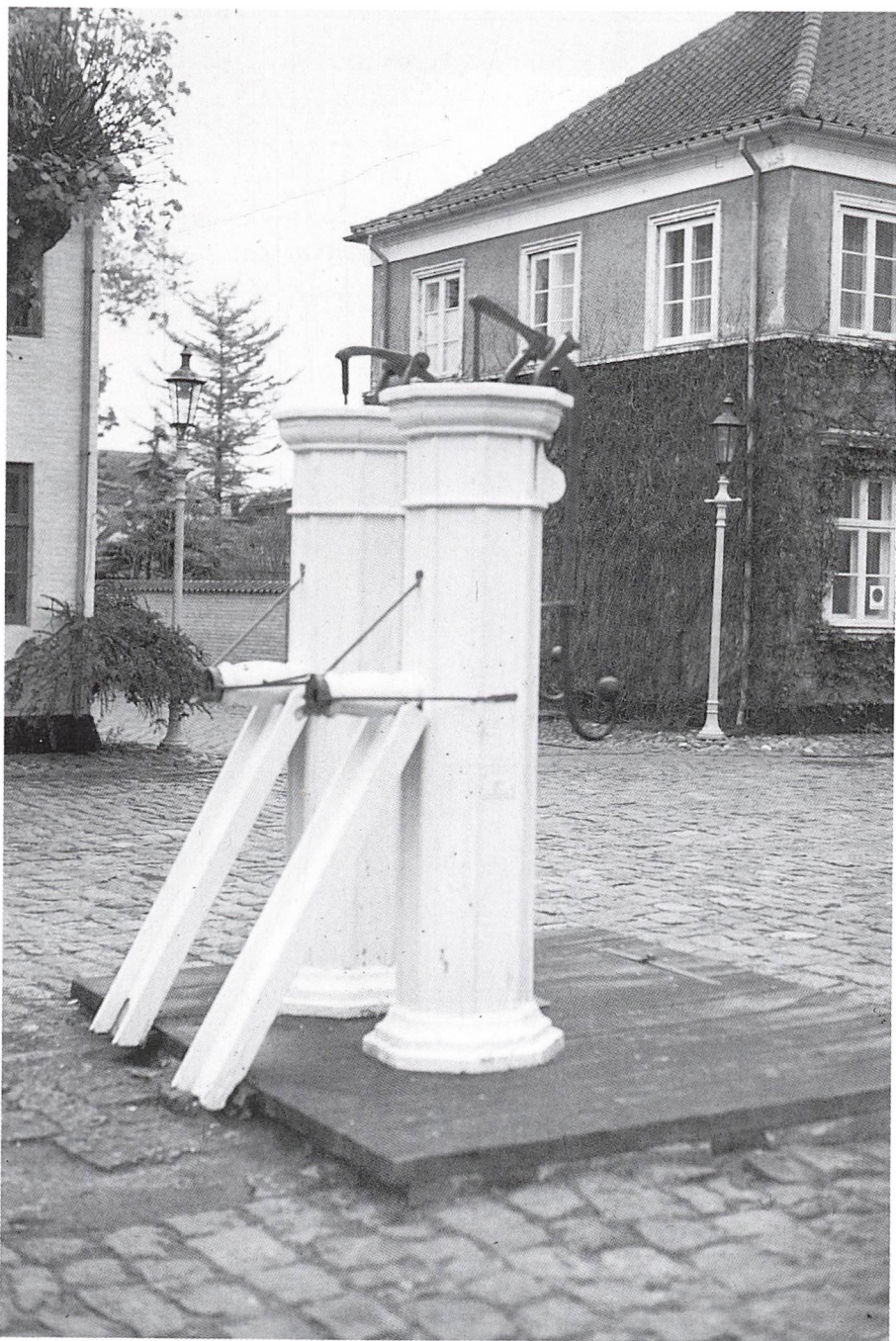
Nyborg. I Svendborg var det frisk vand fra byens kilder,⁸³ i Nyborg derimod blev vandet »uden spor af filtrering« ført gennem byen i fire hovedrender med lavt fald fra Møllegraven til Skidtgraven, hvor det, der ikke nåede at blive tappet af undervejs, så endte. Det var ret godt vand – mente de i Korsør, hvor det var værre. Når det i Heibergs vau-deville »Kong Salomon og Jørgen Hattemager« fra 1823 forlyder, at man gav en rigsbanksdaler for et glas vand i Nyborg var det vel Heibergs behagelige spøg; men at det smagte fælt, skal nok være rigtigt.⁸⁴ For problemet var endeløst. Hver gang man rensede voldgrave og søer, begyndte de straks at gro til igen. Planterester og døde fisk råd-nede op i renderne, og når københavnerne kaldte pumpevandet for »ålesuppen«, var det næsten sandt. Det skete faktisk, at ålene smuttede med og først blev stoppet, når de sad fast i pumpen.⁸⁵ Så var springvandet nok bedre; men der gaves ingen garantier her heller, for når værten i Damhuskroen ikke passede sin mødding, skred den i søen for gennem Grøndalsåen at blive fragtet til Emdrup og derfra videre til springvandskompagniernes partcipanter.⁸⁶

Man kunne nemt forestille sig noget bedre – f.eks. at bo i Nibe eller Aakirkeby. Men da det drejede sig om København, nedkom en firemands kommission i 1672 med den idé, at alle byens vandkompagnier

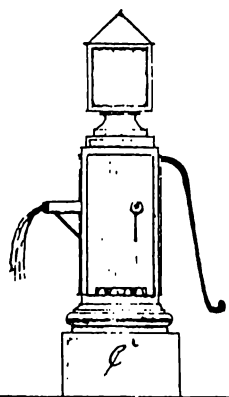
skulle slås sammen og alle føderør udefra samles i ét enkelt system. Herfra ville man så pumpe vandet op i et tårn, hvorfra det via et reservoir – delt i to tanke – og et sandfilter skulle distribueres til forbrugerne.⁸⁷ Man tror ikke sine egne øjne; men sådan var det altså: det moderne vandværk med filter og vandtårn blev opfundet i Christian den 5.'s tid. Skade kun, at det skulle vare tohundrede år, før det også blev en realitet.

Den eneste ændring, der indtraf i de år, og som er omtale værd, var den gradvise udbredelse af *pumper*. Vi ved ikke, hvornår sugepumperne til ophentning af vand, blev indført i Danmark. De fik formentlig deres gennembrud med »vandkunstnerne« – 1500-årenes sindrige vandbygningsanlæg, der kendes bedre af omtale end af udseende. I hvert fald installerede man én til op-pumpning af vand fra Østerå i Aalborg i 1595,⁸⁸ og de steder, hvor pumpevand afløste eller supplerede brøndvand, kom de vel nærmest af sig selv. Københavns fireogtyve offentlige brønde, der blev betjent med brøndvinde og spande i jernkæder, blev ombygget og fik pumper i 1668.⁸⁹ Ved 1720 blev brønden i Nørregade i Haderslev, som vi tid-

Som den eneste by i Danmark har Ærøskøbing bibeholdt sine to pumper på torvet – måske nok mere til ære for turisterne, end fordi de tjener noget praktisk formål. Bue Beck. fot.

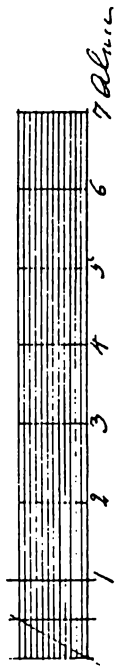
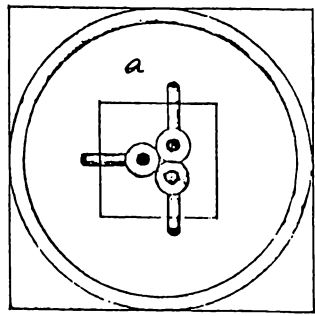
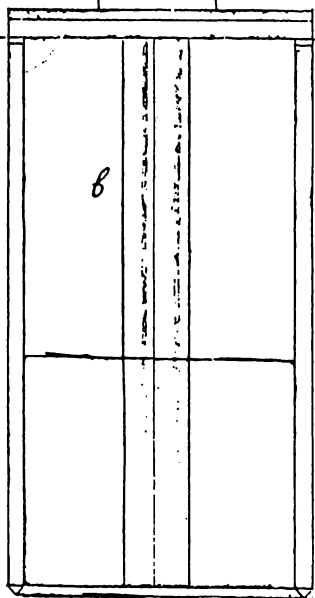
CP

Forklaring over den i Angerens
 den Læsestolens en Brændevind
 Kæmpe Læsestol og Kæmpe Læsestol
 Læstol: —

a Grænsebetegnelse af Brændevind
 b Opfald og Gennemførelse
 c Kæmpe Læsestol med Læstol

Læstolens opbygning

ligere har hørt om, påkørt og ødelagt, da et par heste løb løbsk. Man benyttede anledningen til at foretage en gennemgribende ombygning, lod brøndåbningen overdække og anbragte på dækslet to egetræspumper under et lille tag, der blev båret af fire stolper, »zur Zierde der Gassen – til stædernes pryde.«⁹⁰ I Flensborg må man i 1735 for længst have været fortrolig med vandposte på gaden, for da brugte man dem som lygtepæle, idet der blev monteret tranlamper på toppen.⁹¹ I Køge hører man endnu i 1763 om en privat brønd af traditionel art, godt tredive år senere stod der en vandpost på stedet,⁹² i 1811 måtte byrådet i Ribe påtage sig reparationen af en forfalden brønd i Korsgade og moderniserede den ved samme lejlighed, idet der blev indbygget en pumpe.⁹³ I Nakskov vedtog man i 1818, at alle byens brønde skulle lukkes med dæksler og forsynes med pumper,⁹⁴ og i 1840'erne kom turen endelig til Tønder, hvor man i det hele taget aldrig synes at have været på forkant med udviklingen.⁹⁵ Hermed

I 1805 blev torvebrønden i Varde fornyet, og bygmester Michael Stobberup forestod arbejdet. Mærkeligt nok er hans tegning i behold. Brønden er rund og muret op i teglsten. Pumpestokken har ikke mindre end tre føderør og tre tude. På toppen af »postamentet« er der ydermere anbragt en firesidet lygte med kobberklædt pyramidetag. En »torvelygte« var ofte den første, måske eneste lygte i byen.

opstod da det klassiske situationsbillede, kendt fra talløse byprospekter, nemlig vandpostene på gaden eller torvet, – næsten som dobbelte skildvagter i stram retstilling.

På billederne synes de ofte at være iført en bræddebeklædning, og de er gerne påfaldende høje. Det første skyldes antagelig et ønske om at pakke pumpen godt ind og dermed isolere den mod frost. Almindelige, uisolerede pumper blev omviklet med halmsimer i de kolde måneder. Den store højde skyldtes det forhold, at pumperne ikke bare skulle bruges af folk, der hentede vand, men også i forbindelse med brandslukning. Da tilstoppede man den lave hane og lod vandet strømme under så meget desto større tryk fra en tud længere oppe.⁹⁶

Fritz Jürgensen vil mere os med den halvfjollede gadesanger, der priser sit held hos damerne; men i denne sammenhæng er det den vinterklædte, halmindhyllende pumpe, vi bør ofre opmærksomhed.

Men inderst inde var en pumpe altid en pumpe – gerne en piletræsstamme, der blev udboret til et rør og forsynet med et »hjerter« af det mere robuste elletræ. Pumper af jern – i reglen fremstillet industrielt – dukkede først for alvor op i 1880'erne og falder dermed uden

for de tidsmæssige rammer for denne artikel, så vi bliver stående ved træpumperne – ved 1850 stadig det hidtil sidste ord i vandforsyningshistorie.⁹⁷

Kan det forøvrigt være rigtigt, som erfarne folk sagde, at jernpumper gav afsmag, og at vand fra træ-

pumper var langt renere? Det er muligt. Og selv om pumpens indførelse i vore øjne især må have betydet en lettelse for vandhæntningen, gjorde datiden sig navnlig forestillinger om en forbedring af vandets kvalitet. Den gamle, åbne brønd var umiddelbart tilgængelig for overlagt forurening; dækslet med pumpen derimod ville lukke og forsegle brønden. Når der blev sat pumper »udi alle de brønde, som var på gaderne og de åbne stræder« i København, skyldtes det – hævdede præsten ved Vartov – at man ofte ved oprensning fandt »små børn, som derudi var af slemme, letfærdige horer henkastede.«⁹⁸ Da man satte pumper i brønden i Nørregade i Haderslev, argumenterede man med »böse Menschen«, der druknede katte,⁹⁹ og da man hundrede år senere bragte sagen på bane i Nakskov, drejede det sig om lig af katte, hunde og selvmordere.¹⁰⁰ Det lyder makabert; men tre af hinanden uafhængige vidnesbyrd kan ikke afvises som det rene vrøvl.

At drikkevandet var urent næsten uanset hvordan det blev fremskaffet, vidste man; men vurderingen af

Bogense havde foruden sin bæk seks offentlige pumper, som var i brug til 1910. Man bemærker den højt anbragte, ekstra tud, som blev koblet til, når man skulle bekæmpe en brand. Og så ser man, at pumpen havde en afledt funktion som mødested – og plakatsjle. Nordfyns Museum – Bogense.

urenhederne afhang længe af, hvad man umiddelbart kunne se og smage sig til. Først i 1700-årene begyndte man at mikroskopere og analysere vandet rent kemisk, og der skulle hengå yderligere hundrede år eller mere, før også de sygdomsfremkaldende mikrober blev identificeret. Man havde da også en simpel tommelfingerregel for afhentning af vand: aldrig tage det fra overfladen, hvor støv og småinsekter flød rundt, aldrig fra bunden, hvor slammet samlede sig, *altid* så vidt muligt fylde spanden fra vandlaget midt imellem.¹⁰¹ Da pumpen afløste brøndvippe og kædetræk, sørgede man også for, at føderøret blev anbragt et godt stykke over bunden af brønden.

Og man vidste udmærket, at den egentlige forurening altid kom oppefra. Vi hører om brønde, der lå foruroligere nær ved møddinger, spildevands afløb, latrinkuler og anden uappetitlighed; men selv om der vel forekom sjuskeri, kendte man risikoen og tog sine forholdsregler. Den omhyggelige brøndgraver sluttede arbejdet ved at pakke jorden tæt omkring den færdige brønd – måske stampe den med en brolæggerjomfru.¹⁰² Hermed fik brønden en tæt »krave« eller »flip«, der forhindrede nedsivning fra gade eller gårdsplads. Men blev brønden liggende gennem menneskealdre, ja århundreder, opstod der problemer, idet affaldslag hobe sig på affaldslag; det omlig-

gende niveau blev hævet.¹⁰³ I Lund har man udgravet en brønd, der blev anlagt ved midten af 1500-årene, og som man havde måttet forhøje mindre end hundrede år senere, fordi terrænet uden om var blevet trekvart meter højere.¹⁰⁴ Hele tilvæksten skyldtes skidt og møg, og det er klart, at i tøjbrudstiden og efter ethvert regnskyl ville brøndvandet få et tilskud af – skal vi kalde det gylle? Uanset hvor sunde nye brønde måtte være, blev de farlige med alderen.

Man kunne tage den yderste konsekvens heraf ved aldrig at drikke vand eller i det mindste aldrig drikke det ukogt, således som Henrik Rantzau i 1573 tilrådede sine børn,¹⁰⁵ og når det i 1621 blev pålagt fogeden ved Børnehuset i København at holde brøndene aflåst, skyldtes det ikke frygt for, at børnene skulle komme til skade eller øve hærværk. Årsagen var den langt mere alvorlige, at de ikke måtte »få tilfælde deraf at drikke.«¹⁰⁶ Allerede i Christian den 4.'s tid var pumpevandet fra stadsgraven altså under mistanke.

Indtil ved midten af 1700-årene havde man selvfølgelig gjort sig mange tanker om vandets karakter og smag – godt eller dårligt, friskt eller ufriskt; men først på det tidspunkt begyndte navnlig læger at vurdere vandet efter videnskabelige undersøgelser. I 1756 udsendte J. C. Lange sin »Lære om de naturlige Vand«, der et halvt århundrede se-

ner blev fulgt op af Henrich Callisens »Physisk-Medicinske Betragtninger over Kiöbenhavn«, og først fra den periode har vi brugbare efterretninger om, hvorledes vandet *egentlig* var.¹⁰⁷

»Vandet i Schielschiør er ikke alle Steder lige got,« lyder den afbalancerede dom i 1759. »Fra Broen af øster ud til Smedstrup er allevegne got Vand, og skiønt der er kuns Brønd-Vand, saa ere dog i mange Brønde Kilde-Væld, at de ikke saa snart renses, de jo løber fulde med Vand, ja lige i Strandbredden, synden for Byen i Mølle-Gaden, hvor de fattige paa Sanden før boede, opvælder en Kilde, som er meget got Vand, og skiønt den med høie Vande fyldes med salt Vand, saa dog, naar det salte aføses, og Kilden renses, bliver det igien det bedste Vand; dog i hvor got dette Vand er, vil vore Fruentimmer remarqvere, at det ikke er det bedste Sæbe Vand at toe Klæder udi, og i saa Maade heller betiener sig af Parkernes Vand paa Spegerborg eller Lov-Søe Vandet, saa vel som ogsaa til at kaage Erter udi; Vesten for Byen op ad til Kirken fra Broen af, er meget slet Vand, som ikke kan bruges til Øl eller Mad mængstedes, ja nogle Stæder heel stinkende fuld af Salpeter og Svoel, og kan inficere Sølv, Tin og Kobber i Husene, dog siges dette Vand at være meget got til at kaage grøn lang Kaal udi, da den møres best.«

Herudover, siger forfatteren –

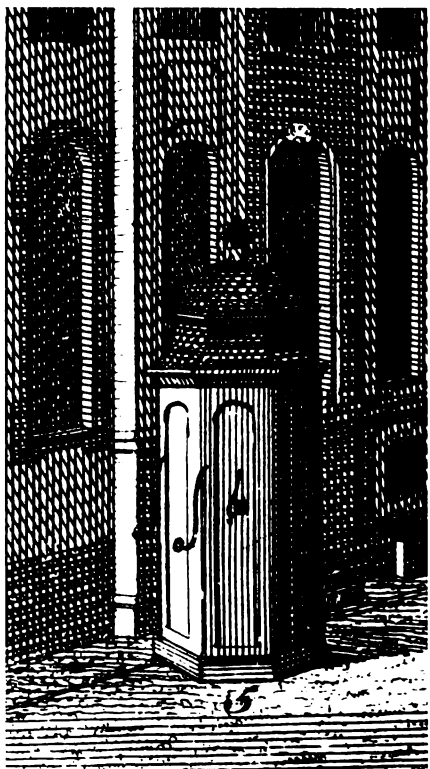
sognepræst Peter Friis Edvarsen – fandt man i byens nærmeste omegn et par kilder, hvis vand var upåklageligt, og ellers måtte de, der savnede vand til ølbrygning, hente det i Lovsøen.¹⁰⁸

Hvad der slår os, er vel især den forskelligartethed, der kendetegnede vand fra flere lokaliteter inden for et så lille område som Skælskør med omegn, og den bevidsthed, man havde, om anvendeligheden til diverse formål – ølbrygning, madlavning, vask osv. Når der skelnes mellem vandet fra Lovsø, der egner sig til ærter, og det salpeterholdige brøndvand, der mørner grønlangkålen, forstår man, at kendskabet til vand især optog »fruentimmer«. Men når en læge som J. C. Lange skulle ytre sig, ville hans kliniske blik også afsløre medicinske egenskaber – så som, at kildevand fra Vangede var godt mod melankoli.¹⁰⁹

I Fredericia gjorde man klogt i at foretrække vand fra fæstningsgravene, for ganske vist var vandet i nogle af brøndene »meget got, men i de fleste brak Vand og mere eller mindre blandet med Kalkjord, salt eller andre Particler.«¹¹⁰ Om Faaborg forlød det kort og godt: »Vandet er overalt Brak-Vand. Ved Strandbredden er en Kilde, som forderves ved høye Vande.«¹¹¹ Kerteminde kunne glæde sig ved »tvende skønne Kilder,« men uden for byen – brøndene havde »næsten alle Brakvand«,¹¹² ligesom der var brakvand i tredive brønde i Tønder, »hvilket vel kan

bruges til Madkogning og Ølbrygning, men ikke vel til Tevand eller Vask.« Så når der skulle serveres the, måtte vandet hentes ved en af de tre gadebrønde, der modtog vand fra Vidåen.¹¹³

Allerede i Frederik den 2.'s tid hed det sig, at brøndvandet i Helsingør var »sylv«¹¹⁴ – et andet ord for brakvand; men det kunne man altså godt leve med, og egentlige beklagelser over vandet hører vi knap nok før ca. 1800 – det skulle da lige være i Randers. Denne by, siger Danske Atlas fra 1768, havde den mærkelige skæbne at være næsten omflydt af vand uden at besidde *godt* vand. »I mange Qvarterer haves intet Vand, i andre noget, men intet som er brugeligt, uden til at vande Creature med, toe op ved etc. Men ganske faa Steder nedre ved Fiorden gives Vand, som kan bruges til Thevand og fint Tøigs Tvet. Hvorover det er en stor Byrde for Tienstefolkene, og Hinder i Huus-Forretningerne, at man maae lade det i tvende Spande, som hænge i et Aag, opbære. Og naar der toes Klæder, da bæres ud i Fiorden, og der banks og dyppes; Thi det Vand man haver i og ved Husene, seer vel meget klart ud, men, naar det staaer nogle faa Timer, trækkes der en Hinde over det, som man med en Naal, ligesom et tyndt Skind, kan tage af det, hvilket har et blaaagtigt Skiær, ja, naar det kaages, bliver hvidt, nesten, som Melk. Det indeholder, især det Vand fra Gade-

På Nytorv i København ud for Vajsenhuset – dér hvor domhuset nu ligger – stod der en ejendommelig vandpost, der var sammensat af tre pumper. J. C. Lange gav i 1756 en karakteristik af vandet, som mærkeligt nok var af vekslende karakter fra pumpe til pumpe. »Den Arm, som vender hen ad til den Side af Torvet, hvor Urte-Boden er, har et blegagtigt Vand, som er af temmelig god Lugt og Smag,« skriver han; men kemiske analyser afslørede et og andet: »Det overdestillerede vand lugter ikke ret reent, og har nogle fedtagtige Deele svømmende oven paa.« Omvendt forholdt det sig med vandet fra den »arm«, der vendte ind mod Vajsenhuskirken. Her er førsteindtrykket, at det er af »en klar Anseelse, men har en hæs-lig stinkende Lugt, og saa daarlig Smag, at man maa kaste op derover, dog er det somme Tider mindre end somme, opfyldt med slikt et ildelugtende Væsen. Men denne u-angene- me Lugt og Smag forandrer sig dog inden faa Timers Forløb, efter at det har været udpum- pet, om man endog giemmer det i tilpropede Flasker, saa at det kan drikkes uden Vem- melse. Ligeledes naar det kaages, lader det falde en guulagtig Jord paa Bunden.« Ud- snit af stik i »Den danske Vitruvius«.

Kilde, meget Salpeter, hvorfor man i Huusholdningen, bruger det til stor Kaal og andre Ting, som skal see grønt ud.« En kemisk undersø- gelse af vandet fra Randers havde afsløret et indhold af okker, og el- lers var det her som andre steder – godt vand måtte hentes fra kilder i omegnen.¹¹⁵ Men inden man får alt for ondt af Randers, bør det lige si- ges, at en kommission, der i 1865 udtalte sig meget kritisk om forhol- dene i Århus, drog en sammenlig- ning med vandet i Randers, der fik ord for at være aldeles fortræffe- ligt!¹¹⁶

Efter tusind års bestræbelser for at udbygge den kunstige vandfor- syning, repræsenterede de natur- lige kilder stadig et uopnåeligt ideal, så da åbningen af jernbanen Kø- benhavn-Roskilde i 1847 gjorde transporten overkommelig, påbe- gyndte N. C. Olsen – en idérig sko- mager – import af vand fra Ros- kildes Hellig Kors-kilde til den nød- lidende hovedstad. Vandet blev op- bevaret i en tinforet cisterne – i sommertiden isafkølet – og solgt fra en kiosk ved Rundetårn for to skil- ling pr. pot.¹¹⁷ For øvrigt var det også på den tid, J. C. Jacobsen flyt-

tede sit bryggeri til Valby – netop for vandets skyld.

Olsens vandhandel og Jacobsens udvandring var krisetegn. Da Heinrich Callisen i 1807 udsendte sin redegørelse for vandet i København, konstaterede han, at dets kvalitet havde undergået en klar forringelse i de foregående årtier. Nu var det især om sommeren så udelikat, at »Heste nødigen vilde drikke det.« Han anbefalede folk at lade vandet henstå i en tønde eller anden beholder, før man brugte af det.¹¹⁸ Bundfaldet kunne man undgå, den muddrede smag slap man ikke for, med mindre man ville give to skilling for en halv liter kildevand, og det sidste forslag som en skrædder et vist sted, når en stedse voksende by med et forfaldent system skulle holdes forsynet. Grænserne for den eksisterende teknik var for længst nået, og kvantiteten blev helt klart prioriteret på bekostning af kvalitet.

I Aalborg oplevede man i 1830'erne en fortvivlet kamp for at strække ressourcerne. Blegkilde syd for byen blev rørlagt og ført ind til Nytorv; men renderne gik hurtigt i forrådnelse. Så var der mere forslag i, at man på hjørnet af Bispensgade og Østerå opstillede en offentlig pumpe, som gav alt det vand, man kunne ønske sig, men desværre – fra en å, der trods alle forbud også blev brugt som kloak¹¹⁹ – i hvert fald ikke meget renere end Nyborgs voldgrave, der modtog spildevand fra to garverier og to farverier samt

militære og civile retirader, og hvor man ikke desto mindre hentede vand til husholdningsbrug.¹²⁰

Hvornår man fik en klar forestilling om, at drikkevandet kunne være en direkte og håndgribelig trussel mod folkesundheden, er svært at sige. Indtil man i 1800-årenes anden halvdel kom på sporet af bakterierne, henholdt man sig stadig til den klassiske forestilling om »miasmer« – urenheder, der ytrede sig ved stank og dårlig smag. Efter moderne opfattelse var det skrupforkert; men almindelig sund fornuft sagde også dengang, at når vandet smagte af mudder, når brøndene lugtede af svovlbrinte, når vandrenderne gik i opløsning på grund af ælde, og når man – som i

Fra brønden på torvet og hjem kunne der være langt. Den lille knægt med de to store spande blev fotograferet i Middelfart. – P. L. Fangel fot.

Middelfart – kunne oppumpe lig af rotter, der sikkert havde fået gift, var der noget galt!¹²¹

I København blev ledelsen af vandvæsenet i 1805 overdraget til en lille kommission og syv år efter blev vandkompagnerne ophævet. Hovedstadens drikkevand var fra nu et rent kommunalt anliggende.¹²² Men problemet var teknisk, ikke administrativt, og det var ikke hovedstaden, men Odense, der i 1853 satte det første danske, engelsk byggede vandværk i drift.¹²³ Allerede samme sommer blev Danmark ramt af den store koleræpidemi, der slog mange ihjel, dog ikke i Odense. Ingen vidste egentlig hvorfor. Først et halvt hundrede år senere blev man klar over, at kolerabacillen ikke kunne passere værkets filtre.¹²⁴ Men alene dødelighedsstatistikken fra byer med henholdsvis godt og dårligt vand blev et slagkraftigt argument i hænderne på d'herrer English & Hansen – ingeniører med speciale i vandværker. Året efter Odense – i 1854 – gjaldt det Aalborg, København fulgte i 1859 – vakt til dåd af den store koleræforskrækkelse, Randers, Århus, Horsens og Nyborg kom med i 1870'erne, og ved 1890 var der vandværker i atten byer.¹²⁵ Det var stadig kun en tredjedel af samtlige bykommuner, og på landet fandtes de slet ikke. I dag kan vi til gengæld dårligt tælle dem, og vi har vist efterhånden glemt, hvor mange pumpe­slag, der skulle til for at fylde en spand – for ikke at

tale om den alkymistiske kunst det var at trage vandet gennem det sandfyldte filter og således befri det for noget af den rustrøde kulør og jernagtige bismag.

Men de atavistiske længsler efter det ægte, oprindelige, uovertrufne *kildevand* vil åbenbart aldrig slippe taget i os. De har det på flaske i supermarkedet.

NOTER

1. Peter Holm: »Den gamle By« i Aarhus, 1951, side 18. Købstadmuseet »Den gamle By«, årbog 1928 og 29, side 6.
2. Palle Lauring: Christian den Fjerdes riger og lande, 1967, side 4.
3. Henrik Schück: Rom, en vandring genom seklerna, bd. 1, 1913, side 161 og 172f.
3. Troels Lund: Dagligt liv i Norden, bd. 2, 1968, side 161.
4. Vilhelm Bergsøe: Krigen og Koleraen, 1900, side 188.
5. Københavns vandforsynings historie, 1949, side 94.
6. C. Klitgaard: Nibe Bys Historie indtil 1728, 1917, side 324.
7. G. L. Dam og H. K. Larsen: Aakirkeby 1346-1946, 1946, side 55.
8. Joachim Begtrup: Forsøg til en Beskrivelse over Svendborg Kjøbstad, 1823, side 74f.
9. J. Chr. Lange: Lære om de naturlige Vande, 1756, side 42ff. Erich Pontoppidan: Den danske Atlas, tomus II, 1764, side 351f. Arthur Fang: Roskilde i gamle Dage, 1921, side 26ff. Roskilde bys historie, bd. 1 1992, side 128f.
10. O. Wæver Rasmussen: Strømmen og springvandet i Hjørring. Vendsyssel nu og da, 3, 1979, side 5ff.
11. Hans Henrik Jacobsen: Bogens historie, bd. 2, 1964, side 196.
12. P. Rasmussen og G. Albeck: Ebeltoft købstads historie, 1951, side 87f.
13. Den danske Atlas, tomus V, bd. 2, 1769, side 953.

14. Samme sted, tomus VI, 1774, side 412 og 530.
15. Chr. Kiilsgaard: Fra vippebrønd til vandværk, 1957, side 9.
16. Poul von Spreckelsen: Randers købstads historie, bd. 1, 1952, side 174.
17. Hans Krongaard Kristensen: Middelalderbyen Viborg, 1987, side 28.
18. Siegfred Svane: Danske Helligkilder, 1984, side 180 og 218.
19. Aalborgs historie, bd. 1, 1992, side 39.
20. Brønn, artikel i Kulturhist. leksikon f. nord. middelalder, bd. 2, 1957, side 323ff.
21. T. Seip Bartholin og F. Grandt-Nielsen: Datering af tre brønde fra det ældste Odense, Fynske Minder 1974. A. S. Christensen og P. K. Madsen: Middelalderbyen Odense, 1988, side 90.
22. Danmarks kirker, Københavns amt 3. bd., 1951, side 1289ff.
23. Ragnar Blomqvist: Brunnar och vattenledningar i Lund under äldre tider, Kulturen – en årsbok 1935, side 173ff. I. O. Brandorff: Drikkevandet i Kolding, Vejle Amts Aarvog 1931, side 188ff. meddele flere fund af holkbrønde, men uden datering. En holkbrønd fra Budsene på Møn, der er fyldt med offergaver, er fra bronzealderen og regnes for den ældste kendte; men det drejer sig snarere om et brøndkar, der var nedfældet i en naturlig kilde, og den bør ikke klassificeres som nogen egentlig brønd. Johs. Brøndsted: Danmarks oldtid bd. 2, bronzealderen, 1958, side 201f.
24. H. Hvidt, S. Ellehøj og O. Norn: Christiansborg slot, bd. 1, 1975, side 29.
25. Kulturhist. leksikon anførte sted. Henrik M. Jansen: Svendborg vandforsyning gennem tiderne, 1992.
26. Holger Rasmussen: Folk og vand, 1960, side 23.
27. Peter Michelsen: Vandhul og brønd, Budstikken 1960, side 210ff.
28. Ragnar Blomqvist har en detaljeret redegørelse for flere konstruktionsformer, side 178ff.
29. Odense bys historie, bd. 1, 1982, side 163.
30. C. G. Brunius: Nordens äldsta metropolitkyrka, 1854, side 255.
31. Christiansborg, bd. 1, side 29.
32. Skanderborg Museum, årskrift 1984, side 6f.
33. Vandhul og brønd side 212ff.
34. Folk og vand side 26.
35. Haderslev i 700 år, 1992, side 29.
36. Middelalderbyen Odense side 89.
37. Københavns vandforsyning side 14.
38. Vandhul og brønd side 206f. SKALK nr. 1, 1989, side 28f.
39. Københavns vandforsyning side 14.
40. Brandorff, side 218 (Kolding). Køge by's historie, bd. 1, 1985, side 136. Hj. Schmidt: Af Hobro Bys Historie til 1860-70, 1928, side 32. Georg Nørregaard: Nykøbing på Falster, bd. 2, 1982, side 226.
41. Folk og vand side 28.
42. Ebeltoft købstads historie, side 89.
43. C. C. Haugner: Maribo Historie, bd. 2, 1938, side 111.
43. Folk og vand side 28.
44. Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. 1, side 542.
45. Brandorff side 199.
46. Victor Krohn: Kastellet Frederikshavns Brønde og Vandforsyning. Historiske Meddelelser om København 1929-30, side 266.
47. Aalborgs historie bd. 1, 1992, side 238.
48. Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk, 1945, side 36.
49. Samme sted side 64.
50. Peter Michelsen: Den sorte mand i brønden, Budstikken 1958, side 65ff.
51. Brandorff side 198.
52. Danmarks gamle Love side 64.
53. Kjøb. Dip., bd. 1, side 215f.
54. Køge by's historie, bd. 1, side 234.
55. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, fjerde Del, 1885, side 138.
56. Kjøb. Dip., bd. 1, side 237 og bd. 2, side 219.
57. Ribe Bys Historie 1730-1820, bd. 1, 1936, side 23.
58. C. C. Haugner: Nakskov Købstads Historie, bd. 1, 1934, side 228.
59. T. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage, 1926, side 358ff. Ifølge Achelis var »æ pumpgrand på Klosteret« stadig i funktion i 1926, idet pumpen – senest fornyet 1865 – endnu stod på sin plads. Ifølge oplysning fra Haderslev Mu-

- seum er der nu (1993) ikke flere grandelav tilbage.
60. M. Mackeprang red.: Tønder gennem Tiderne, 1943, side 168.
 61. Erik Kjersgaard: Københavns historie, bd. 1, 1980, side 270.
 62. Samme sted side 156.
 63. Blomqvist side 192ff. og 209f.
 64. Københavns vandforsyning side 65.
 65. Vejle Amts Aarbog 1908, side 11ff.
 66. Dagligt liv i Norden, bd. 2, side 161ff.
 67. Københavns vandforsyning side 25.
 68. Dagligt liv i Norden, bd. 1, side 305.
 69. Laurits Pedersen: Helsingør i Sundtoldstiden, bd. 1, 1926, side 117.
 70. G. O. Andrup: Af Odense vandforsynings historie, 1953, side 8ff.
 71. Nykøbing, på Falster, bd. 1, 1977, side 251ff.
 72. Brandorff side 218.
 73. Om teknikken se især Københavns vandforsynings hist. side 25ff. og Andrup side 14ff.
 74. Andrup side 16f.
 75. F. R. Friis og L. Fenger: Springvandet paa Gammel Torv i Kjøbenhavn. Tidskrift for Kunstindustri, 1892, side 161ff.
 76. Achelis side 184.
 77. Brandorff side 218.
 78. Strømmen og springvandet i Hjørring side 73.
 79. Københavns vandforsyning side 26. Holger Hjelholt: Falsters Historie, bd. 2, 1935, side 205f.
 80. Københavns vandforsyning side 30ff.
 81. Samme sted side 54ff.
 82. Samme sted side 36ff.
 83. Svendborg vandforsyning gennem tiderne.
 84. Henning Henningsen: Nyborg da voldene stod, 1981, side 78.
 85. Bergsøe side 188f.
 86. Københavns vandforsyning side 64.
 87. Samme sted side 60.
 88. Aalborgs historie, bd. 3, 1990, side 48.
 89. Nielsen, Kjøbenhavns Hist., bd. 4, side 138.
 90. Achelis side 360.
 91. Flensborg bys historie, bd. 2, side 288.
 92. Køge by's hist., bd. 1, side 136.
 93. Ribe Bys Historie 1730-1820 side 23.
 94. Nakskov Købstad, bd. 3, side 74ff.
 95. Tønder gennem tiderne side 168.
 96. Strømmen og springvandet i Hjørring side 12f.
 97. Folk og vand side 30ff.
 98. Samme sted side 35.
 99. Achelis side 360.
 100. Nakskov Købstad, bd. 3, side 74.
 101. Brandorff side 200.
 102. Vandhul og brønd side 221.
 103. Københavns vandforsyning side 14.
 104. Blomqvist side 188.
 105. Daglig liv i Norden, bd. 1, side 303f.
 106. Olaf Olsen: Christian den 4.'s tugt- og børnehus, 1978, side 91.
 107. Københavns vandforsyning side goff.
 108. Peter Friis Edvarsen: En ringe Underretning om Schielshjør Kjøbstæds gamle og nu værende Tilstand, 1759, side 25of.
 109. Københavns vandforsyning side 90.
 110. Danske Atlas, tomus V, 2. bd., 1769, side 931.
 111. Samme sted, tomus VI, 1774, side 794.
 112. Samme sted side 614.
 113. Tønder gennem Tiderne side 168.
 114. Aarsberetninger fra det Kgl. Geheimearkiv, bd. 4. Tillæg side 21. Også i København fandtes der brønde, som trods høj beliggenhed førte brakvand. Københavns vandforsyning side 20.
 115. Danske Atlas, tomus IV, 1768, side 397f.
 116. O. Jørgensen: Aarhus Vandværk, 1922, side 4.
 117. Folk og vand side 48f.
 118. Samme sted side 45f.
 119. Aalborgs hist., bd. 5, side 74f.
 120. Henningsen side 172f.
 121. Åge Petersen: I tranlygtens skær, 1962, side 16.
 122. Københavns vandforsyning side 83ff.
 123. Odense bys historie, bd. 6, 1986, side 64ff.
 124. Folk og vand side 47f.
 125. Niels Nielsen: En by vokser til (Rønne), 1959, side 236.

Kobbersmedens værksted

Af THØGER IRMINGER PEDERSEN

I maj 1992 blev endnu et af de gamle håndværksfag repræsenteret i Købstadmuseet »Den gamle By«'s udstillinger. I den nyopførte Fichs Gård (Svendborghuset) åbnedes et kobbersmedeværksted i husets kælder. Hermed har »Den gamle By« fået det første fast opstillede kobbersmedeværksted i noget dansk museum, og museet kan nu fremvise tre af de klassiske smedehåndværk i de rette omgivelser: grovsmeden, kobbersmeden og guldsmeden.

Ved indretningen af kobbersmedeværkstedet er det tilstræbt at skabe et værkstedsinteriør fra slutningen af 1800-tallet. Man har villet vise et værksted, der er indrettet til at arbejde i den gamle håndværks-tradition fra før industrialiseringen slog igennem også på kobbersmedens område. Et værksted, der har fremstillet det klassiske kobbertøj, der i dag er antikviteter. Men også et værksted, der har befundet sig i en vanskelig brydningstid i forrige århundredes slutning.

1800-tallets slutning danner nemlig et vendepunkt i kobbersmedehåndværkets historie. Faget havde i Danmark gennem et par hundrede

år især været optaget af den håndværksmæssige tilvirkning af husholdningsgenstande i bred forstand (køkkentøj, lygter, kakkelovnsrør osv.), af genstande til brug i andre erhverv (kar, brændevinsapparater, målebægre osv.), samt af større bygningsmæssige opgaver (tagdækning, skibsforhudning osv.). Men det økonomiske grundlag for denne produktion blev nu trukket bort under kobbersmeden af den rivende samfundsudvikling. De industrielt fremstillede produkter af jern og emaljeret jernblik fra såvel ind- som udland trængte frem på markedet, og kobbersmeden kunne umuligt konkurrere på prisen. Hvis han ville overleve som kobbersmed, måtte han finde specialområder, som endnu krævede hans specielle håndværksmæssige færdigheder.

Det lykkedes da også for nogle kobbersmede at blive specialiserede underleverandører til industrialisens produktionsapparat. Der var nemlig steder, hvor kobber ikke kunne erstattes af andre og billigere metaller. Det har op til i dag givet enkelte kobbersmede arbejde for bryggerier, spritfabrikker, værfter, samt på hospitalsområdet. Andre

Der Kupfferschmidt.

Et træsnit af tyskeren Jost Amman. Udgivet i 1568 i Frankfurt a.M. som del af et større arbejde, i hvilket forskellige håndværk skildres. Vi ser en kobbersmed i færd med at drive en gryde op med hammer og ambolt. Hvad værktøj, teknik og færdige produkter angår, kunne billedet såmænd lige så godt have været fra 1800-tallets midte.

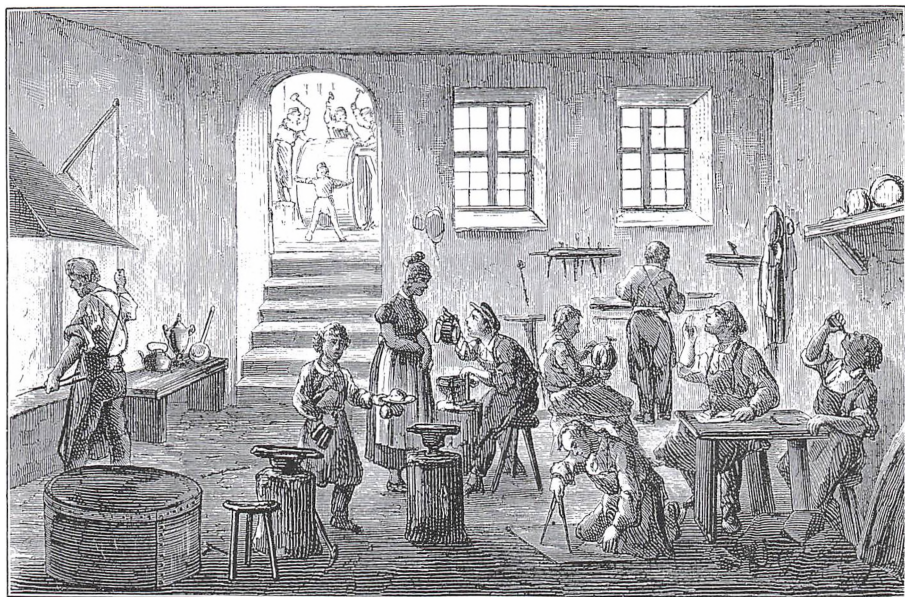
kobbersmede fandt mulighed for at beskæftige sig med kobber ved at fremstille kobberplatter og optrykke kobbergenstande af kobberblik, samtidig med at de fortsat leverede til et vigende marked for klassisk fremstillet kobbertøj.

Men de fleste kobbersmede gik en anden vej. De orienterede sig mod andre metaller (i vort århundrede i høj grad mod rustfrit stål) og fusionerede efterhånden ind i

blikkenslagerfaget. Mange værksteder arbejdede fra slutningen af 1800-tallet med både kobbersmede- og blikkenslagerarbejde. Karakteristisk for denne udvikling var det da også, at provinsens kobbersmede- og blikkenslagermestre i 1899 organiserede sig sammen i henholdsvis Centralforeningen for Blikkenslager- og Kobbersmedemestre i Jylland, og Centralforeningen for Blikkenslager- og Kobbersmedemestre i Østifterne. I København organiserede kobbersmedemestrene sig derimod fortsat separat, men her var markedet for deres produkter også større, og deres antal følgelig betydeligere end i provinsbyerne.

Det var dog ingenlunde af ny dato, at kobbersmeden således trængte ind på blikkenslagerens område. Eller at blikkenslageren trængte ind på kobbersmedens. Fra langt tilbage i tiden kan vi finde stridigheder mellem de to fag om afgrænsningen mellem dem. Stridigheder, der i laugstidens stramt fagpdelte samfund endog kunne føre til retssager, hvor domstolene måtte fastlægge de indbyrdes grænser.

Kobbersmeden blev således mere og mere til bygningshåndværker, og kunne undertiden bruge sine gamle smedefærdigheder, men måtte som oftest arbejde på blikkenslagerfagets præmisser. Der uddannedes da også efterhånden færre og færre lærlinge, som kunne beherske de gamle kobbersmedeteknikker. Og i dag kan faget vel se sit endeligt i møde.

Tegneren P. Klæstrup udgav i årene 1877-81 en lang række tegninger under titlen »Det forsvundne Kjøbenhavn«. Vi ser her hans velkendte opfattelse af et københavnsk kobbersmedeværksted fra første halvdel af 1800-tallet. I midten af billedet får en kunde sit udslidte køkkentøj vurderet. Rundt om har Klæstrup vist forskellige dele af arbejdsprocessen: opmåling, udglødning, opdrivning, arbejde ved værkstedets arbejdsbænk, og pudsning af det færdige produkt.

Lærlingeuddannelsen er slut, og blandt de få aktive kobbersmede, der endnu virker, er det de færreste, der kan ernære sig ved egentligt kobbersmedearbejde.

Den omtalte brydningstid i forrige århundredes slutning afspejles i vort værksteds indretning. Det rummer, udover det klassiske værktøj til kobbersmedning, enkelte genstande, som kobbersmeden har brugt i sin kamp for at finde nye muligheder for at overleve: en samling matricer, hvorover der kunne fremstilles platter med fantasifulde

motiver til brug ved hjemmets udsmykning, repræsenterer kobbersmedens anstrengelser for at forblive kobbersmed. En trykkebænk til bearbejdning af for eksempel kobberblik og to transportable es-ser, der kunne medbringes ved reparationsarbejde udenfor værkstedet, peger fremad mod kobbersmedens nye virkefelter som underleverandør og bygningshåndværker indenfor også andre materialer end kobber. Men skønt vi ved, at flere af de kobbersmedier, hvorfra udstillingens værktøj stammer, også, og

Klæstrup har lavet endnu en tegning af værkstedet fra forrige billede, men denne gang set fra gaden. Mester overvåger svendene, der med deres arbejde i det fri bidrager yderligere til det samlede totalindtryk af støjende københavnsk gadeliv. Bemærk kobbertøjet, der hænger på værkstedets facade.

måske mest, drev blikkenslagervirk-somhed, er det tilstræbt at holde ud-stillingen så fri som muligt for værk-tøj og andet udstyr, der har været beregnet for arbejde i andre mate-rialer end kobber.

I sammenhæng med værkstedet er der lavet en udstilling af kobber-tøj i kælderen. Den befinder sig lige indenfor døren i det hjørne, hvor-fra museumsgæsten kan se ind i værkstedet. Udstillingen rummer en lang række karakteristiske kob-bergenstande fra 1800-tallet, som en almindelig kobbersmed har væ-ret i stand til at lave dem. Den tjener så at sige som en slags »kobbersme-dens varelager«. Den besøgende

kan således, efter først at have set hvad den klassiske kobbersmed kunne præstere, gennem afskærm-ningsglassene se ind i et værksted, der kunne have dannet rammerne om disse genstandes tilblivelse.

Vi vil beskrive værkstedets indret-ning nærmere ved at følge kobber-smedens arbejdsproces ved frem-stillingen af et stykke klassisk kob-bertøj som det i udstillingen viste. For eksempel en af de populære kedler. For findes der mon noget produkt, der i danskernes bevidst-hed er nærmere forbundet med kobbersmedens arbejdsfelt end net-op kedlen? Fra vor plads bag af-skærmningsglassene kan vi følge

H. P. FÆRDIG SØN.

HADERSLEV,

Præstegade, 314.

KOBBERSMED OG BRØNDBORER.

Lager af Pumper og Rør

samt Forbindelsesstykker og alt til Mejerifaget

Enhørende.

Chr. Færdig,
Kobbersmed, Blikkenslager og Brøndborer,
Apothekergade 305
i Haderslev,
(ved Siden af Love-Apotheket).
Lager af Arbejde i
Kobber, Messing, Blik og Zink, særlig fremhæves:
præmiebelønnede Mejeri-Transportspande,
samt alt til Mejeriet henhørende.
Artesisk Brøndboring.
Lager af Pumper og Vandledningsrør samt
Forbindelsesstykker, Ventiler og Haner.

Tre generationer af kobbersmede fra Haderslev: Øverst Hans Peter Færdig (1816-1905), i midten Hendrik Chr. Færdig (1844-1929) og nederst Jørgen Peter Færdig (el. Verdich) (1884-1966). Gennem 1. og 2. generations visitkort og 3. generations butiksfacade kan vi følge fagets udvikling fra klassisk kobbersmed, via blikkenslager og til autoriseret gas- og varmemester.

dens udvikling fra plade til kedel, og dens vandring rundt i værkstedet til de steder, hvor den undervejs har været underkastet behandling. Og vi kan se de redskaber, der har været anvendt til at frembringe det færdige resultat, som vi præsenteres for i de forskellige varianter af kedler på udstillingens hylder.¹

Arbejdsprocessen er naturligvis startet med, at kobbersmeden har valgt det råmateriale, hvoraf han ville fremstille den ønskede kedel. Vi har anbragt hans lager af råmateriale til højre for arbejdsbænken. Beskueren vil her straks bemærke, at kobbersmeden både har betjent sig af ubearbejdede, friske kobberplader, og af slidte plader eller genstande, der kunne genbruges.

Kobberpladerne fik kobbersmeden fra de såkaldte kobbeværker. På disse værker omdannedes det importerede råkobber til plader, som kobbersmeden så kunne købe fra værkernes omrejsende sælgere.² Men da kobber var et ganske kostbart metal, blev det ofte genbrugt. Kobbersmeden kunne derfor også købe slidt kobbertøj fra kunderne, når de kom for at gøre deres bestillinger hos ham, eventuelt tage det som en del af betalingen. Udslidte tagplader og udrangeret kobbertøj kunne smeltes om i hans esse, hamres ud til plader, og herefter bruges påny. Det er denne bredde i anvendelse af råmateriale, der er taget hensyn til i værkstedsindretningen, hvor vi sammen med de fabriksnye

plader også finder nogle slidte tagplader, samt nogle svært medtagne kedler og themaskiner.

Når kobbersmeden havde valgt sin plade, skulle et passende stykke klippes ud. Ved hjælp af en skabelon, eventuelt passer, målestok og lignende, og et stykke kridt opmærkede han det stykke, der passede bedst til formålet, og med en metalsaks klippede han stykket ud. Kobbersmeden kunne have en mængde skabeloner med hver deres formål. Nogle til brug ved fremstilling af små kedler, andre til store kedler, gryder, themaskiner og meget andet. Med det rigtigt opmålte og udklippede pladestykke kunne der spares tid og kræfter ved den påfølgende smedning. I værkstedet er dette afsnit af arbejdsgangen belyst med et arbejdsbord til opmærkningsopgaverne. Det er anbragt foran arbejdsbænken og er forsynet med plade, skabeloner, passer, kridt og metalsaks. Ved siden af bordet står en trækasse til at opsamle de kostbare, fraklippede kobberstykker i. Og værkstedet rummer derudover mange andre skabeloner, passere, vinkler og sakse af forskellig udformning, fra de helt små og til de meget store.

Den egentlige smedeprocess kunne herefter starte med udglødningen. Kobberstykket blev gjort blødt i esen. Her skulle der helst anvendes trækul. Stenkul gav risiko for udvikling af slagger, der under den påfølgende smedning let kunne blive

På Dansk Arbejde-udstillingen i Haderslev i 1924 viste firmaet Chr. Færdig & Søn eksempler på sin kunnen. Den spændte fra klassisk kobbertøj, over platter, og til mælketransport-spande. En afspejling af kobbersmedefagets udvikling i årene før og efter 1900.

banket ind i kobberet og skæmme det færdige resultat. Efter udglødningen køledes stykket af i et stort kar med vand, der stod ved siden af essen, hvorefter smedningen kunne gå i gang. Ved hjælp af en mangfoldighed af hamre og ambolte kunne kobbersmeden nu strække kobberpladen op i den form, han ønskede. Denne såkaldte koldsmedning kaldes drivning. Kobbersmeden driver med sine præcise hammerslag, der ligger ganske tæt ved

siden af hinanden på den udglødede plade, denne op i den ønskede form og tykkelse.

Under hammerens slag blev pladen efterhånden hård. Den måtte derfor udglødes påny, for at smedningen kunne fortsætte. Kobbersmedens kunst bestod således af en lang række udglødninger med påfølgende drivninger, hvor det var kombinationen af hammer og ambolt, der gav det ønskede resultat.

Han brugte nemlig ikke den

samme hammer og ambolt hele tiden. Afhængig af, hvilken form han ønskede at frembringe af sin udglødede plade, benyttede han et væld af forskellige hamre og ambolte, der hver havde deres egenskaber i smedens kyndige hænder. Det er der taget hensyn til i vort værksted, der rummer over hundrede hamre i alle tænkelige udformninger. Nogle har flade baner, andre let buede eller kugleformede. Nogle har korte hoveder, andre lange, der giver mulighed for at foretage opdrivning inde i kedlens korpus. Hver har deres funktion og deres faglige betegnelse.

En næsten endnu større bredde kan vi finde i mængden af ambolte i værkstedet. Vi finder små ambolte til anbringelse i skruestikkerne på arbejdsbænken, ambolte med stok til arbejdsklods, og store liggeambolte, der kiles fast i arbejdsklodsens. Sidstnævnte ambolte er forsynede med baner i begge ender. Der er ambolte med flade baner og ambolte med buede baner. Der er kugleformede ambolte og skarpe ambolte, stangformede ambolte og ringformede ambolte.

Også amboltene har hver haft deres specielle funktion i smedens arbejde. Og det kan stort set hævdes, at ikke to hamre eller to ambolte i værkstedet er helt identiske. Intet værktøj giver bedre end hamrene og amboltene den besøgende indtryk af de muligheder, som kobbersmeden havde for at skabe så for-

skelligartede genstande, som han gjorde, ud af den enkle kobberplade.

1800-tallets kobbersmed drev ikke i almindelighed sin kedel op i ét sammenhængende stykke. Det ville have været alt for vanskeligt og alt for tidkrævende. Han fremstillede den i stedet for i tre stykker: korpus, bund og tud. Disse tre stykker samledes derpå til ét stykke og forsynedes med hank og låg.

Når opdrivningen af den plade, der skulle danne korpus, var færdig, rundede smeden pladen som en cylinder. De to cylindersider blev herefter samlet ved hjælp af en såkaldt slaglodning. Først klippede han nogle små flige eller takker i siderne, og siderne hamredes derpå sammen, idet fligene hamredes ind i hinanden. Sammenføjningen loddedes med en messing/zink-legering, så den blev lukket og tæt. Denne sammenlodning kunne nu ses som den fine gule søm, der er så karakteristisk for det klassiske danske kobbertøj.

Efter at dette var klaret, kunne smeden gå i gang med at forme cylinderen til et passende kedelkorpus. Midten af cylinderen udhamredes, så den fremstod med en let buet krop. Den ene ende blev ved hjælp af hammer og ambolt trukket ind. Herved dannedes en overdel på kedlen. Endnu en indtrækning blev foretaget, så en mindre, cirkulær åbning blev tilbage, hvor låget skulle sidde. Den anden, nederste,

Svendborghuset, beliggende mellem Århus Mølle (tv.) og Apoteket (th.) i »Den gamle By«. Kobbersmedeværkstedet i kælderen er markeret med et kobbertøjsbehængt udhængsskilt og en på muren malet hånd, der viser den besøgende vej ned i kælderen. Knud Nielsen. fot.

del af cylinderen blev ligeledes trukket let ind. Den skulle nu forsynes med en rund bund, der var hamret ud af en mindre plade. Efter samme princip som ved sammenføjnngen af cylinderens sider blev bunden sat fast. Der klippedes flige i henholdsvis den indtrukne cylinderende og i bundpladen. Fligene hamredes sammen, hvorpå der slagloddedes hele vejen rundt. Så også i bunden af kedlen kan vi, tæt ved kanten, finde den fine gule søm, der viser, at der er foretaget slaglodning.

Disse loddeprocesser forestiller vi os er foregået i et hjørne af værkstedet i nærheden af esse og blæse-

bælg. Her har smeden haft sine legeringer, sine kemikalier, og sine loddekolber. Andre loddekolber og støbeskeer ligger i essen eller hænger på væggen foran essen sammen med tænger og skødeskind. Ved essen finder vi også de transportable esser, der kunne medbringes, hvis vor kobbersmed skulle ud i byen og foretage reparationer. Selve opdrivningen af kedlens enkelte bestanddele er derimod foregået ved de forskellige arbejdsklodser, der står rundt om i værkstedet, eller ved ambolte anbragt i arbejdsbænkens skruestikker.

Kedlens krop var nu færdig. Kob-

bersmeden gik derpå i gang med at lave kedlens tud. Efter samme princip, som da korpus blev fremstillet, opdrev han en passende plade, som dernæst loddedes sammen til et rør. Det fyldtes med sand, bly eller beg for ikke at klappe sammen under den følgende arbejdsproces, hvor røret bøjedes til en tud. Denne tud blev derpå fæstet fast i kedlen ved et hul, der blev klippet i kedlens side.

Tilbage for kobbersmeden stod nu at lave låg og hank. Låget blev behændigt drevet op ved hjælp af passende hamre og ambolte. Det udformedes med dekorative profileringer, såkaldte »sikker«, og forsynedes som regel til slut med en messingknop. Hanken, der var af lidt sværere kobber end den øvrige kedel, blev monteret i to beslag, der forinden var blevet fastgjort i kedlen med nitter. På hanken anbragte smeden sit stempel, så omverdenen kunne se, hvem der stod bag kedlen.

Men endnu var kedlen ikke helt færdig. Før den forlod værkstedet, blev den forfinnet indvendig. Det foregik også i loddehjørnet. Kobbergenstande til brug i husholdningen måtte forfinnes af sundhedsmæssige grunde. Kobber udvikler nemlig kobbervitriol i forbindelse med de fødevarer, der kommer i berøring med kedlen (eller gryden, tærteformen osv.), og for at forhindre forgiftning hos dem, der benyttede kedlen, skulle indersiden dækkes af et lag tin. Dette tinlag på køk-

kentøjets inderside måtte datidens husmoder være opmærksom på at få udbedret med mellemrum.

Til sidst blev kedlen rensset for eventuelle urenheder. Det foregik i to store kar med saltsyre, som vi har anbragt i værkstedets loddehjørne. Disse kar skulle til daglig være forsynede med låg, da syredampene var giftige og i tidens løb kunne indvirke ødelæggende på værkstedets inventar. Når rensningen var overstået skylledes efter med vand, og kedlen var klar til brug.

Det må her indskydes, at kedlen også undervejs i arbejdsprocessen kunne blive underkastet en sådan rengøring med syre. Som vi tidligere har nævnt, måtte kobbersmeden under hele opdrivningen være opmærksom på, at han ikke bankede diverse urenheder, slagger eller lignende ind i kobberet. Han kunne derfor undertiden foretage en rengøring af den endnu ikke færdige kedel, hvis han skønnede det nødvendigt.

Vi har i vor gennemgang af værkstedets indretning kun omtalt de væsentligste og mest karakteristiske værktøjer og metoder, som kobbersmeden betjente sig af. De værktøjer og metoder der kan siges at konstituere faget. Men der var selvfølgelig mange flere slags værktøj. For eksempel nitteantrækkere, punsler, kørnere, skrabere, pudsestål, snit-tappe, bor, dorne, mejsler, stamper osv. Mange af disse værktøjer var dog ikke beholdt kobbersmeden.

Det nyindrettede kobbbersmedeværksted i Svendborghusets lavloftede kælder. Langs væggen til venstre ses arbejdsbænken med forskelligt værktøj. Under bænken ligger der ambolte, og der står kasser med småt værktøj. Langs endevæggen ser vi kobbbersmedens råmaterialer og hans store liggeambolte. En liggeambolt er kilet fast i en arbejdsklods. I forgrunden to arbejdsklodser med ambolte, samt et bord med skabeloner og passere til opmåling. Elsebeth H. Mikkelsen. fot.

Han måtte »dele« dem med andre fag. Og så må vi hertil føje smedens egne hjemmelavede værktøjer, der var unikke for netop ham. Som eksempler på sådanne har vi brædder til bukning af plader, og rør der har tjent som ambolte. Alle de omtalte værktøjer, og flere til, er anbragt enten på arbejdsbænken eller i æsker og kasser på eller under bænken, samt på væggene, i vinduesnicherne, og på hylder i værkstedet.

Hvor stammer vort værktøj og værkstedsinventar så fra? Det er et spørgsmål, der kræver en længere besvarelse.

Museet har desværre ikke haft mulighed for at flytte et autentisk gammelt kobbbersmedeværksted til »Den gamle By« som en samlet helhed. Det ville selvfølgelig have været det ideelle, men et sådant værksted er man aldrig blevet tilbudt, og i dag findes de ikke mere. Værkstedet har derfor måttet bygges op af genstande, der gennem tiden er indgået til museet fra en række værksteder rundt om i landet.

Rygraden i værkstedet er en fin samling værktøj og andet værkstedsinventar fra Haderslev. Det stammer fra familien Færdig (senere Ver-

Kobbersmed Christen Dahm Møller, Lemvig (1855-1914) fra hvem kobbersmedeværkstedets udhængsskilt stammer. Annoncen er fra Lemvig Folkeblad den 1. marts 1894, hvor Møller og hans mor kundgør, at han har overtaget virksomheden efter faderens død.

dich), der fra o. 1840 til engang i 1950'erne drev kobbersmede- og blikkenslagervirksomhed i denne by. Under ledelse af tre generationer, far, søn og sønnesøn, gennemløb firmaet hele den skitserede udvikling fra klassisk kobbersmedie til autoriseret gas- og vandinstallatørforretning. Efter at firmaet var lukket, modtog »Den gamle By« i 1966 en stor samling gammelt kobbersmedeværktøj herfra, samt arbejdsklodser, reol med mere.

Herved tillader jeg mig at meddele, at jeg har overdraget den af min afdøde Mand i ca. 45 Aar førte **Kobbersmed-, Blikkenslager- og Metalstøber-Forretning** til min ældste Søn.

Idet jeg hjertelig takker for den min Mand hidtil viste Tillid og Bøjvlse, anbefaler jeg min Søn paa det bedste Med megen Høflse

894

Jensine Møller.

I Henshold til ovenstaaende vil det glæde mig særdeles ved Forbrug at blive beæret med Deres Bestillinger, der stedse skal blive udførte accurate og solide til billigste Priser samt af bedste Materiale.

Erbedigt

Chr. Dahm Møller,
Lemvig.

Haderslev-værktøjet har imidlertid ikke været tilstrækkeligt til at dække vort behov for kobbersmedeværktøj. Samlingen har måttet suppleres med værktøj og inventar andetsteds fra. Her har vi haft god nytte af en stor samling fra blikkenslagerfirmaet Silberg i Ringkøbing. Dette firma virkede fra ca. 1850 til o. 1930. I løbet af 1930erne modtog »Den gamle By« i flere omgange det nedlagte værksteds redskaber. De har siden ligget på museets magasin. Da en del af denne samling er lige så meget blikkenslager- som kobbersmedeværktøj, har det nu kunnet bruges ved indretningen af vort kobbersmedeværksted. Udover værktøj, der i almindelighed sup-

plerer Haderslev-værktøjet, er det især værd at fremhæve en stor samling skabeloner, en række loddekolber, samt den trykkebænk, der nu er opstillet ved værkstedets endevæg. Her har kobbersmeden kunnet fremstille genstande i kobberblik.

Fra to nedlagte gørtlervirksomheder, Haut i København og Johannes Olesen i Århus, hvis værktøj ligeledes i mange år har henligget på museets magasiner, har vi udtaget de transportable esser samt forskellige tænger, støbeskeer og andre småting. Arvingerne efter kobbersmed Anton M. Nielsen fra Randers, der virkede i begyndelsen af 1900-tallet, har i 1970 skænket museet en mindre samling værktøj, heriblandt nogle hjemmelavede ambolte og en træhammer, samt en række matricer til fabrikation af kobber-

platter. Endelig stammer den fine arbejdsbænk fra Århus Maskinfabrik arbejdsdal, mens de slidte kobbertagplader, der indgår som en væsentlig del af kobbersmedens råmateriale, indtil for et par år siden gjorde fyldest som tag på Århus Rådhus. Museets konserveringsafdeling har stået for fremstilling af blæsebælgen og syrekarrerne med zinkforing. Ganske vist har museet to originale blæsebælge fra kobbersmedier, men ingen af disse har ladet sig indpasse i de rammer, som kælderens giver.

Både før og under arbejdet med indretningen af værkstedet er Kobbersmedelaugets fra København blevet taget med på råd. Denne sammenslutning af hovedsagelig ældre kobbersmede fra hele landet er det sidste faglige forum for kobber-

Torvet i »Den gamle by« omkring 1930. Længst til venstre ses Kannikegadehuset, der på dette tidspunkt rummede Haandværksmuseet. Vi aner C. D. Møllers udhængsskilt på husets facade. DgB fot.

smede, der er tilbage. Både mestrenes arbejdsgiverforening og sven-
denes fagforening er opløst.

Lauget fører sin historie helt til-
bage til 1638, men dets fremtid er
uvis. I dag tæller det højst en halv-
snes medlemmer, og om det over-
lever ret mange år endnu er nok et
spørgsmål. En smule håb kan måske
hentes i det forhold, at enkelte
smede og blikkenslagere fortsat sy-
nes at have interesse for det gamle
håndværk og finder specialiserede
arbejdsområder, der har med kob-
bersmedning at gøre (for eksempel
fremstilling af lygter, postkasser og
gruekedler). På den måde kan lau-
get og faget tilføres nyt blod. De få
tilbageværende medlemmer har vist
værkstedssagen stor interesse, og
det skyldes således også fagets egen
indsats, at det i dag har sikret sig et
monument over sig selv, der måske
vil overleve selv den sidste danske
kobbersmed.

Kobbersmedeværkstedet afrun-
des gennem kobbersmedens ud-
hængsskilt på Svendborghusets fa-
cade ud til Ågade. Det består af en
jernblikplade, skåret ud i facon som
en fladbundet kobberkedel, der er
anbragt på en smedejernsarm. På
armen er der to kroge, hvorpå kob-
bersmeden kan hænge varer fra sit
værksted. Sammen med en påmalet
finger på husmuren viser det den
besøgende vej ned ad trappen til
værkstedet i husets kælder.

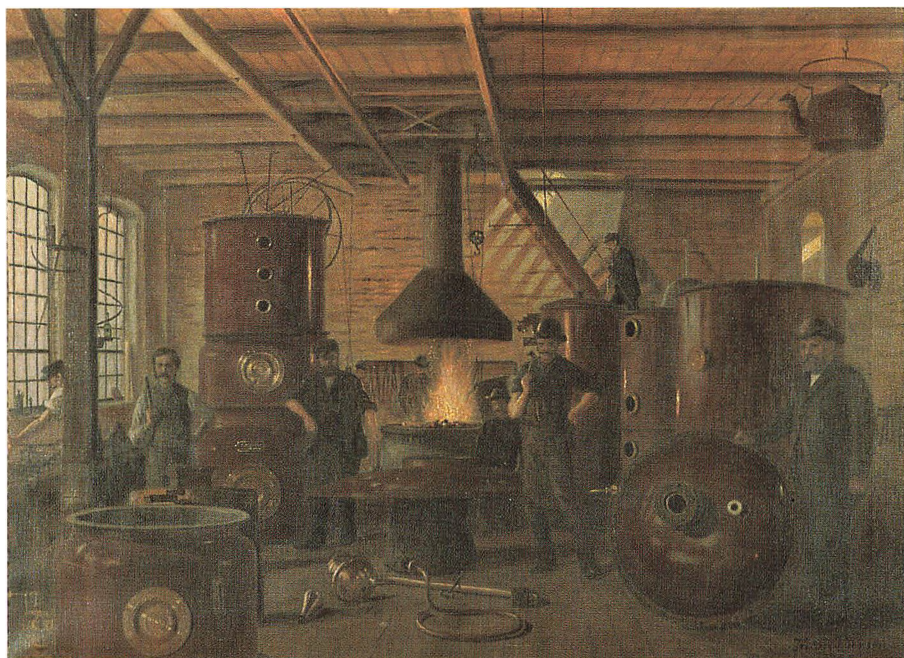
Bag dette skilt skjuler sig en gan-
ske interessant historie.

Skiltet har oprindeligt hængt i
Lemvig i 1800-tallets slutning. Her
tilhørte det kobbersmed og blikken-
slager Christen Dahm Møller, og i
overensstemmelse hermed bar det
påskriften »C. D. Møller Kobber-
smed & Blikkenslager«.

Møller havde i 1894 overtaget sin
afdøde fars værksted, og drev det
derefter frem til 1901. Da måtte han
give op af økonomiske og person-
lige grunde. Familieoverleveringen
vil vide, det skyldtes, at han tilbragte
mere tid på kroen og i Håndvær-
kerforeningen end i sit værksted.

Den mislykkede kobbersmede-
mester brød op fra hjembyen og
drog til Århus med kone og børn.
Her fik han, som den dygtige kob-
bersmed han også var, arbejde som
svend hos den landskendte kobber-
smed A. Wilson, der i Klostergade
drev en af landets største kobber-
smedier. Her havde han tidligere
arbejdet i 1880'erne og i begyndel-
sen af 1890'erne, inden han blev
selvstændig i fødebyen. Under Wil-
sons påvirkning blev Møller både en
god medarbejder i kobbersmedefir-
maet og et virksomt medlem af af-
holdslogen Enigheden frem til sin
død i 1914, 59 år gammel.

Heldigvis havde Møller taget sit
udhængsskilt med til Århus. Ved
hans død overdrog arvingerne det
til det nystartede museum »Den
gamle Borgmestergaard i Aarhus«,
der siden blev til Købstadmuseet
»Den gamle By«. Her skulle skiltet
hurtigt komme i brug.

I 1880'erne havde C. D. Møller arbejdet i A. Wilsons kobbersmedie i Klostergade i Århus. På dette maleri af Julius Petersen fra 1888 ses virksomhedens værksted. Til højre står Wilson. Er en af de to svende med hammeren over skulderen mon C. D. Møller?

Museet var tidligt begyndt at interessere sig for indsamling af værktøj fra truede håndværk, og der havde også været lejlighedsvis udstillinger af prøver på gamle værksteder i Borgmestergården. Denne interesse fik mere konkret form, da museet i 1916 fik rejst det såkaldte Kannikegadehus på Torvet. Det blev i 1917 indrettet til Haandværksmuseum med fem forskellige værkstedsinteriører: lysestøber, nålemager, skomager, drejer og træ-

skomager under samme tag. Som udhængsskilt for dette håndværksmuseum benyttede man C. D. Møllers skilt.

I en række år hang skiltet nu på Kannikegadehusets facade, skønt der aldrig kom nogen kobbersmedeudstilling inde i huset. Men efterhånden som »Den gamle By« voksende, opstilledes der værksteder i flere og flere bygninger, og Haandværksmuseumet havde dermed udspillet sin rolle. I slutningen af 1930'erne indrettedes huset som glarmesterens værksted, og kobbersmedeskiltet erstattedes naturligt nok af et glarmesterskilt. Det hænger der endnu den dag i dag.

C. D. Møllers skilt blev henlagt på

magasin. Her kom det til at ligge i ca. 50 år, indtil planerne om et kobbersmedeværksted i »Den gamle By« omsider kunne realiseres. Så kom det påny op at hænge i »Den gamle By«. Denne gang dog i kopi, men til gengæld foran et rigtigt kobbersmedeværksted, der tidsmæssigt helt svarer til skiltets alder. C. D. Møllers tekst på skiltet, »Kobbersmed & Blikkenslager«, er dog blevet ændret til »Kobbersmed«, så skiltets fremtræden er blevet bragt helt i overensstemmelse med intentionerne bag indretningen af værkstedet: et kobbersmedeværksted fra 1800-tallets slutning.

NOTER

1. En rigt illustreret artikel om fremstilling af en kobberkedel og med omtale af kobbersmedens værktøj findes i Købstadmuseet »Den gamle By«s årbog for 1987, s. 139-150 (Mariann Ploug: Fremstilling af en kobberkedel). Det skal dog bemærkes, at den i omtalte artikel benyttede kobbersmed driver sin kedel op efter en anden teknik end den i 1800-tallet gængse. De kedler, der er udstillet i værkstedet, er derimod alle fremstillet efter den teknik, der også ligger til grund for herværende artikels arbejdsprocesbeskrivelse.
En anden artikel om kobbersmedens værksted findes i Gamle danske Håndværk, Politikens Forlag 1971, s. 170-175 (Ebbe Johannsen: Kobbersmed).
2. Om kobbeværkernes placering i den danske kobbertøjsproduktion kan læses i Købstadmuseet »Den gamle By«s årbog for 1990, s. 81-104 (Thøger Irminger Pedersen: Kobberkedler fra Haraldskær).

Frederik V – i blødt porcelæn

Af EBBE JOHANNSEN

Den 15. januar 1708, kl. 5 om eftermiddagen, blev porcelænet opdaget i Europa. Det skete i Dresden, men da havde porcelæn været kendt i Kina i over tusind år.

Enkelte porcelænsgenstande var i middelalderen ad karavanevejene nået frem til Europa, og havde vakt umådelig beundring. Man må her tage keramikens relativt primitive stade på dette tidspunkt i betragtning.

Genstandene af dette hårde, hvide, gennemskinnelige, keramiske materiale blev behandlet, som var de en slags ædelsten og kunne blive forsynet med kostbare sølvindfatninger.

Det ældste daterede danske stykke kinesisk porcelæn har en sådan indfatning. Det drejer sig om en blå og hvid porcelænsskål fra kejser Wan-Li's tid (1573-1619) med en sølvindfatning, udført af den københavnske guldsmed Jacob ter Borch i 1608.

Skålens historie er ukendt, indtil den omkring 1890 blev opdaget i viktualiekælderen på den fynske herregård Margård, hvor den meget prosaisk stod fyldt med sylte, med en stor kampesten oveni.

I 1608 var det eksklusive forhold til kinesisk porcelæn imidlertid ved at blive ændret i Europa. Man havde da for længst fundet søvejen syd om Afrika til Indien og Kina, og det blev med tiden kolossale mængder af kinesisk, såkaldt ostindisk, porcelæn, der fandt vej til Europa.

Men europæerne fik ikke lov til at trænge ind i Kina og måtte nøjes med at handle fra den i 1557 grundlagte portugisiske koloni, Macao, på Kinas sydkyst og så iøvrigt koncentrere handelen i Canton, den korte tid af året hvor den var tilladt der.

Naturligvis forsøgte man at lokke porcelænets hemmelighed fra kineserne, men uden held. Ærgerrige og kostbare forsøg blev iværksat af fyrsterne i Europa, men længe uden resultat, til det altså endelig lykkedes den vintereftermiddag i Dresden.

Opfinderen var den unge guldsmager, Johann Friedrich Böttger, der året før var blev anbragt eller snarere indespærret i en pavillon på Venusbastionen i Dresden af den porcelængale kurfyrst August af Sachsen.

Naturligvis måtte også de andre

Tallerken af blødt porcelæn fra Fourniers fabrik. Knud Nielsen fot.

europæiske hoffer herefter have deres porcelænsfabrikker, og selv om der rugedes over formlerne, spredtes kendskabet til fremstillingen til andre lande ved effektiv industrispionage og ved at lokke porcelænsmagere væk.

Der er tale om to slags europæisk porcelæn, dels det ægte, hårde porcelæn, som svarer til det kinesiske, og som består af ler, kaolin, feldspat og kvarts, dels det såkaldte bløde porcelæn, der har en anden sammensætning og f.eks. ikke indeholder kaolin.

Ikke mindst de franske porcelænsfabrikker specialiserede sig i det bløde porcelæn.

Danmark måtte af prestige-grunde være med i dette løb, og i den sammenhæng hører fransk-

manden Louis Antoine Fournier hjemme.

Han blev født i Paris, formentlig i 1720erne, og uddannedes som billedhugger. 1746 omtales han som »sculpteur«, dvs. figurmager ved porcelænsmanufakturen i Vincennes. 1752 fik han arbejde som figurmager ved porcelænsmanufakturen i Chantilly, senere arbejder han i Sèvres, men fatter så beslutning om i 1760 at forlade Frankrig for med kone og børn at tage til København, – et ophold, der kom til at vare syv år.

Der er imidlertid ikke tale om en rejse på lykke og fromme, men om en indkaldelse, der må ses som led i

Buste af Frederik V af blødt porcelæn fra Fourniers fabrik. Knud Nielsen fot.

den stigende porcelænsaktivitet i Danmark.

Denne havde i 1750erne ført til en række forgæves eksperimenter, hvor den mægtige og kunstglade A. G. Moltke havde været igangsætteren og formidler af den nødvendige kongelige gunst.

Kendskabet til det bløde, franske porcelæn havde nu fremmet ønsket om at lave noget lignende herhjemme.

Umiddelbart efter ankomsten fremstillede Fournier sig for Moltke og gik derpå igang, først med en »porcelænsprøve« og derefter med en egentlig produktion. Han fik til at begynde med kvarter i Stanleys Gård på Christianshavn, derefter i den gamle ovnfabrik i Rysensteens Bastion ved Blåtårn. Fra Frankrig fik han tilladelse til at indforskrive tre medhjælpere.

Fourniers opgave bestod først og fremmest i at sammensætte en porcelænsmasse af danske materialer, svarende til den franske. Hans bløde porcelæn repræsenterer en forsøgsproduktion af meget begrænset omfang. Antallet af kendte stykker er opgjort til 171, og hovedparten af dem hidrører fra Bregentved, A. G. Moltkes gods.

»Den gamle By« har siden 1954 haft en tallerken af Fourniers bløde porcelæn, dekoreret med strøblomster, der er anbragt sådan, at de så vidt muligt dækker over fejl i glassuren. Den hidrører meget betegnende fra Bregentved.

Hertil er i 1993 kommet en overordentlig sjælden Fournier-ting, nemlig en buste af Frederik V. Den drejer sig om en kopi af Salys buste fra 1754 i reduceret størrelse (højde ca. 26 cm). Busten viser kongen i harnisk med elefantordenens bånd; den er monteret på sin oprindelige sokkel og i perfekt stand. En lignende findes på Kunstindustrimuseet men uden original sokkel.

Nu er det jo altid tilfredsstillende, hvis man, foruden at have tingen, også kender dens historie, og her har vi til en vis grad måttet gætte os frem.

Vi ved, at busten hidrører fra familien Bille Brahe til Svanholm, og ikke andet; men både i 1852 og 1887 er en komtesse Moltke fra Bregentved blevet gift ind i familien.

Der er således en mulighed for, at busten ved en af disse lejligheder er kommet til Svanholm fra A. G. Moltkes samling, og at begge museets Fournier-stykker, hvad rimeligt er, hidrører fra Bregentved.

HENVISNINGER

Erik Lassen: *Keramik*, Kbh. 1968.

Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang: *Kina og Danmark 1600-1950*, Kbh. 1980.

Keramik (redaktion Johs. Andersen og Viggo Sten Møller), Kbh. 1946.

Bredo L. Grandjean: *Louis Antoine Fournier, Det danske Kunstindustrimuseums virksomhed 1964-1969*, Kbh. 1969.

Danmarks Adels Aarbog 1890, s. 96 og 97. Mus.nr. 210:55 og 15:93.

Boligudviklingen i hovedstad og købstæder i perioden 1800-1860

Af ULLA CEDERSKJOLD

»De snævre Gader laa og gumlede paa bestandig den samme ulidelige tykke Luft, der aldrig syntes at forny sig.

Husene var skidne og faldefærdige, hvor lidt Sol strejfede et Vindu, laa skjoldede Sengeklæder til Tørre. Oppe i en Sidegade holdt en Sygevojn, Koner og Børn stod omkring den og ventede spændt paa, at Bærerne skulde komme ned med deres uhyggelige Byrde, og Pelle sluttede sig til dem. Han maatte have Alting med.«¹

De første 30 år af 1800-tallet stod i den økonomiske krises tegn, men fra 1830'erne øgedes den økonomiske styrke såvel hos handelsstanden som i landbruget. Det betød en skærpet politisk interesse i enevældens Danmark. – I løbet af 1840'erne blev kravet om enevældens afskaffelse og indførelse af en fri forfatning stadig stærkere, især blandt akademikere, handelsstanden og mange håndværkere; efterhånden kom også bønderne, landets største befolkningsgruppe, med. Nationale og liberale strømninger blev forenet i »De Nationalliberale« i 1842, medens bøndernes interesser blev varetaget ved dannelsen af »Bondevennerne« i 1846.

Det enevældige monarki forsøgte at dæmme op for den voksende politiske uro, men uden større succes.² Under indtryk af blandt andet de revolutionære bevægelser i Europa gav styret endeligt efter i 1848-49.

Indtil loven om næringsfrihed i 1857³ havde håndværkere været underkastet stramme regler. De var organiseret i laug, og de fleste af dem måtte kun udøve deres fag i købstæderne. Hvor der var laug, havde medlemmerne eneret på at udføre de pågældende håndværk. Håndværkere, som havde fået lov til at bo på landet, måtte ikke arbejde for købstædernes indbyggere.⁴ Den nye lov fratog laugene deres ret til at bestemme, hvem og hvor mange der måtte etablere sig som selvstændige i et bestemt erhverv et bestemt sted. – Også købstadsprivilegierne, som forbød handel og håndværk udenfor købstæderne blev ophævet, – et hårdt slag for småhåndværkere og småhandlende, men en gevinst for dem, der støttede økonomisk liberalisme og fri konkurrence.

Selv om laugene formelt blev afskaffet, opretholdt man i København mange af de gamle laug – laugsindstillingen forsvandt ikke hos mestrene. I mange fag betragtede svendene sig efterhånden som arbejdere. De stod ikke bedre end daglejere, og efterhånden smeltede de to grupper sammen i arbejderklassen. Klassedelingen i byerne blev ændret, og til- og fraflytningsmønsteret mellem by og land og købstæderne imellem blev ændret. – Dette skabte et andet behov for boliger i byerne, – især var der brug for mindre boliger, som var sunde og billige.

Fra at være handels- og administrationscentre for et samfund, hvor 80% af befolkningen boede på landet, blev byerne gennem industrialiseringen det sted, hvor ca. 80% af befolkningen skulle leve.⁵ Især i århundredets sidste årtier skete der en massiv vandring fra land til by. Det er i denne periode, de østjyske byer har deres store væksttid.⁶

Et rids af boligudviklingen i hovedstaden

Omkring midten af 1800-tallet stod mange af Københavns huse udadtil ensartede, regelmæssige og pæne. Næsten en trediedel af byen var opført årene efter branden i 1795 og bombardementet i 1807. De fleste bygninger var bygget i samme stil, dog havde huse fra tiden mellem 1795 og 1807 et mere pyntet ydre. Før bombardementet og pengekri-

sen ofrede man meget på det ydre; sidenhen forsimpledes det hele, indtil man i slutningen af 1820'erne reagerede mod den alt for hårde simpelhed.⁷ – I årene efter 1807 prægede almindelig fattigdom byggestilen. Bygningerne blev højere end man før havde set, men i forening med tidens strenge formgivning gav dette gader med huse fra disse år et dystert præg. Mange bygninger lignede nærmest kaserner.

I 1795 nedbrændte over 900 ejendomme til grunden, medens 75 blev beskadiget. Ca. 6000 mennesker stod uden tag over hovedet.⁸ En del husvilde blev indkvarteret i en teltby på Fælleden; i den følgende vinter blev teltene dog afløst af barakker.

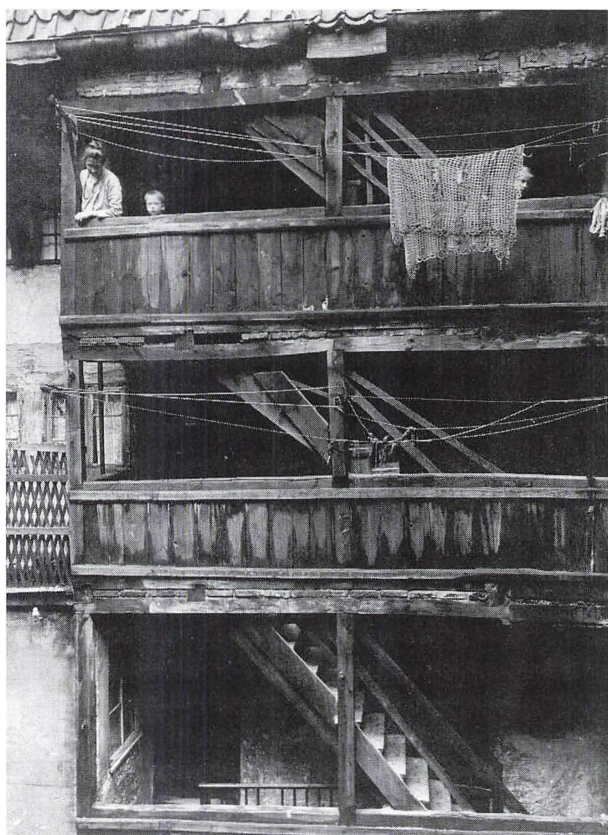
Ved genopbygningen koncentrede myndighederne sig om regulering af grundene og krav til de nyopførte huse. Allerede en måned efter branden udkom nogle rådstueplakater om de regler, der fremtidig skulle overholdes ved byggeri i København.⁹ Men selv om gaderne flere steder blev rettet ud og gjort bredere, skete der ikke de radikale ændringer, myndighederne havde ønsket. 1790'ernes gode økonomi gjorde det muligt at bygge bedre huse. For første gang lykkedes det at få bygherrerne til at efterleve kravet om, at alle udvendige mure til gade, gård og nabo skulle være af grundmur. Det var forsøgt gennemført efter branden i 1728,¹⁰ men på grund af datidens fattigdom ikke i det ønskede omfang.

Branden i Kiöbenhavn d 5 Junij, 1795

Ved Amagertorv, som er forestillet paa Kobberet No. 2, søgde man at redde Høibroestræde; man anvendte alle Kræfter for at slukke og befugte de allerede i Tagrenderne brændende Huse imellem store Færge- og Høibroestræde, men forgieves. Man lastede, at dette Revier ikke blev nedrevet; men formedelft Ildens hastige Overmagt og den stærke Wind, vilde dette have været umueligt i saa kort Tid, om man end havde fattet denne Beslutning. I Baggrunden seer man Østergade, hvoraf den forreste Deel paa den ene Side indtil Tvergaden blev lagt i Gruus. Store Kirke- og Færgestrædet ved det hvide Huus, samt alle bag ved liggende mindre Gader ere her antændte ved Taarnets Omstyrning. Alle her paa den høire Side hen mod Forgrunden forestilte Huse, hvilke for det meste vare beboede af velhavende Kiøbmænd og Kræmmere, bleve et Kos for Luen. Lotto-Contoitet, som er at see paa venstre Side, blev skaanet.

Billede og tekst på denne side er hentet fra G. Lahdes bog om Københavns brand 1795.

Adelgade nr. 22 ca. 1900. De udvendige trætrapper var i tilfælde af ildsvåde de rene brandfælder. Udlånt af Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Orig.fot. af Kr. Hude på Københavns Bymuseum.

Et nyt krav om et vist forhold mellem hushøjde og gadebredde bidrog både til forbedring af husene og til et mere harmonisk gadebillede." Desuden skulle gadekryds reguleres ved skrå afskæring af hushjørnerne, hvor to gader mødtes i rette eller spidse vinkler. De knækkede hjørner blev en detalje, der kom til at præge bybilledet både i København og andre byer; på hjørnerne blev der plads til et vindue, hvorfra man havde en glimrende udsigt over gaderne.

De fleste husejere byggede huse på fire eller fem fags bredde. Rådstueplakaten af 4. juli 1795 påpegede det ønskelige i, at der – i tilfælde af brand – var to trapper i huse, som var fem fag eller mere i bredden. Da man vidste, at dette krav vanskeligt kunne gennemføres, fik stadsbygmesteren magt til at dispensere.

Trods gadenettets modernisering hæmmedes sikkerheden af skure, lemme og kældernedgange, trapper osv., så meget mere som gadebelys-

ningen kun bestod af nogle få tranlamper¹² og brolægningen var slet. Hver enkelt husejer ordnede brolægningen ud for sit hus. Fortove fandtes ikke; i midten af gaden lå to rækker flade sten, – den eneste bekvemmelighed for fodgængere.

På varme sommerdage medførte gadernes urenlighed en ubehagelig stank. Renovationsvæsenet var vel forbedret sidst i 1700-tallet, men københavnernes kastede stadig affald fra blandt andet ådsler af hunde, katte og rotter på gaden. Og dog var København renere end de fleste provinsbyer.¹³

Byggeriet efter branden i 1795 blev kostbart og medførte store huslejestigninger for moderne lejligheder. Derved blev der mindre plads til den del af befolkningen, som ikke kunne betale de høje huslejer. For at afhjælpe dette problem blev der indrettet fattigkaserne i byens nordlige kvarter, i Studiestræde og i gaderne ud mod volden.

København havde fået et andet ansigt med nye torve, gader og pragtbygninger. De fleste beboel-

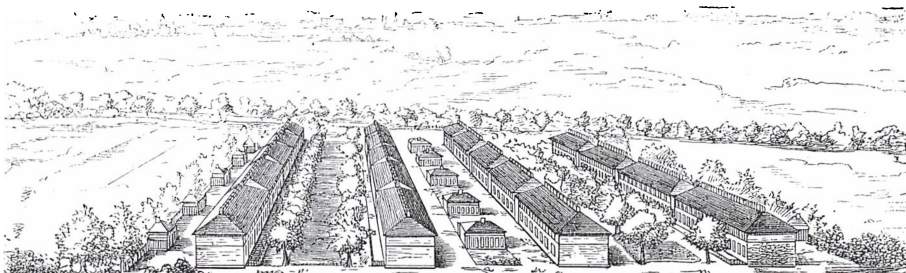
sesejendomme blev genopbygget i løbet af få år, men det varede meget længere, før de offentlige bygninger var færdige, og dårligt nok var byen kommet på fode, før en ny katastrofe ramte den i 1807.

Bombardementet natten mellem den 4. og 5. september 1807 var både menneskeligt og materielt en tragedie med over tusind brand- og bombeskader på ejendomme. 97% af brandskaderne ramte de fire kvarterer ud mod Nørrevold.¹⁴ Mange blev husvilde, men magistraten sørgede for indkvartering og huslejhjælp, da mange af de nedbrændte huse havde været beboet af fattige.

Genopbygningen fulgte stort set samme retningslinjer som i 1795. Men en rådstueplakat af 8. oktober 1807 afstak flere regler for opførelse af bygninger i København, og myndighederne ville føre strengt tilsyn med disses overholdelse.¹⁵

På grund af den dårlige økonomi gik genopbygningen ikke så hurtigt som i 1790'erne. Først i 1830'erne blev de sidste brandtomter bebygget.

B. Løgeforeningens Boliger paa Østerfælled.

Tidens folkelige og politiske rørelser pillede ved autoritetstroen og satte alt til debat. Det smittede af på bygningskulturen. Mange af de nye bygninger kom til at stå i et skarpt modsætningsforhold til omgivelserne; arkitekterne ønskede modsætning og afveksling. Det ensartede var flovt. Ligesom man i 1840'ernes moderne stue satte vidt forskellige stole omkring bordet, ønskede man at se vidt forskellige bygninger på gader og pladser.¹⁶

Militærets demarkationsbestemmelser medførte, at befolkningstætheden inden for Københavns volde var utrolig høj. Alle baggårde, haver og friarealer var befolket. Ud til gaden var gamle huse næsten overalt blevet forhøjet med én eller to etager. Lige uden for voldene måtte man ikke bygge i højden; militæret tillod kun enetages huse af bindingsværk eller træ, som hurtigt kunne rives ned i tilfælde af krig, så fjenden kunne beskydes fra voldenes bastioner.¹⁷

Selvfølgelig mærkede de dårligst stillede de barske vilkår mest. Man indrettede lejligheder i tagetager, kældre, brændeskure, gamle stalde osv., ligesom større lejligheder blev delt op i så små kamre, at de næppe egnede sig til menneskeboliger.¹⁸

»... eller skulde det mon være af Lyst til Selskabelighed, at flere Familier havde pakket sig sammen i eet Værelse, adskilte ved Kridtstreger, som de maa banke Børnene til ikke at overskride? mon det skulde være et landligt Sværmeri for

Møddinglugt, der har drevet Andre op under et Lokumstag?»¹⁹

Demarkationsbestemmelserne

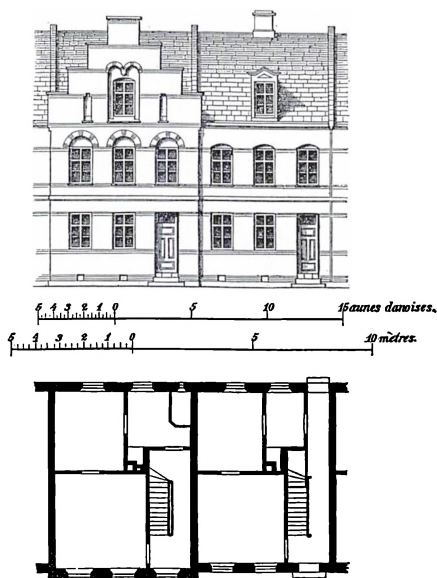
Først omkring 1850 fik man i Danmark øjnene op for, at dødelighed og sygdomsudbredelse i byerne afhæng af befolkningstætheden, og at den især ramte den store del af den arbejdende og uformuende klasse, som boede i de usunde, men alligevel dyre lejligheder.²⁰ En sundhedskommission, som blev nedsat i 1851 blandt andet for at undersøge boligforholdene, talte om nødvendigheden af »at sprede Befolkningen og forhindre at den ringe fri Plads og Luft, der endnu er tilbage, ikke formindskes her i selve Staden, men tværtimod om muligt forøgedes.«²¹ Kommissionen kom med adskillige forslag til afhjælpning af hovedstadens boligproblemer, men det eneste resultat af dens virke blev bygge Lovkommissionen.

I 1850-51 førte klager i aviserne over mangelen på sunde boliger til dannelsen af »Foreningen til Opførelse af Boliger for Arbejderklassen«. ²² Den blev til et aktieselskab, som opførte få, men gode boliger.

Ved lov af 6. januar 1852 førtes demarkationslinjen helt ind til søerne og byggeri mellem søerne og den tidligere demarkationslinje blev tilladt. Der var allerede dispenseret fra bestemmelserne; i 1851 var 10 murstenshuse på 3 eller 4 etager under opførelse på området, og Sta-

Adelgade nr. 101, ca. 1898. Udlånt af Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Orig. fot. Københavns Bymuseum.

Husene i Arbejdernes byggeforening var tegnede af arkitekterne Sibbern, Klein og Bøttger. Efter Hyg.Medd. 1877.

ten havde selv bygget Døvtummeinstituttet på Citadelvej (Kastelsvej). Loven af 6. januar lettede boligøden. Men sundhedstilstanden i det indre København forbedredes ikke; den fattige del af befolkningen var stadig henvist til små overbefolkede lejligheder. En stor del af arbejderne søgte til Christianshavn, hvor de boede i de mere afsides gader, hvor huslejen var lavere end andre steder i byen.

Lejekaserner og korridorejendomme

I 1853 brød kolera-epidemien ud i København. Mange døde, og man forstod, at der var en sammenhæng mellem sygdommene og de dårlige

boligforhold. Ofte boede et ægtepar med 6-7 børn i to små kamre.

For at dæmme op for f.eks. kolera og tyfus, måtte man sprede befolkningen og sørge for, at de dårlige lejligheder ikke længere blev udnyttet. »Foreningen af Læger« forsøgte at skaffe midler til at fremme dette formål, men meget af det byggeri, der blev iværksat uden for voldene, udartede sig til rent spekulationsbyggeri med store sanitære mangler. – I de nye arbejderkvarterer byggede man de såkaldte lejekaserner og korridorejendomme.

De kedelige lejekaserner prægede især Vesterbro, og karakteriseredes som ejendomme med over 100 beboere. Man ofrede ikke meget på udsmykningen af disse bygninger – mod gaden nogle gesimser og en frise under taget, mod gården en nøgen og trist mur.

Også korridorejendommene var store, triste bygningskomplekser med en fælles, smal og mørk korridor, der som en snæver kanal strakte sig gennem huset. Herfra førte dør ved dør ind til de enkelte lejligheder, der kun havde ét vindue til én side og derfor aldrig kunne udluftes effektivt. Korridorhusene faldt i tre typer;²³ de blev bygget i slutningen af 1850'erne og var indtil midten af 1880'erne karakteristiske for det byggeri, der var beregnet for arbejderklassen på Vesterbro og Nørrebro.

Bygningsloven fra 1856 krævede, at hver lejlighed skulle have adgang

til to trapper. Korridorejendomme- nes indretning – to trapper forbun- det med en korridor – opfyldte krav- et. I midten af 1880'erne holdt man imidlertid op med at bygge denne hustype, da en ny bygge- lov påbød fri adgang til to trapper fra hver bolig, uden at man skulle pas- sere en anden lejlighed eller en fæl- les gang.

Bygningsloven for København og forstæder af 17. marts 1856²⁴ var ikke så fremsynet i sine krav, ja, betød i flere tilfælde en forringelse af de hidtil gældende bestemmel- ser. Lovens intentioner kunne ikke sikre befolkningen sunde boliger. Hushøjden, som siden 1795 ikke måtte overstige gadebredden, måtte ifølge den nye lov udgøre gadens bredde plus et tillæg på $\frac{1}{4}$.²⁵ Ingen huse måtte dog være over 25 alen (15,5 m) høje. Kneb det med lys og luft i gaderne, var problemet meget større mod gården. Værksteder, bo- liger og baghuse blev blandet sam- men i en forvirrende masse. Det kunne man have undgået, hvis der

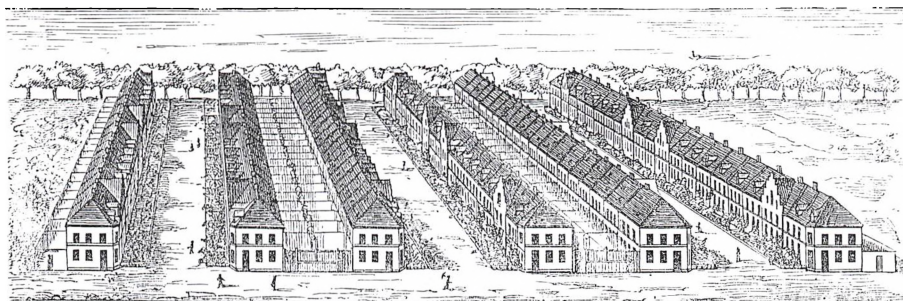
havde været indskrænkninger i grundenes udnyttelse.²⁶

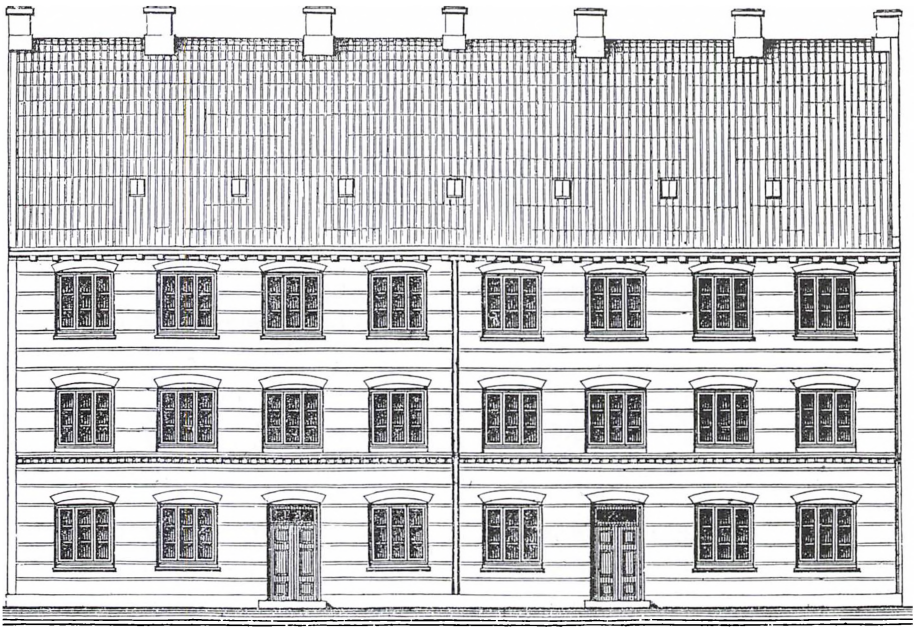
Med hensyn til brandsikkerheden var loven fremsynet. For eksempel skulle der etableres brandgavle, som adskilte den enkelte ejendom fra nabohusene, ligesom der i en- hver bygning skulle være to trap- per, hvortil der skulle være adgang fra enhver beboelseslejlighed.²⁷ I bygningsloven af 1856 var der an- dre positive elementer, men da bo- ligejerne først og fremmest søgte profit af grundene, blev boligerne jævnt dårlige.

Nogle af tidens arkitekter mente, at loven af 1856 med sine forskrif- ter om bygningernes højde, frem- spring osv. havde ødelagt mulighe- derne for at gøre de københavnske bygninger smukke.

I skarp kontrast til de fattiges bo- ligforhold blev der i 1850'erne byg- get mondæne huse for det velha- vende borgerskab. Bygningerne skulle have et væld af dekorative de- taljer, man dyrkede individualis- men. Alt skulle helst ligne noget og

G. Arbejdernes Byggeforening.

Arbejderboligerne på Christianshavn var forsynet med ekstravagant luksus – indlagt vand på hver etage. Efter Hyg.Medd. 1877.

ikke bare være, hvad det var. Bygningerne kunne nærmest betragtes som én stor dekoration. – Uden for voldene byggedes villaer, som eksperimenterede med nye former og stilarter. Villavejene blev dog ofte blandet med etagebyggeri, og resultatet blev mange rodede gader. Ligeledes byggede man landsteder, hvor de privilegerede københavnere kunne flytte ud om sommeren, når luften i hovedstaden var værst. Om vinteren, når selskabslivet floredede, flyttede de igen nærmere centrum.²⁸

Boligforeningerne

En gruppe læger med dr.med. Emil Hornemann i spidsen søgte at afhjælpe elendigheden ved at gøre opmærksom på de dårlige sanitære forhold og usunde boliger. Hornemann ønskede, at man ved lov skulle sikre opførelsen af bedre boliger. Han mente, at Bygningsloven af 1856 ikke imødekom de krav, man burde stille til byggeriet. »Foreningen af Læger«, hvori Hornemann var aktiv, havde taget initiativ til at forbedre de fysiske rammer for de lavere sociale lag. Efter koleraepidemien i 1853 havde foreningen penge tilovers fra indsamlingen og beslut-

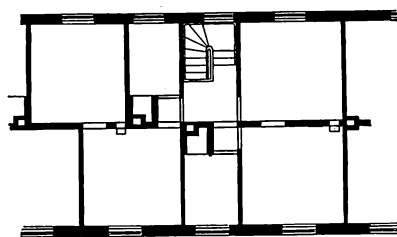
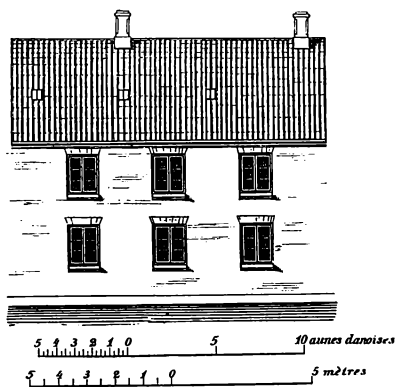
tede at anvende dem til opførelse af boliger udenfor byen for de ubemidlede klasser.²⁹

Københavns kommunalbestyrelse overlod på billige vilkår en grund på Øster Fælled til foreningen, og her opførte man 18 huse med 571 lejligheder, som blev taget i brug i 1854. Boligerne var sunde, med masser af lys og luft. Til stuelejlighederne hørte en lille have; der var indlagt vand, og der var fælles vaskehuse. Til boligforeningen var knyttet et asyl, hvor familien for et symbolsk beløb kunne få børnene passet, og hvor man kunne arrangere sammenkomster. Boligforeningens overskud blev anvendt til opførelse af nye bygninger udenfor byen og til opkøb af dårlige, ældre boliger, som krævede istandsættelse.

Lægeforeningen var dog ikke først med opførelse af sunde arbejderboliger.

På Christianshavn, som var præget af meget dårlige boligforhold, dannedes et »Aktieselskab for Opførelse af Arbejderboliger paa Christianshavn«. I 1852 blev de første to bygninger taget i brug.³⁰ Det var fritliggende huse, grundmurede, med en rummelig gård til hver ejendom. Boligerne var meget populære, og fraflytning kendte man ikke til.

Flere boligforeninger kom til. Alle havde de som motto at bygge sunde og billige boliger til den ubemidlede klasse.³¹ Lejlighederne blev

De Classenske Boliger var rækkehuse i moderne forstand. – Der var i alt 16 beboelseslejligheder i hver bygning. Efter Hyg.Medd. 1877.

meget efterspurgt, ikke kun fordi de var billige, men fordi der til boligkomplekserne som regel var knyttet børnepasning, fællesrum, læger, badeanstalter, legepladser osv. I boligområdet fandtes næsten alt det, beboerne behøvede i dagligdagen. Det er klart, at ventelisterne var umådelig lange. De lavere sociale lag havde med boligforeningerne fået mulighed for at skabe sig et mere menneskeværdigt liv.

Et rids af købstædernes boligudvikling

Ved begyndelsen af 1800-tallet lignede mange danske købstæder hinanden. Enkelte skilte sig dog ud, deriblandt Horsens, der i denne artikel er brugt som eksempel på en købstad, som nok havde tidstypiske træk, men som også hævede sig over dem og var en seværdig by, mere udviklet end andre købstæder.

Købstæderne virkede ved begyndelsen af 1800-tallet mere triste og faldefærdige end hovedstaden. I beskrivelser af købstæderne fra omkring 1750 beklager man sig over byernes tilbagegang og forfald. København blev begunstiget på provinsens bekostning; især de sjællandske købstæder følte presset fra hovedstaden, mens man søgte grunden til de jyske købstæders elendighed i andre omstændigheder, for eksempel det stigende antal af bissekræmmere, jøder, galanteri-kræmmere osv., som kørte rundt i landet og solgte deres varer til en lavere pris end købmændene, der skulle svare told og skatter.³²

Købstædernes bygningsmæssige elendighed skyldtes også de hyppige og betydelige ildebrande. Hele gader og kvarterer brændte, fordi ilden havde let ved at få tag i de mange bindingsværkshuse med stråtag, der prægede bybilledet.

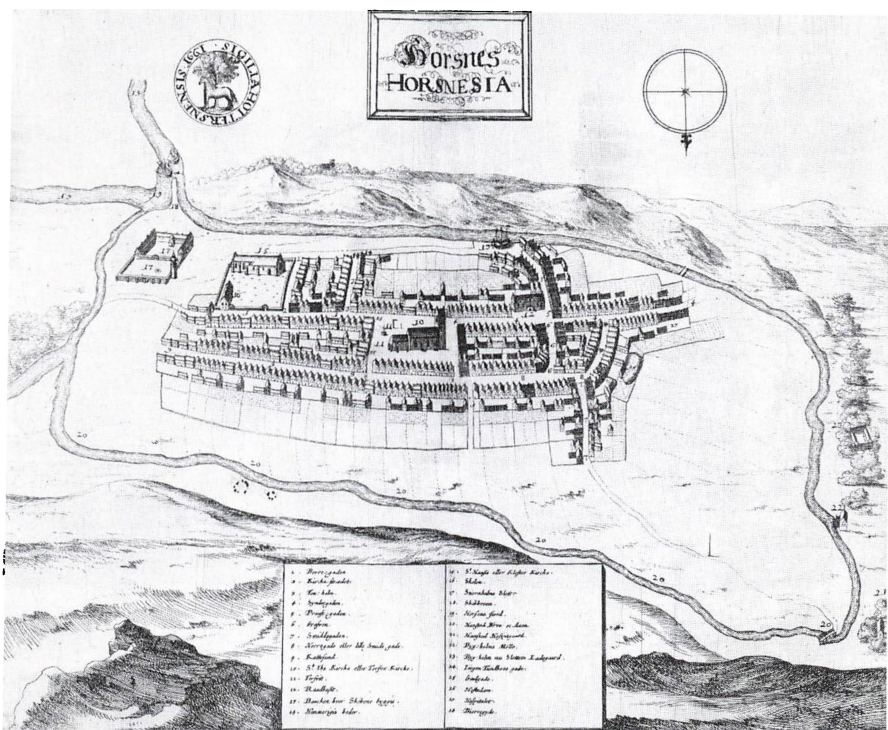
Hovedstadsskikken at opføre grundmurede bygninger havde svært ved at slå igennem i købstæderne. Normalt var det kun forhu-

sene eller facademuren mod gaden, der blev muret fra grunden. Stråtaget brugtes hyppigt, men myndighederne søgte at komme dem til livs. Men mange af bygningerne kunne simpelthen ikke bære et tegltag og måtte derfor beholde det gamle af strå.

Den arkitektoniske udvikling i provinsen blev selvfølgelig påvirket af moden fra København, men flere købstæder havde et lokalt særpræg, oftest kendeligt i et friere forhold til detaljerne end man tillod i København. Der var mere kolorit i provinsens gadebillede end i hovedstadens.

I Horsens var gaderne ikke, som i mange andre købstæder, snørklede og kedelige. Byen var kendt for sine fine, brede gader. I begyndelsen af 1800-tallet var de fleste af dens huse af bindingsværk. På Søndergade, der var hovedstrøget, havde flere bygninger stentrappes med sæder af sten og udenfor en del huse stod der træer, som dog blev fældet i årene mellem 1830 og 1860.³³ Efter udskiftningen af byens markjorder i 1830'erne anlagde man alleer omkring byen.

Nogle steder i provinsen havde det været sædvane at vende husgavlene ud mod gaden, og endnu i begyndelsen af 1800-tallet fandtes der stadig gavlhuse, blandt andet i Horsens, hvor formen havde været meget udbredt. Mange af gavlhusene ombyggedes dog i løbet af 1800-tallet til sidehuse. De store købmands-

Det første bykort over Horsens i Peder Hansen Resens Atlas Danicus fra 1677. Trods detalrigdommen, og de smukt eleverede bygninger er kortet snarere et kuriosum end en egentlig kilde til vores viden om byens udseende.

gårde, som lå på byernes torve, var opført i to stokværk og dermed ofte de højeste bygninger i købstæderne i begyndelsen af 1800-tallet. Først i 1835 fik Horsens den første bygning på tre etager.

Småårsfolks huse var små, en-etages boliger på cirka 60-100 kvadratalen. Men til forskel fra 1700-tallets bygninger havde de ofte grundmuret facade. Nogle af bindingsværkshusene skulle helst fremtræde, som om de var grundmurede; derfor pudsede man facaden,

og således fremtrådte mange ældre bygninger med en tilsyneladende grundmuret facade.

Mange af husene fik kviste. Indretning af lejligheder i loftsetagen medførte dog, at lejlighederne nedenunder fik et mindre areal, fordi der skulle være plads til en trappe. I nogle købstæder, blandt andet Horsens, rådede man bod herpå ved omkring 1850 at bygge dobbelt-huse, hvor arealet til trappe og forgang fordeltes på to huse. Det blev en meget populær byggeform.

Reisen v. Løbe 40.

Horsens by, set fra syd, ca. 1768 efter Pontoppidans Den Danske Atlas.

Ikke alle nybyggede boliger i købstæderne var lige gode, men de var rummeligere og havde mere lys og luft end tilsvarende boliger i hovedstaden. Bygningerne var imidlertid brandfarlige, især fordi man fortsat brugte stråtag. Myndighederne kæmpede længe forgæves mod disse tage, hvilket satte sig spor i en del forordninger og bestemmelser med hensyn til stråtag.³⁴

Allerede en forordning fra 1761 om købstædernes brandvæsen forlangte stråtagene erstattet med tagsten, efterhånden som de skulle repareres eller omlægges.³⁵ I begyndelsen af 1800-tallet var stråtagene dog stadig et problem. I nogle nye

bestemmelser fra 1832 om brandvæsenet i købstæderne stillede man også krav vedrørende tagene, blandt andet at stråtage skulle være fjernet inden ti år.³⁶ Hvert år skulle man vurdere, hvilke tage, der skulle nedrives, under hensyntagen til tagets beskaffenhed og ejerens evne til at bære et af tegl; man kunne tillade ham at lægge nyt tag over en årrække, dog ikke ud over ti-års perioden. Nedtagningsperioden kunne kun forlænges, hvis bygningernes beskaffenhed eller beboernes kår lagde uovervindelige hindringer i vejen; men af hensyn til såvel brandforsikringen og kommunen som den enkelte borger skulle en

udsættelse vurderes af både bygningskommission og amtmand.³⁷

Hvis ejeren intet foretog sig, fik han en bøde og øvrigheden skulle på ejerens bekostning lade bygningen sætte i forsvarlig stand; kunne ejeren ikke betale og der intet var at pante, gjorde man udlæg i ejendommen. Efter 1832 kunne man ikke længere få dispensation til at lægge stråtag på nybygninger, ombygninger eller tilbygninger, ligesom det blev forbudt at opføre huse, som ikke var beregnet til at bære tegltag. Hvis bygninger, som ikke umiddelbart kunne bære et tegltag, skulle repareres på tag eller fag, skulle nyindsatte bjælker kunne bære et tegltag; i modsat fald fik ejeren og håndværkerne bødestraf.³⁸

Udover kravet om afskaffelse af stråtage, blev de stråtekte huses

brandassurance forhøjet, hvilket inddrab, at den årlige »afgift [pr. kvadratalen] af besiddelse, nytte og brug af fast ejendom« (indført 1. oktober 1802) også steg. I købstæderne skulle man betale i forhold til taksationssummen.³⁹ – I forordningen fandtes også andre krav med henblik på brandsikkerheden: Ingen huse måtte udstyres med brædegavle, og sådanne måtte ikke mere repareres; gavlvægge i nye huse skulle være brandmur; men hvor der var 10 alen til nabohuset, var det nok, at gavlen var i bindingsværk. Ingen bygninger måtte være højere end gadens bredde.⁴⁰

Boligens udvikling i købstæderne

I begyndelsen af 1800-tallet var mange provinsbyer præget af faldefær-

Søndergade i Horsens omkring år 1900. Fotografi DgB.

dige huse og slet vedligeholdte gader. Dette gjaldt dog ikke Horsens, som havde brede, lige og velbrolagte gader og smukke bygninger. Rejsende roste byen og undrede sig over, at en sådan civilisation kunne forekomme uden for hovedstaden. Byens udseende var temmelig forandret fra, hvad det havde været i 1700-tallet. I 1806 var der 477 bygninger og omkring 1840 ikke meget over 500. Først efter 1847 begyndte byen at vokse.⁴¹

I løbet af 1830'erne blev byernes økonomiske forhold bedre, og med et stigende befolkningstal kom købstæderne ind i en vækstperiode. Vækstvilkårene var bedre end i København, købstæderne kunne frit udvikle sig i alle retninger, og gjorde det, blandt andet med randbebyggelser langs landevejene af små enetages huse, oftest tre fag brede og med røde eller sorte tegltage.

I bymidten byggede man nu flere toetages huse, oftest (omkring 1850) med grundmur til gaden. Side- og baghuse var for det meste stadig i bindingsværk. – En rejsende, der omkring 1840 genså en række danske købstæder efter 30 års forløb, erklærede: »Stråtagene er nu ombyttede med Tegltage, de lerklinede Vægge med murede, og ej sjældent finder man nu én- eller toetages grundmurede Bygninger, hvor før stod en ussel stråtekt Hytte.«⁴²

Købstædernes byggeri i de første 75 år af 1800-tallet fulgte ikke med befolkningens vækst. Mens folketal-

let steg med 500%, steg antallet af forsikrede boliger kun med 70%. folk boede stadig tættere indenfor det allerede bebyggede område. Huse, der oprindeligt var tænkt til én familie, kom nu ofte til at rumme to familier, hvilket selvfølgelig forringede boligstandarder.

Huse, der blev bygget til daglejere og småhåndværkere, lignede umiskendeligt de foregående århundreders lejeboliger. Huse var en populær pengeanbringelse og ejedes blandt andet af storkøbmænd og de rigeste håndværksmestre.⁴³ De velstående borgers interesse for boligbyggeriet som investeringsobjekt svandt imidlertid omkring 1850. Enkelte daglejere forsøgte sig som bygherrer, men midlerne var knappe, og byggeriet blev ofte utilstrækkeligt. Efterhånden kom arbejderne i købstæderne til at eje deres eget lille hus, modsat befolkningen i København, som primært boede til leje.⁴⁴

I Horsens lå de socialt laverestillede lejeboliger oftest i tværgaderne. Men der fandtes også udlejningsejendomme på selve hovedgaden med en gavl eller port mod gaden. I mange tilfælde havde købmænd og håndværksmestre de ansatte boende hos sig. Først fra sidste halvdel af 1800-tallet, da adskillelsen af bolig og arbejdsplads bliver almindelig, kan man tale om egentlige kvarterdannelse i Horsens.

Etableringen af store virksomheder i købstæderne ændrede bystrukturen. Fabriksarbejderen til-

hørte ikke virksomheden udenfor arbejdstiden og måtte selv finde en bolig. Industrialiseringen førte skarer af nye arbejdere til byerne, hvilket medførte en stigende efterspørgsel på boliger.

I Horsens havde der været antydninger af industri siden sidst i 1500-tallet, da brændevinsbrænderierne blomstrede, og i 1600-tallet var der både tobaksindustri og møllier, men i begyndelsen af 1800-tallet var der kun en enkelt virksomhed i byen, »hvor Fattige af alle Aldre kunde faa Arbejde og tjene indtil 4 Rdl. ugentligt.«⁴⁵

Gennem sidste halvdel af 1800-tallet prægede industrialiseringen de danske købstæder. I Horsens kom nye virksomheder til allerede omkring 1830, et skibsbyggeri i 1830, et jernstøberi (det eneste i Nørrejylland) og en oliemølle i 1831. Tendensen fortsatte resten af århundredet og herved fik Horsens lige som alle andre købstæder et stigende behov for boliger, fordi virksomhederne trak arbejdere til byen.⁴⁶ Vendepunktet i befolkningstilvæksten i Horsens ses ved folketællingen 18. februar 1834, da der i byen boede 4.846 personer – en fordobling af befolkningen siden 1801. Og indvandringen fortsatte. Ved folketællingen 1. februar 1850 var under halvdelen af byens indbyggere født i Horsens, 3.067 ud af byens 5.827 indbyggere var tilflyttere.

I Horsens – som i andre byer – kom de fleste tilflyttere fra landdi-

strikterne. Især nørrejske landbokvinder prøvede lykken i Horsens. Selvfølgelig kom de fleste tilflyttere fra byens nærmeste omegn, men der var også københavnere, sønderjyder, svenskere, nordmænd og tyskere i Horsens.⁴⁷

Befolkningsekspllosionen nedbrød købstædernes »bymure« og afstedkom en betydelig udvikling af boligerne og deres placering.⁴⁸ Især arbejderboliger var der behov for, og det i stadig større grad sidst i århundredet, da industrialiseringen og urbaniseringen for alvor tog fart.

Som bekendt søgte man gennem dannelsen af boligforeninger i København omkring 1850 at forbedre de sundhedsmæssige forhold omkring boligerne. Dette havde en afsmittende virkning på købstæderne og nogle af de første boligforeninger i provinsen, blandt andet i Horsens, efterlignede Lægeforeningens og de Classenske boliger.

I andre byer fulgte man mønstret fra Arbejdernes Byggeforening, hvis formål var at skaffe arbejdere boliger til selveje. I provinsen havde man den fordel, at byggegrundene var billigere end i København. Derfor anlagde man større haver til husene, end man kunne i hovedstaden.

Men efterhånden blev store boligkomplekser mere almindelige. I de største købstæder byggede man – som i København – store lejekarser, men vel at mærke ikke slumbebyggelse, blot store ejendomme,

Horsens gamle åhavn inden opfyldningen i 1903. Fotografi DgB.

omgivet af haver og friarealer med lys og luft.

Bygningslov for købstæderne

I købstæderne fandtes ingen reel planlægning for byernes udvikling. Respekten for den enkeltes handelfrihed dominerede og resulterede i en bebyggelse uden arkitektoniske og æstetiske hensyn. I de fleste byer nøjedes bystyret med at kontrollere, at byggebestemmelserne blev overholdt, mens initiativet iøvrigt blev overladt til borgerne. Men industrialiseringen og det deraf opståede byproletariat, som organiserede sig, bevirkede, at borgerskabet af

ren og skær socialistskræk forlangte, at staten greb ind over for de dårlige sociale og hygiejniske forhold i arbejderkvartererne.

Man nedsatte da en sundhedskommission, hvis arbejde blandt andet resulterede i et forslag til bygningslov for købstæderne, som blev vedtaget 30. december 1858.⁴⁹ og gav de første egentlige regler for byggeriet i købstæderne med udgangspunkt i ønsket om dettes udformning – ikke blot af hensyn til brandsikkerheden, men også med henblik på byudviklingen og folkesundheden. Flere paragraffer var ordret overtaget fra den københavnske byggelov fra 1856.⁵⁰ De sundhedsmæssige krav til byggeriet synes dog at have været lidt bedre i købstæderne end i København. Desuden gav bygningsloven de enkelte kommunalbestyrelser mulighed for at udarbejde en lokal byggevedtægt, som kunne afklare særlige lokale forhold. Også Horsens fik en byggevedtægt (1883).⁵¹

Bygningsloven fra 1858 gjaldt i mange år, naturligvis med supplerende bestemmelser, og først i 1912 kom der væsentlige ændringer på området.

NOTER

1. Fra Martin Andersen Nexø: *Pelle Erobreren* – »Den store Kamp«, 11. udg. Kbh. 1973, p. 9.
2. Man forsøgte at dæmme op for uroen ved at oprette stænderforsamlingerne og ved at give borgerskabet lokal indflydelse gennem oprettelse af kommu-

nestyret. Et bondecirkulære forbød bønder at samles til politiske møder (1845). – Jfr. Ebbe Harder m.fl.: *Offentlig Fysisk Planlægning*. Arkitektskolen, København, 1974, 5.07.

3. 29. december 1857 underskrev Frederik VII loven om Næringsfrihed, men den trådte først i kraft fra nytår 1862.

4. Kun vævere, grovsmede, hjulmænd, slagtere, rugbrødsbagerne og ølbryggere kunne frit nedsætte sig, hvor de ville. – Jfr. J. L. Østergaard: »Håndværkere« i: *Dagligliv i Danmark*, II (Kbh. 1964), p. 529.
5. Finn Kjærdsdam: *Byplanlægning og Samfundsudvikling*, 1981, p. 55.
6. Købstædernes befolkning voksede i perioden 1850-1920 fra ca. 190.000 til 650.000 indbyggere. Jfr. Peter Dragsbo: *Socialhistorie og Samfundsudvikling*, p. 176.
7. Harald Langberg: *Danmarks Bygningskultur*, II (Kbh. 1955, genoptryk 1977), p. 77.
8. Brandskaden beløb sig til 4,5 mio. rdl. Stat, kommune og private hjalp til, men Christiansborgs brand 26. februar 1794 havde dog drænet offerviljen noget. – Jfr. Jens Vibæk i: *Politikens Danmarkshistorie*, X (Kbh. 1964), p. 148.
9. 3. juli 1795 rådstueplakat om de afbrændte gader. 4. juli 1795 do. om regler, som skulle følges ved opførelse af bygninger i Kbh. – *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve*, XI (Kbh. 1795).
10. 20. oktober 1728 udbrød den brand i Kbh., hvorved 1640 huse og 5 kirker brændte. – Jfr. J. P. Trap: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark. Speciel Deel* (Kbh. 1858), I, p. 62.
11. I gader på 18 alens bredde måtte hushøjden være 18 alen, i bredere gader højst 24 alen. – *Chronologisk Register ...*, anf. bd., p. 306.
12. I Kbh. var der i 1760 kun 955 lygter, som i fuldmåneugerne slet ikke tændtes. I 1862 var der 1914 lamper i byen. – L. Holst: *Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder* (Kbh. 1862), p. 19.
13. L. Holst: *op.cit.*, p. 18f.
14. De fire kvarterer var Nørre, Klædebo, Frimands og Rosenborg. – Jfr. Jens Vibæk i *Politikens Danmarkshistorie*, X, p. 293.
15. Rådstueplakaten indeholdt krav om, 1) at bygge med ler i stedet for kalk, 2) bjælkernes dimensioner, 3) at den, der lader en bygning opføre, og den, som opfører den, til stadsbygmesteren skal anmelde hvert bjælkelag, der lægges; denne skal tilse, om det er forsvarligt. – *Chronologisk Register ...*, XV, p. 282.
16. Harald Langberg, *op.cit.*, p. 117.
17. Det gjaldt terrænet mellem voldene og »Demarkationslinjen« langs Falkonerallé og Jagtvejen.
18. Omkring 1850 boede 23,4% af Kbh.s befolkning i baggårde og sidehuse, 9% i kældre.
19. Citatet er af prof. J. F. C. E. Wilkens, som i 1854 udarbejdede en plan over Københavns udvidelse efter at voldene var opgivet. – Efter Kirsten-Elizabeth Høgsbro: »Lejlighed eller eget Hus?« i: *Dagligliv i Danmark*, II (Kbh. 1964), p. 440.
20. I tidsrummet 1836-49 skyldtes 13,6% af dødsfald i Kbh. epidemiske sygdomme. Dødeligheden i byen kunne formindskes ved hensigtsmæssige sanitære foranstaltninger. – E. Hornemann i: *Hygiejniske Meddelelser 1856*, I, hft. 3, p. 3.
21. Emil Hornemann: »Den nuværende Husvildhed og Mangel paa sunde Boliger« i: *Hygiejniske Meddelelser 1856*-58, I, 3. hft., p. 20.
22. *Ibid.*
23. 1. type: fælles gang i husets længderetning (ca. 5.000 lejligheder) – 2. type: fælles gang i husets tværretning (cirka 2.000 lejligheder) – 3. type: de to trapers inderste repos'er løber sammen til en kort fællesgang i husets længderetning (cirka 200 lejligheder). – Jfr. Richard Villerslev: *Sådan boede vi, Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880* (Kbh. 1979), p. 24f.
24. Før bygningsloven af 1856 gjaldt »Lov indeholdende nogle Bestemmelser i Henseende til Bygninger, der opføres i Staden Kjøbenhavn eller dens nærmeste Omegn« af 17. marts 1854. – *Love og Forordninger samt andre offentlige Kundgjørelser 1853-54*, v. Algreen-Ussing, p. 388-90.
25. *Bygningslov for Staden Kjøbenhavn ... § 28*, p. 576.
26. Oberst Petersen: »Bør Bestemmelsen om Gaardspladsens Størrelse i Bygningsloven af 21. December 1871 for Kjøbenhavn ikke forandres?« i: *Hygiejniske Meddelelser*, VIII (Kbh. 1874), p. 251.
27. *Bygningslov for Staden Kjøbenhavn ... § 35, 37 og 44.*

28. Harald Langberg, op.cit. p. 129.
29. Emil Hornemann: »Danske Arbejderboliger« i: Hygiejniske Meddelelser, ny rk., I (Kbh. 1877), p. 76.
30. Ibid. p. 75.
31. A/S Arbejderforeningen af 1860, – De Classenske Boliger, 1867, – Arbejdernes Byggeförening, 1865, – Ibid. p. 91-103.
32. L. Holst: Bidrag til en Skildring af Kjøbstæderne (Kbh. 1861), p. 3.
33. L. Holst: Horsens i Begyndelsen af dette Aarhundrede (Horsens 1863), p. 2f.
34. J. K. Jensen: »Købstadens Oprindelse og Middelalderhistorie« i: Blade af Horsens Købstads Historie (Horsens 1942), p. 54.
35. Forordning angaaende Brandvæsenet for Kjøbstæderne i Danmark af 24. januar 1761, kapitel IV, nr. 22 (Samling af Love og Anordninger med videre 1683-1784, v. C. S. Klein (Kbh. 1864), p. 170).
36. Forordning angaaende Brandvæsenet i Kjøbstæderne i Danmark, Kjøbenhavn dog derunder ei indbefattet. 6. april 1832. (Samling af Love og Anordninger med videre 1814-1833, v. C. S. Klein, (Kbh. 1863), p. 436.)
37. Bygningskommissioner var indført i flere købstæder før 1832; nu skulle de oprettes i alle købstæder og bestå af borgmesteren, politimesteren, brandinspektøren, samt to eligerede borgere og endnu to mænd udpeget af amtmanden; af disse fire skulle være bygningskyndig (ibid., § 13).
38. Forordning af 6. april 1832, § 6 og 7.
39. Taksationer op til 200 rdl. var afgiftsfrie. For Kjøbenhavn gjaldt andre sats; her var lejligheder på op til 64 kvadratalen afgiftsfrie, hvilet medførte byggeri af mange små lejligheder. Afgiften var begrundet i de økonomiske følger af Napoleonskrigene. (Samling af Love og Anordninger med videre 1785-1813 v. C. S. Klein (Kbh. 1864), p. 480-485.).
40. Forordning af 6. april 1832 § 10 og 14.
41. L. Holst: Horsens i Begyndelsen af dette Aarhundrede, p. 2.
42. Citeret efter Kirsten-Elizabeth Høgsbro: »Byens Boliger« i: Dagligliv i Danmark, I (Kbh. 1964), p. 438.
43. Jacob B. Jensen: Dannelsen af det første Arbejderkvarter og Arbejderklassens oprindelse under industrialiseringen af Horsens cirka 1870-1901 (Specialeafhandling 1973), p. 51.
44. Borgerskabet lejede som regel 3-4 værelses lejligheder med køkken og eventuelt et pige-kammer. Håndværkere og småhandlende nøjedes med en to-værelses, mens de fattigste kun havde råd til en 1 eller 1½ værelses lejlighed, hvor man ofte delte køkken med en anden husstand.
45. L. Holst: Horsens i Begyndelsen af dette Aarhundrede (Kbh. 1863), p. 12-15.
46. Man kan i Horsens nævne følgende industri: Krügers Sæbefabrik (1844), Aggerbechs Sæbesyberi og Lysstøberi (1852), Horsens Baiersk- og Hvidtølsbryggeri (1859), Crome & Goldschmidts Fabrikker (1869), H. P. Hansens Tobaksfabrik og Petersen & Sørensens Tobaksfabrik (begge 1865).
47. Torkil Baumgarten: Det gamle Horsens og Horsens' Slægter (Kbh. 1925), p. 13f.
48. I Horsens var der i begyndelsen af 1800-tallet 450 faste ejendomme, men i 1876 900! – Ibid. p. 15.
49. Ebbe Harder med flere, op.cit. 3.02.
50. Huse, som foruden kældere havde to beboelsesetager, skulle have to trapper. Ifølge 1832-loven måtte ingen bygning være højere end gaden var bred, i modsat fald blev huset revet ned. Her var loven af 1858 en forringelse, idet bygningshøjden mod gaden nu måtte være ¼ af gadebredden; ingen bygning måtte dog være mere end 25 alen høj. Dette betød ringere lysforhold i lejlighederne. – I købstæderne skulle gadebredden være mindst 16 alen, i Kjøbenhavn mindst 20 alen.
- I købstæderne måtte ejendommens ubebyggede areal ikke være mindre end det bebyggede, mens det i Kjøbenhavn blot skulle være mindst ¼ af hele grundens areal. – Jfr. Bygningslov for Kjøbstæderne i Kongeriget Danmark af 30. december 1858, § 2, 10 og 21 (Algreen-Ussing: Love og Forordninger 1857-58 (Kbh. 1859)), Bygningslov for Kjøbenhavn 1856, § 25 og 65, samt Bestemmelser angaaende Brandvæsenet i Kjøbenhavn, 1832, § 14B.
51. Bygningsvedtægt for Horsens Kjøbstad, Lovtidende for Kongeriget Danmark 1883. Lov nr. 174, p. 544.

Jens og Pederine

En incestsag fra 1890'ernes Århus

Af CHRISTIAN KVIUM

Jens C.

I Århus Politis arkiv befinder sig en meget seværdig lille samling fotografier af »Forbrydere og mistænkelige Personer« fra tiden mellem 1870 og 1904, da politiet endnu ikke selv rådede over fotograf og udstyr, og derfor var nødt til at lade arbejdet udføre af private erhvervsfotografer i byen.¹

Jensine Pederine Sofie C.

To af samlingens bedste optagelser er fotograf Hadrups portrætter af den 44-årige Jens C. og dennes 19-årige datter Jensine Pederine Sofie – kaldet Pederine – som 7. december 1896 blev dømt for blodskam.² Det vil fremgå, at Jens blev arresteret den 15. november og Pederine to dage senere, og mon ikke

Hadrup er blevet tilkaldt umiddelbart derefter?³ Jens, som ifølge det signalement, der ledsager billedet, var 169 cm høj, almindelig af bygning, lyshåret og gråøjet, er iført en lidt slidt jakke af mørkt klæde, hvorunder anes et småt net kravebryst. Pederine, 158 cm høj, almindelig af bygning og ligeledes med lyst hår og grå øjne, bærer en bluse af småmønstret, let uldent stof, en kjole, der efter tidens mode har stor vidde i ærmerne, og en halsbroche.⁴ Begge virker trætte og resignerede og lukkede, han vel også en anelse bitter.

Sagen begyndte med en politianmeldelse den 14. nov. Anmelderen, murersvend Christen H., Norsgade 27,⁵ var velorienteret. Det mente i hvert fald politibetjent Christensen, som straks tog affære og dagen efter skrev følgende rapport:

Rapport, 15.II.1896

Efter at jeg underhaanden havde faaet Underretning om, at den i Sjællandsgade 32 boende Murer Jens C... formentlig stod i usædeligt Forhold til sin 19aarige Datter Jensine Sofie Peterine C..., henvendte jeg mig Gaars Aften til bemeldte Pige, der tjener paa Centralhotellet heri Byen,⁶ og bekræftede hun da Rigtigheden af foranstaaende, idet hun angav, at fornævnte Murer Jens C..., der er hendes kjødelige Fader, flere Gange i Løbet af afvigte Sommer har plejet legemlig Omgang med hende.

Nævnte Jens C... blev dernæst eftersøgt og antruffen paa sin Bopæl Gaars Aften Kl. 10, og han medtoges da hertil Stationen, hvor han fremstod og paa Forehold erkendte at have gjort sig skyldig i det omhandlede Forhold, idet han indrømmer, at han flere Gange i afvigte Sommer har plejet Samleje med fornævnte hans kjødelige Datter. Samlejernes Antal har højst været 4, og det første fandt Sted i Maj Maa-ned d.A. og det sidste i August d.A. Han benægter paa det Bestemteste, at der ved disse Lejligheder har været Tale om Voldtægt fra hans Side.

Jens C... blev derpaa efter Ordre sat under Anholdelse og afgivet til Arresten Kl. 10¼ Eftm.

*N. S. Christensen
P.B. N° 18.*

Samme dag indledtes forhøret ved politiretten. Kunne Pederine sammen med Jens sigtes for overtrædelse af straffelovens § 161,⁷ eller havde Jens tiltunget sig samleje med hende?⁸ Det var det første og vigtigste spørgsmål.

Udskrift af Aarhus Kjøbstads Politiprotokol,

15.II.-2.II.1896

Aar 1896 den 15 November blev en Politiret sat paa Raadstuen i Aarhus og administreret af den ordinære Dommer og Skriver, Byfoged Jespersen,⁹ hvorda i Overværelse af undertegnede Vidner¹⁰ foretoges N° 1424/1896 Forhør over Murer

Jens C....Der fremlagdes Rapport af Dags Dato.

Mødte efter Tilsigelse *Tjenestepige Peterine C...*, der næst at bemærke, at hun er født den 26 September 1877 i Haldum, forklarer, at hun har været hjemme hos sin Fader, Murer Jens C... fra 1 Mai d.A. til den 1 ds, da hun fik Plads paa Centralhotellet heri Byen som Kjøkkenpige. Hendes Fader er anden Gang gift; hendes Moder døde for mange Aar siden. Hun er opdraget paa Jægerspris (Frederik den VII Stiftelse)¹¹ og har været der fra sit 5 Aar og indtil hun for et Par Aar siden fik Plads som Tjenestepige i Kjøbenhavn. Hun nægter sig tidligere tiltalt eller straffet. Hun kom hertil Byen for at lære sy. Hun erkjender, at hun gjentagne Gange har haft legemlig Omgang med sin Fader, første Gang var i Maj Maaned d.A.; i denne Maaned havde hun kun en Gang Omgang med ham, men derefter havde hun i August d.A. meget jævnlig legemlig Omgang med ham. Hun sov i samme Værelse som Faderen og hendes Stedmoder, men i sin egen Seng, og de Gange Faderen havde legemlig Omgang med hende, var Stedmoderen borte paa Besøg i sit Hjem i Kolind. – Hun paastaaer, at hun den første Gang, hun havde Samleie med Faderen, blev overlistet dertil, idet hun vaagnede ved, at Faderen laa ovenpaa hende. De følgende Gange bragte han hende til at tilstede sig Samleie, tildels ved Trusler eller Vold. /Opl. Ratih./¹² Ef-

ter Omstændighederne blev Cptd¹³ sat under Anholdelse. Afført.

Fremstod derefter Anholdte *Murer Jens C...*, og vedtog sin Forklaring til den fremlagte Rapport. Han erkjendte gjentagne Gange at have haft legemlig Omgang med sin Datter Peterine C..., men han paastaar, at hun de Gange, han har haft med hende at gjøre, har været enig med ham deri. – /Opl. Ratih./ Da Anholdte har gjort sig skyldig i Blodskam og det efter den Straf, han har forskyldt, maatte anses nødvendigt at sikre hans Tilstedeblivelse, dekrettedes Arrest paa hans Person, hvilket blev ham betydet. – Afført.

Forhøret udsat / Retten hævet.

Aar 1896 den 17 November blev en Politiret sat paa Raadstuen i Aarhus og administreret af den ordinære Dommer og Skriver, Byfoged Jespersen, hvor da i Overværelse af Retsvidnerne Kruse og Jensen foretoges Forhør N° 1424/1896 betreffende Arrestanten *Jens C...*

Arrestanten fremstilledes. Foreholdt den af Anholdte i forrige Forhør afgivne Forklaring kan han ikke erkjende denne for rigtig. Første Gang han forsøgte paa at faa med sin Datter at gjøre, var i Begyndelsen af Mai Maaned d.A., da hans kone var bortrejst cr 14 Dage. Han bad da en Aften Datteren, der laa i sin egen Seng, men i det samme Værelse som han, om at komme over og ligge hos ham, noget Datteren ogsaa gik ind paa; han befølte hende

paa hendes blottede Legeme, lagde sig ovenpaa hende og fik sit Lem ind i hendes Kjønndel, men væltede hun ham saa fra sig og gik tilbage i sin egen Seng, idet hun sagde, at hun ikke vilde have med ham at gjøre. Han bad hende ikke nogen af de følgende Aftener om at komme i Seng til sig, og der skete iøvrigt intet mere imellem dem under hans Kones Fraværelse i Mai Maaned. I Slutningen af Juli Maaned og i Begyndelsen af August var hans Kone atter borte i Besøg hos sine Forældre i cr 3 Uger. En Aften kom nu Datteren af sig selv over til ham i Sengen; han befølte hende da paa hendes blottede Legeme og spurgte hende, om de skulde »ligge sammen«; da hun ikke svarede ham noget paa det, lagde han sig oven paa hende og fuldbyrdede Samleiet, uden at hun sagde noget dertil. Han vil antage, at han paa samme Maade som her er forklaret har haft legemlig Omgang med hende 3 eller 4 Gange i den Tid, hans Kone var borte. De laa vel ikke sammen i Seng hver Nat, men dog ikke saa faa Nætter, men han formener alligevel ikke at have haft med hende at gjøre mere end 3 a 4 Gange.

Anholdte Peterine C..., der har paaheørt den af Arrestanten afgivne Forklaring, var fremstillet og erkjender Faderens afgivne Forklaring for rigtig i det Væsentlige. Hendes i forrige Forhør afgivne Forklaring om, at hun, første Gang hun havde Samleie med Faderen, blev

overlistet dertil, og at hun de følgende Gange bragtes dertil tildels ved Trusler om Vold, er derfor ikke rigtig, men Faderen har, efter at han havde forsøgt at faa Samleie med hende i Mai, været haard ved hende og slaaet hende, noget, som bragte hende til at fortælle sin Stedmoder det Passerede. Derimod har hun ikke fortalt Stedmoderen eller nogen anden, at Faderen havde haft Samleie med hende i August. Hun troer vedblivende, at Faderen har haft med hende at gjøre cr en halv Snes Gange. Enkelte Gange gik det til saaledes, at hun fra Begyndelsen af laa i sin egen Seng, men gik hun saa over til Faderen i hans Seng, naar han bad hende om det. Andre Gange, naar hun var gaaet først i Seng, har hun strax af sig selv lagt i sig i Faderens Seng, idet hun siger, at hun vidste, at naar Faderen kom hjem, vilde han bede hende at komme derover. Det er rigtigt, at de enkelte Nætter har ligget i Seng sammen uden at have haft legemlig Omgang med hinanden. Deres Senge stode langt fra hinanden. Hun siger, at hun ikke har haft legemlig Omgang med nogen før end hendes Fader; men efter den Tid har hun ogsaa haft med andre at gjøre. Det er rigtigt, at Samleiet i Mai Maaned ikke blev fuldbyrdet.

Arrestanten erkjendte Anholdtes Forklaring for rigtig med Undtagelse af, at han vedbliver ikke at have haft legemlig Omgang med Datteren mere end høist 4 Gange i August Maaned.

»Kong Frederik den Syvendes Stiftelse for hjælpeløse og forlattede Pigebørn især af Almuen«. Den sydøstlige børnehjemsbygning opført 1882 som 13.-14. afdeling (tegning af Christina Dahl efter fotografi fra ca. 1895 af Johs. Hansen).

Anholdte vedbliver, at hun troer det er cir 10 Gange. /Opl. og vedt./ Da Anholdte har gjort sig skyldig i Blodskam og det efter den Straf, hun har forskyldt maa anses nødvendigt at sikkre hendes Tilstedeværelse, dekretedes der Arrest paa hendes Person, hvilket blev hende betydet. Arrestanten og Arrestantinden afført.

Forhøret udsat / Retten hævet.

Aar 1896 den 24 November blev en Politiret sat paa Raadstuen i Aarhus og i den ordinære Dommer og Skriver, Byfoged Jespersens Fraværelse administreret af hans Fuldmægtig

Cand.jur. J. C. Petersen ifølge Stiftamtets Constitution af 17' ds ...¹⁴ hvor da i Overværelse af Retsvidnerne Kruse og Jensen foretoges: Forhør N° 1424/1896 betræffende Jens C.... Der fremlagdes Daabsattester for Arrestanterne, 3 Straffeattester og Udskrift af Aarhus Kjøbstads Domprotokol.

Fremstilledes Arrestanten Jens C..., der vedkjendte sig det Fremlagte, hvorefter han er født i Nørre-Vissing, Venge Sogn, den 23' Juni 1852 og ved Aarhus Kjøbstads Extrarets Dom af 14' Juni 1888 anset efter Straffelovens §238 med Fængsel paa Vand og Brød i 3 Dage.¹⁵

Fremstillede Arrestantinden, der vedkjendte sig den fremlagte Daabsattest, hvorefter hendes fulde Navn er Jensine Pederine Sofie C....

Begge Arrestanter vedbleve deres Tidligere navnlig om Antallet af Samleierne, hvorom nærmere Overensstemmelse ikke var at opnaa. /Opl. rath./ Arrestantinden afgivet til Arresten.

Forhøret udsat /Retten hævet.

Aar 1896 den 28 November blev en Politiret sat paa Byfogedkontoret i Aarhus og i den ordinære Dommer og Skriver, Byfoged Jespersens Fraværelse administreret af hans Fuldmægtig, Cand.jur. J.C Petersen ..., hvor da i Overværelse af nedentegnede Vidner¹⁶ foretoges: Forhør N° 1424/1896 betræffende Jens C....

Efter Tilsigelse mødte *Arrestantens* nu paa Ebdrup Mark boende *Hustru, Antoinette født E...*,¹⁷ 28 Aar gl, der paa Anledning forklarede, at hun har været gift med Arrestanten siden den 12' Maj 1894, og at de have et Barn sammen, der er noget over 2 Aar gl. – Cptd forklarede dernæst, at da hun i Maj Maaned d.A. havde været borte 8 Dage i Besøg hos sin Moder, meddelte Arrestantinden hende, da hun kom hjem, at hendes Fader under hendes Fraværelse havde opfordret hende til at have med ham at gjøre, men at hun strax var »gaaet fra ham«; Cptd fik forøvrigt det Indtryk, at de havde ligget i Seng sammen, men at Arrestanten ikke havde foretaget sig

videre end i Ord at opfordre Datteren til Omgang med ham. Endvidere forklarede Datteren, at efter hun var »gaaet fra ham«, havde Arrestanten sagt, at det kun havde været for at prøve, om hun var af en fast Karakter. – Bortset herfra har Datteren altid nægtet, at der har været noget Forhold mellem hende og hendes Fader, eller at han oftere har opfordret hende til Sligt. – Cptd har flere Gange gjort hende Spørgsmaal i den Retning baade paa Grund af Arrestantindens foran ommeldte Meddelelse og fordi Cptd syntes, at Datteren altid hang over Faderen. Endelig havde Arrestantinden, da Cptd den 23' August d.A. kom hjem efter i en Maanedstid at have opholdt sig hos sin Moder for at hjælpe hende med Høsten, ved Hjemkomsten sagt til Cptd, at hun godt kunde være bleven noget længere borte, de (Arrestanten og Arrestantinden) havde haft det godt sammen. – Cptd ved ikke, om Arrestantinden iøvrigt er løbsagtig, men hun har dog i Sommer gaaet med flere forskellige Mandspersoner og i den Anledning faaet Bebrejdelser af Arrestanten. /Opl. og rath./ idet Cptd endnu paa Anledning tilføjede, at hun af personlig Erfaring ved, at Arrestantinden havde sine maanedlige Forandringer endnu omtrent i Midten af f.M. Der udbetaltes Vidnet 3 Kr i Rejsegodtgørelse. Vidnet dimitteret.

Forhøret udsat. / Retten hævet.

Aar 1896 den 28' November blev en Politiret sat paa Raadstuen i Aarhus og i den ordinære Dommer og Skriver, Byfoged Jespersens Fraværelse administreret af hans Fuldmægtig, Cand.jur. J. C. Petersen ..., hvor da i Overværelse af nedentegnede Vidner¹⁸ foretoges: Forhør N° 1424/1896 betr. Jens C....

Fremstilledes *Arrestantinden Jensine Pederine Sofie C...*, der blev gjort bekendt med den af hendes Stedmoder i Dag afgivne Forklaring; hun erkjendte dennes Rigtighed, men fastholdt iøvrigt sin tidligere Forklaring; hun har altsaa ikke villet sige sin Moder Sandheden. Hun retter nu sin tidligere Forklaring derhen, at hun ogsaa har haft sine maanedlige Forandringer, efter at Forholdet til hendes Fader er hørt op, senest midt i forrige Maaned.

Hun paastaar dernæst, at foruden sin Fader har hun kun haft legemlig Omgang med 1 Mandsperson, nemlig Mursvend Christen H..., der bor i Norsgade 27;¹⁹ med ham havde hun første Gang at gjøreden 23' eller 24' Septbr. d.A. /Opl. rath./ Arrestantinden afgivet til Arresten.

Forhøret udsat. / Retten hævet.

Aar 1896 den 2 December blev en Politiret sat paa Raadhuset i Aarhus og administreret af den ordinære Dommer og Skriver, Byfoged Jespersen, hvor da i Overværelse af Retsvidnerne Kruse og Jensen fore-

toges: Forhør N° 1424/1896 betræffende Jens C....

Mødt var efter Tilsigelse Mursvend Christen H... og forklarede paa Anledning, at det vistnok er rigtigt, at han første Gang havde legemlig Omgang med Arrestantinden Jensine Pederine C... den 23 eller 24 September; han har siden den Tid haft legemlig Omgang med hende et Par Gange; hun sagde til ham, at hun troede, at hun var frugt-sommelig ved sin Fader. /Oplæst vedtaget/

Arrestantinden fremstilledes og erkjendte Rigtigheden af den af Christen H... idag afgivne Forklaring med Tilføjelse, at hun ikke havde nogen positiv Grund til at tro, at hun var besvangret af Faderen, i ethvert Fald ikke anden end den, at hun havde haft legemlig Omgang med ham adskillige Gange i August Maaned. Hun har haft sine Forandringer regelmæssigt indtil Midten af Oktober Maaned; efter den Tid har hun ikke haft dem. /Oplæst vedtaget./ Cpt dimitteret.

Der fremlagdes Erklæring fra Stadslæge Schmiegelow af 26 f.M. med Paategning af 30 f.M.²⁰

Arrestanten fremstilledes. Alvorlig formanet til Sandhed forklarede han nu, at han ikke kan sige, hvor mange Gange han har haft med Datteren at gjøre, men det er flere Gange end han tidligere har forklaret, og han antager, at den af Datteren afgivne Forklaring, at han har haft med hende at gjøre ca 10 Gange,

er rigtig. Han erklærede paa Anledning ikke saa sjælden at have slaaet Datteren, men er dette, fordi han var misfornøjet med, at Datteren gik ud om Aftenen til Dans og lignende.

Arrestantinden har ikke noget imod den afgivne Forklaring at erindre. /Oplæst vedtaget/ Arrestanten og Arrestantinden afført.

Forhøret sluttet / Retten hævet.

Udskriftens Rigtighed bekræftes med Tilføjende at Arrestanten Jens C... tidligere ikkun findes tiltalt eller straffet som i foranstaaende Udskrift ommeldt. Arrestantinden Jensine Pederine Sofie C... findes ikke tidligere at have været tiltalt eller straffet under Aarhus Kjøbstads Jurisdiktion.

*Aarhus Byfogedkontor
d. 2 December 1896
Chr. M. Jespersen
(sign.)*

Den signerede udskrift blev oversendt til Aarhus Stiftamt, som allerede næste dag, den 3. december, beskikkede overretssagfører Kjer og prokurator Winge som henholdsvis aktor og defensor i sagen.²¹ Aktor Kjer indstævnedes herefter, den 4. december, Jens og Pederine for ekstraretten »for Paastand at høre og Dom at lide til Straf for begaaet Blodskam og til Udredning af Sagsomkostninger«. Stævningen forkyndtes dem i arresten af stævningsemændene J. Larsen (PB 20) og

Chr. Jepsen (PB 17). Og samme dag fremsendte Kjer sit indlæg til retten:

*Aktors Indlæg
3.4.12.1896*

Til Aarhus Kjøbstads Extraret!
Ved Aarhus Stiftsamts Ordre af 3 ds er jeg beskikket til at tiltale og hænde Dom over Arrestanten Jens C... og Arrestantinden Jensine Pederine Sophie C... for Blodskam. –

Jeg fremlægger i den Anledning den mig tilstedte Forhørsudskrift med Bilage, hvorefter Sagens Omstændigheder ifølge Arrestanternes egne Tilstaaelser og det iøvrigt Oplyste ere følgende. – ...²²

Arrestantinden har ikke haft legemlig Omgang med andre førend med hendes Fader. Derimod har hun senere haft legemlig Omgang med (udstregt: andre) en anden nemlig Mursvend Christen H... første Gang d 23 eller 24 September. –

Arrestantinden er ifølge en af Stadslæge Schmiegelow foretagen Undersøgelse svanger. Han har d 30 Novbr attesteret, at hun da var 6 til 9 Uger henne i Svangerskabet, og det maa derfor antages at hun er bleven besvangret af Faderen.

Arrestanten er født d 23 Juni 1852 i Nørre Vissing Venge Sogn og har tidligere ifølge Aarhus Kjøbstads Extrarets Dom af 14 Juni 1888 været anset efter Strfls § 238 med Fængsel paa Vand og Brød i 3 Dage. –

Arrestantinden er født d 26 Sep-

tember 1877 og har ikke tidligere været tiltalt eller straffet. –

Jeg paastaar nu de Tiltalte anset med strengeste Straf efter Strfls § 161 idet jeg som skærpende Omstændighed fremhæver den Skamløshed hvormed de har betragtet deres Forhold – Datteren har saaledes til fornævnte Mursvend udtalt, at hun troede at være frugtsommelig ved sin Fader – og for Faderens Vedkommende tillige den afsagte ham overgaaede Dom. –

Idet jeg derhos paastaar, at de tilpligtes at udrede Sagens Omkostninger derunder mit Salær, indleder jeg.

Aarhus, d 4 December 1896

Ærbødigst

Kjer

P. Vestergaard

(sign.)

Hvis Pederine i begyndelsen af december var 6 til 9 uger henne, kan Jens naturligvis *ikke* have været faderen til det ventede barn. Når sagfører Kjer alligevel »antager« dette, er grunden næppe, at han ikke kan regne, men snarere, at han vil give dommer Jespersen et påskud til at neutralisere emnet. Den forargede sagfører er givetvis klar over, at hans argumenter for strengeste straf ikke er stærke, og Jespersen – der undervejs har insisteret på få netop faderskabsspørgsmålet afklaret – skulle jo nødvendig føle sig nødsaget til dømme mildt i sagen!

Aktor Kjer ville altså ikke bare se

retfærdigheden ske fyldest: han ville se blod. Defensor Wingses indlæg fulgte to dage senere:

Defensors indlæg

6.12.1896

Til Aarhus Kjøbstads Extraret!

Som Defensor for Arrestanten Jens C... og Arrestantinden Jensine Pederine Sophie C..., der tiltales for Blodskam, skal jeg tillade mig at anføre følgende.

Den ærede Aktors Sagsfremstilling veed jeg kun det at indvende imod, at hans Slutning om, at Arrestantindens Svangerskab maa hidrøre fra Arrestanten, ikke er rigtig. Der ligger jo imellem 9 og 10 Uger imellem Stadslægens Attest af 30 Novbr. d.A. og det første Samleje med Mursvend Christen H..., og da Attesten gaar ud paa, at hun var 6 til 9 Uger henne i Svangerskabet, maa Sidstnævnte altsaa være Faderen; med Arrestanten havde Arrestantinden jo ikke havt Samleje siden i August.

De Tiltalte ville jo iøvrigt ikke kunne undgaa at straffes efter Straffelovens § 161. Dog er der absolut tilstede ret formildende Omstændigheder. Saaledes skal fremhæves den særegne Omstændighed, at Arrestantinden ikke er opdraget i Hjemmet, men paa Jægerspries, hvor hun har været fra sit 5te Aar. Fader og Datter ere derved blevne delvis fremmede for hinanden; de faderlige og datterlige Følelser ere ikke blevne udviklede saaledes som

sker i det snævrere Familieliv. Det er først som ung Pige i den fysiske Alder – 19 Aar –, Datteren kommer hjem og lærer at kjende den endnu forholdsvis unge Fader paa 44 Aar. Begge synes de at have temmelig stærke sanselige Tilbøjeligheder. Den Omstændighed, at Stedmoderen rejser bort, og at Fader og Datter kommer til at ligge i samme Værelse, giver nu Stødet til, at de – glemmende det nære Slægtskab – falder for Fristelsen.

Da det ejendommelige ved Forbrydelsen Blodskam jo netop ligger i Krænkelsen af det hellige og naturlige Forhold, der i kønslig Henseende bør finde Sted imellem Fader og Datter, maa jeg hævde, at det Foranførte, hvorefter de 2de Tiltaltes Forhold som Fader og Datter efter Omstændighederne naturligt har været kun meget lidt udviklet, bør tjene som en meget formildende Omstændighed ved Straffevalget.

For Arrestantinden taler det ogsaa til Gunst, at hun ikke undlod, da hendes Stedmoder i Maj kom hjem, at fortælle hende om det da passerede imellem hende og Arrestanten.

Endelig bør erindres, at de begge have afgivet en aaben og villig Tilstaaelse.

Jeg skal saaledes indstille de Tiltalte til den mildest mulige Straf og har, idet jeg paastaar mig tilkjendt Salær som Defensor, hermed den

Ære at indlade Sagen.

Aarhus, d. 6 December 1896.

*Ærbødigst
for J. Winge
S. Winge
(sign.)*

Så fordomsfrit og begavet kunne en incestsag altså også behandles for hundrede år siden. Og nok spillede Winge rollen som defensor i sagen. Men der er en oprigtigt søgende åbenhed i hans indlæg, som aldeles mangler i Kjers, og som for mig at se viser, at han ikke udelukkende gik efter at »vinde«: han ville have sandheden frem.

Da justitssagen indledtes, beholdt såvel aktor, der mødte ved sagfører Vestergaard, som defensor, der mødte ved broderen, sagfører S. Winge, sig til deres skriftlige indlæg. Heller ikke Jens og Pederine havde noget at tilføje. Og så kunne dommer Jespersen skride til værket:

Underretsdomsakt i Justitssag N° 78/1896 ...

Paadømt den 7' December 1896

Aar 1896 den 7' December blev en Extraret sat paa Byfogedkontoret i Aarhus og administreret af den ordinære Dommer og Skriver, Byfoged Jespersen, hvor da i Overværelse af nedentegnede Vidner²³ foretoges: Justitssagen N° 78/1896. I Sagen blev afsagt saalydende

Dom:

Under nærværende Sag tåtales i Henhold til Aarhus Stiftsamt's Ordre af 3' ds. Arrestanten Jens C... født 23 Juni 1852 i Nørre Vissing og hans Datter Arrestantinden Jensine Pederine Sofie C..., født 26 September 1877 i Hinnerup-Broby for Blodskam. Sagens nærmere Omstændigheder ere følgende: ...

Disse »nærmere omstændigheder« kender vi allerede. Dommens præmisses bliver imidlertid interessante, da Jespersen når frem til faderskabsspørgsmålet. For her viser det sig, at Kjers aggressive taktik har båret frugt:

... Arrestantinden, der ikke vil have havt Samleje med nogen før med Faderen, er frugtssommeligt, uden at det dog efter de foreliggende Oplysninger kan siges, om hun er besvangret ved Arrestanten eller ved en anden, med hvem hun i Slutningen af September Maaned har havt Samleje.

Også strafudmålingen bærer præg af, at Kjer så tydeligt havde markeret, at han ikke ville være tilfreds med lovens mildeste straf. De »skærpnde omstændigheder«, der fremhæves i aktors indlæg, kan Jespersen ganske vist ikke bruge til noget. Men han har fattet meningen og finder en måde at være imødekommende på:

For deres saaledes udviste Forhold

ville Arrestanten, som ved nærværende Rets Dom af 14 Juni 1888 er straffet med Fængsel paa Vand og Brød i 3 Dage for Hæleri og Arrestantinden, der ikke er funden tidligere straffet, være at anse efter Straffelovens § 161 jfr tildels § 46²⁴ efter Omstændighederne med Forbedringshusarbejde Arrestanten i 6 Aar, Arrestantinden i 1 Aar, hvorhos de en for begge og begge for en ville have at udrede Aktionens Omkostninger, derunder i Salær til de befalede Sagførere, hvis Sagførelse har været lovlig, 12 Kr til hver.

Thi kjendes for Ret

Arrestanten Jens C... og Arrestantinden Jensine Pederine Sofie C... bør hensættes til Forbedringshusarbejde førstnævnte i 6 Aar sidstnævnte i 1 Aar, hvorhos de en for begge og begge for en ville have at betale Aktionens Omkostninger derunder i Salær til Aktor Overretssagfører Kjer og Defensor Prokurator Winge 12 Kr til hver. At efterkommes under Adfærd efter Loven.

Sagen sluttet. / Retten hævet.
Chr. M. Jespersen.

Til Bekræftelse
Chr. M. Jespersen
(sign.)

Om Jespersen inderst inde har delt Kjers forargelse, kan vi selvfølgelig ikke vide. Men dommens ordlyd – og fremfor alt den lovlig smarte anvendelse af § 46 – tyder nu på, at det

for ham først og fremmest har drejet sig om at undgå at komme i klemme:²⁵ sagførererne tilkendes salomonisk samme salær²⁶ og et halvt barn hver. Kjer kunne være godt tilfreds. Han fik sin halvdel uden at præstere andet end at flage med fordommene. For Winge derimod var afgørelsen et klart nederlag. Han havde jo ret og kunne have fået ret, hvis Jespersen havde turdet dømme i *sagen*.

Jens og Pederine var ikke tilstede, da dommen blev afsagt. Den for-

kyndtes dem i arresten den følgende dag, 8. december, af stævningsmændene Larsen og Christensen, og begge erklærede de sig, som det dengang hed, »tilfredse« med kendelsen. En anke til Landsoverretten i Viborg havde formentlig heller ikke hjulpet dem noget. Den 13. december blev Jens så indsat i Vridsløselille Forbedringshus, og få dage senere, den 16., overførtes Pederine til kvindefængslet på Christianshavn. Hun så nok ikke mere til Christen!

NOTER

1. Samlingen omfatter optagelser af ca. 270 navngivne (og enkelte unavngivne) personer, ialt godt 600 billeder inkl. dubletter og tripletter. Nogle af optagelserne er tidligere offentliggjort i *Lilla Voss, Jens Haugaard Jensen & Erik Hansen: Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus 1870-1906, Århus 1975, og Poul Rugaard Porse, Fotografier i Politiets tjeneste, »Objektiv« nr. 54, sept. 1991, side 1-9. I sommeren 1992 fik »Den gamle By« politiets tilladelse til at gå i lag med samlingen, og vi er de pensionerede politiassistenter Poul Porse og Max Laursen samt politiassistent Frantz Horvath megen tak skyldige for al den venlige hjælp, de har ydet os siden (bl.a. affotograferede Max Laursen i efteråret hele samlingen). 29 af optagelserne udvalgte efter en første gennemgang af retsakterne på Landsarkivet i Viborg – hvor vi iøvrigt fandt ca. 90 os ukendte optagelser fra årene 1900-1904 – til museets forårsudstilling for 1993, »Byen på vrangen – forbryderbilleder 1880-1900« (der nu er udgivet som katalog. Kataloget, som udover udstillingens fotografier og tekster indeholder en lang række nye tegninger af Christina Dahl, kan købes på museet). Sammen med billederne præsenterede udstillingen de fotograferede personers sager. Nogle af disse sa-*

ger har jeg ønsket at gøre mere ved. Således sagen, hvis akter udgives her. Akterne findes som sagt på Landsarkivet i Viborg og nærmere betegnet under arkiv B6B, dvs. *Århus Stiftamts og Gl. Skanderborg Amts arkiv*, i pakke nr. 7938. Dommen findes særskilt i domprotokolten for 1896 i *Århus Byfogeds arkiv, B56, bind 5094, side 289-91*. Det skal bemærkes, at vi i »Projekt forbryderbilleder« ikke offentliggør de fotograferede arrestanters – og enkelte andre involverede personers – efternavne: dem må evt. særligt interesserede selv grave frem!

2. De fleste af fotografierne fra årene mellem 1876 og 1894 stammer fra den kendte V. E. Svendsens atelier (først Store Torv 1 og fra 1884 Sct. Clemens Torv 11). Politiet ville herefter ikke længere transportere arrestanterne frem og tilbage og begyndte i stedet at tilkalde en fotograf, der så måtte udføre sit arbejde i arresthusets gård. Mange af billederne fra denne periode skyldes vi fotograf Peder Hansen Hadrup, der i begyndelsen boede på hjørnet af Volden og Klostergade, men i 1896 flyttede til adressen Store Torv 9. Hans optagelser kan kendes på, at arrestanterne fotograferes en face, og at baggrunden – arrestgårdens mur – udtones på en for tiden meget karakteristisk måde.

3. Nogle af fotografierne er blevet optaget kort efter anholdelsen, andre først efter domfældelsen (hvilket må være grunden til, at de portrætterede personer betegnes som »forbrydere og mistænkelige personer«). Om et enkelt billede ved vi med sikkerhed, at det er blevet taget dagen før arrestantens ovenstående til Vridsløselille. I dette tilfælde *ved* vi intet som helst. Men hvis der, som jeg synes, er udtryk i Jens' og Pederines ansigter endnu, er gættet vel til at forsvare!
4. Klædedragtbeskrivelsen har jeg fra museumsinspektør Birgitte Kjer. Om Pederine oplyser signalementet iøvrigt, at hun har hareskår og mangler tommelfingeren på venstre hånd.
5. Som anført i anmeldelsesprotokollen, Landsarkivet i Viborg, arkiv B56 (Århus Byfogeds arkiv), bind 7037. Læg mærke til navnet: der er jo en grund til, at Christen H. har kendskab til forholdet!
6. Ryesgade 34, på hjørnet af Ryesgade og Banegaardsvej.
7. »Finder legemlig Omgang Sted mellem Slægtninge i op- og nedstigende Linie, straffes Forældrene med Strafarbejde fra 4 indtil 10 Aar, og Børnene med Forbedringshuusarbejde eller under formildende Omstændigheder med Fængsel paa Vand og Brød, ikke under 4 Gange 5 Dage« (*Almindelig borgelig Straffelov af 10.2.1866*).
8. Han ville i så fald nemlig også kunne dømmes for overtrædelse af en af straffelovens to følgende bestemmelser: »Den, som ved Vold eller Trusler om øieblikkelig livsfarlig Vold tiltvinger sig Samleie med en uberygtet Kvinde, anses med Strafarbejde, ikke under 4 Aar, eller under særdeles skjærpende Omstændigheder med Livsstraf ...« (§ 168). »For skaffer Nogen sig Samleie med en Kvinde ved Trusler, der uden at kunne henføres under de i § 168 ommeldte dog med Føie kunde antages at medføre Fare for hendes eget eller hendes Nærmestes Liv, Helbred, eller Velfærd, bliver Strafarbejde indtil 8 Aar at anvende« (§ 169).
9. Chr. M. Jespersen var tiltrådt som byfoged og politimester året forinden. Han blev i embedet indtil 1908. Man noterer sig den manglende adskillelse af dømmende og udøvende myndighed i datidens retssystem.
10. Retsvidnerne var politifolk, her overpolitbetjent Haurbach og politibetjent Kyed. Det samme gjaldt de såkaldte stævningsmænd, som også optræder i sagen.
11. Fundatsen for »Kong Frederik den Syvendes Stiftelse for hjælpeløse og forladte Pigebørn især af Almuen« blev underskrevet af Grevinde Danner den 30. oktober 1873. Institutionen og dens historie behandles af *Harald Jørgensen, Børnehjemmene på Jægerspris 1874-1974*, i Roar Skovmand, red.: *Jægerspris Slot og Kong Frederik den Syvendes Stiftelse*, udg. af Kong Frederik den Syvendes Stiftelse paa Jægerspris, u.d., side 359-425.
12. = 'Oplæst og ratihaberet', dvs. læst op og godkendt eller vedtaget.
13. Cpt.: comparent, dvs. vidne. Cptd.: comparentinde. Forkortes af forskellige skrivere på forskellige måder.
14. Vi springer korrespondancen mellem Byfogedkontoret og Stiftamtet over.
15. Aktor Kjer tillader sig i sit indlæg at fremhæve denne dom som en skærpende omstændighed i sagen. Så her følger udskriften af domprotokollen: »Aar 1888 den 14 Juni, blev i Justitsdag N° 43/1888 Aktor Overretssagfører Kjer (sic) ktr. Arrestanterne Søren C... og Jens C... afsagt saalydende Dom:
Under nærværende ifølge Aarhus Amts Ordre af 7 ds anlagte Sag tiltales Arrestanterne Søren C... og Jens C... henholdsvis for Tyveri og Meddelagtighed deri, og ere de ifølge deres egen Tilstaale og det iøvrigt oplyste tilstrækkelig overbeviste om at have gjort sig skyldige i følgende Forhold:
Da Arrestanten Søren C... en Dag i sidste Vinter sammen med sin Broder, Arrestanten Jens C..., der den Gang tjente hos Marius Hansen var kommen ind i et i dennes Eiendom værende uaf-laaset Kammer, fik Søren Øje paa et Par Snøresko, som stod i Kammeret, og da han fik Lyst til at tage Skoene, navnlig for at kunne bruge dem til Dans samme Aften, udførte han strax sit Forsæt ef-

terat have spurgt Jens, om det kunde gjøre noget, at han tog Skoene til Brug for den Aften, hvortil Jens svarede, at han ikke kunde give Tilladelse. – Efterat Søren havde benyttet Skoene til Dans den omtalte Aften, lod han dem staa i sit Logi hos Jens, og benyttede dem senere et Par Gange navnlig om Søndagen, indtil han i Mai Maaned anskaffede sig et Par Fjederstøvler, i hvilken Anledning han gav Arrestanten Jens Lov til at benytte Skoene, da Tyveriet efter hans Mening nu næppe vilde blive opdaget. Jens lod derefter Skoene reparere og forsyne med Sinker og har senere selv benyttet dem. Efter at bestjaalne Brygger R Olsen, havde gjort Anmeldelse til Politiet, lod Jens Skoene bringe tilbage til ham, der senere har overleveret dem til Politiet. –

Skoene der ere vurderede til 5 Kr, ere udleverede Bestjaalne, som ikke har nedlagt Erstatningspaastand under Sagen.

For ovenanførte Forhold ville Arrestanterne, ... som ikke findes tidligere tiltalte eller straffede, være at anse for Overtrædelse henholdsvis af Straffelovens § 228 [o: simpelt tyveri og 238 [o: hæleri] efter Omstændighederne med Fængsel paa Vand og Brød i henholdsvis 6 og 3 Dage, og vilde de have in solidum at udrede samtlige Aktionens Omkostninger, derunder Salær til Aktor Overretssagfører Kjer 12 Kr og til Defensor, Overretssagfører Høegh-Guldberg 10 Kr. ...«

16. A. Nielsen og E. Jacobsen.
17. Antoinette var åbenbart flyttet hjem til – eller i nærheden af – sine forældre på Djursland.
18. S. Sørensen og A. Nielsen.
19. Den selvsamme Christen H., som »underhånden« havde underrettet politibetjent Christensen om Jens' og Pederines usædelige forhold.
20. »Til Hr Politimesteren i Aarhus. Efter Undersøgelse D.D. af Arrestantinde Peterine C..., 19 Aar gl., erklærer

jeg hermed, at hun er svanger i 3die Maaned.

Aarhus d 26 Novbr 1896...«

Jespersen ville gerne have udsagnet præciseret, og 30. november skrev Schmiegelow så, at han ville mene »at træffe det Rette ved erklære, at Vedkommende er 6 til 9 Uger henne i Svanegskabet.«

21. Aktors og defensors roller i en justitssag kan sammenlignes med anklagers og forsvarers i vore dage. Der er dog den meget store forskel, at aktor ligesom defensor var en privat sagfører, hvis salær måtte udredes af anklagede, såfremt denne tabte sagen.
22. Kjers gennemgang af sagens forløb behøver vi ikke: den følger næsten ord for ord forhørene.
23. S. Sørensen og E. Jacobsen.
24. »Naar ikke anderledes med Hensyn til enkelte Forbrydelser er bestemt, bliver Forsøg paa en Forbrydelse at straffe med en forholdsvis mildere Straf end den, Gjerningsmanden ville have forskyldt, hvis Forbrydelsen var bleven fuldbyrdet. Ved Bestemmelsen af Straffen, der ingensinde maa overstige tre Fjerdedele af den i Loven for Forbrydelsen foreskrevne Straf, bliver navnlig at tage Hensyn til, om Forsøget meer eller mindre nærmer sig Forbrydelsens fuldbyrdelse« (§ 46). Under henvisning til denne bestemmelse – omend næppe i dens ånd – kan dommer Jespersen give Jens lidt ekstra uden at være nødt til at udtale sig om, hvorvidt der er skærpende omstændigheder i sagen. Referencen kan jo kun betyde, at Jens bliver straffet særskilt for det første ufuldbyrdede samleje!
25. At han var så ny i embedet (se note 9) kan forklare meget, men selvfølgelig ikke undskyldte noget som helst.
26. I domfældelsessager tilkendtes aktor almindeligvis et lidt højere salær end defensor. Salærfordelingen i dommen over Jens og broderen Søren (se note 15) er meget typisk.

Vandmøllen

Om »Madses Mølle« fra Møllerup

Af KAREN MARCMANN

Vand fascinerer. Om det er bølgeskulp, bækkens rislen eller havens vandkunst – man betages af bevægelsen og lyden. I vore dage er en vandmølles brusen en sådan betagende oplevelse af de sjældnere. Stadig færre husker den som en del af billedet i det danske landskab, hvor vandmøllerne lå som perler på rad langs åer og bække, eller i købstæderne, hvor de indgik i byens pulserende liv.

Der er i dag kun et halvt hundrede velbevarede vandmøller tilbage i Danmark, men indtil slutningen af forrige århundrede havde de en udbredelse og betydning, der kan sidestilles med vore dages kraftværker. Vandkraften udnyttedes til en lang række specialiserede arbejdsprocesser. Kornmøllerne udgjorde hovedparten, men stampemøller, savmøller, hammermøller og papirmøller var også almindeligt forekommende. Mølleri var et privilegeret erhverv indtil 1862. De følgende årtiers rivende udvikling med dampmaskinens og elektromotorers fremmarch betød sammen med den frie næringsret at de traditionelle møller udkonkurreredes. En del funge-

rede dog stadig et stykke ind i dette århundrede, overvejende på landet og med foderfremstilling.

En af disse findes i dag i »Den gamle By«. Det er vandmøllen fra Møllerup, som i løbet af 1991-92 er blevet istandsat, og takket være en donation fra Grundfos A/S, er det nu muligt at opleve vandhjulet i funktion, idet et returpumpesystem forhindrer mølledammen i at tørregges ved driften.

Møllebygningen ligger med indgangen mod Lille Torv og syner ikke af meget til denne side. Det er en lav teglhængt fem fags bindingsværksbygning med en buet facadekvist med sendeluger over en halvdør midt i indgangsfacaden, tjæret tømmer, hvidkalkede tavler og brunmalede vinduer. Bygningens bagside mod åen karakteriseres derimod af en høj kampestenssokkel og det store vandhjul, der udvendigt bæres af en høj og kraftig trækonstruktion.

Møllens oprindelse

Vandmøllen lå oprindeligt på Djursland i Abildhoved Skov, ca. 250 m øst for herregården Møllerup i Feld-

balle sogn. Den lå i den nordlige udkant af skoven ved Møllerup Bæk, hvor man endnu svagt kan ane opstemningen i terrænet.¹ Placeringen er angivet på det i fig. 2 viste udsnit af Geodætisk Instituts målebordsblad fra 1875. Fra Abildhoved Skov løber bækken videre til Møllerups voldgrav og derefter til Kolå, som har udløb i Kalø Vig. Bækken er i dag blot et lille bugtende vandløb med tæt bevoksning langs bredderne, men tidligere var den mere vandrig, og vest for Møllerup drev

den yderligere to vandmøller,² der nu er borte.

Vandmøllen, der er en kornmølle, hørte under Møllerup og malede for godset. Ifølge C. M. Smidt³ fik den navnet »Madses Mølle« efter møller Mads Rasmussen (o. 1790-1875), der i en periode drev møllen.

Møllebygningen er opført i 1837. Den 11. juli dette år afholdtes brandtaksationsforretning ved Møllerup,⁴ og vandmøllen »tilhørende Hr. Proprietair R. Schmidt« beskrives således:⁵

Fig. 1. »Madses Mølle« på sin oprindelige plads i Abildhoved Skov ved Møllerup Gods. Her ses vandmøllen fra vest mod opstemningen. (Fot. Andersen Ebbesen o. 1916).

»Bygningen 5 Fag 11 al. dyb, deels Eeg og Esk under, Eske og Fyr Overtømer, Straatag, murede Vægge bestemt til Male, Pille og Boghvedekvern. Taxeres saaledes:

- a. Bygningen 200 r Sølv
 - b. Vandkarm, Omløb og Taplad alt ovenfor Vandfladen er.
Det øvrige under Vandet er uden for Taxationen 350
 - c. Axel og Knagjul 100
 - d. Kvern og Vexelhiul 80
 - e. Vejekassen – Støbekar med Kube, Pilleoverkube med Skud, Soldkassen med Brostolpe og 4 Dreve 200
 - f. En Malesten 36
 - g. En Pillesten 14
 - h. Vandhiulet 70
- 1050 rbd.

Skriver Et Tusind og Halvtredsindstyve Rigsbankdaler Sølv; hvorved bemærkes at de til Verket hørende Gjenstande fra b til h incl: tildeels ikke er indført men færdig dertil og i behørig Stand til snarest mulig Indlemmelse i de opgivne 3 Verker af Ejeren forevist.«

Møllværket er altså ikke færdigmonteret, og da det fremgår af taksationen at bygningen er »ej forsikret«, må den formodes at være nyopført. Den 31. oktober 1840 afholdes ny taksationsforretning på stedet, og møllen forsikres for ovenstående beløb.

Beskrivelserne af vandmøllen i brandtaksationsprotokollerne underbygges af en serie fotografiske

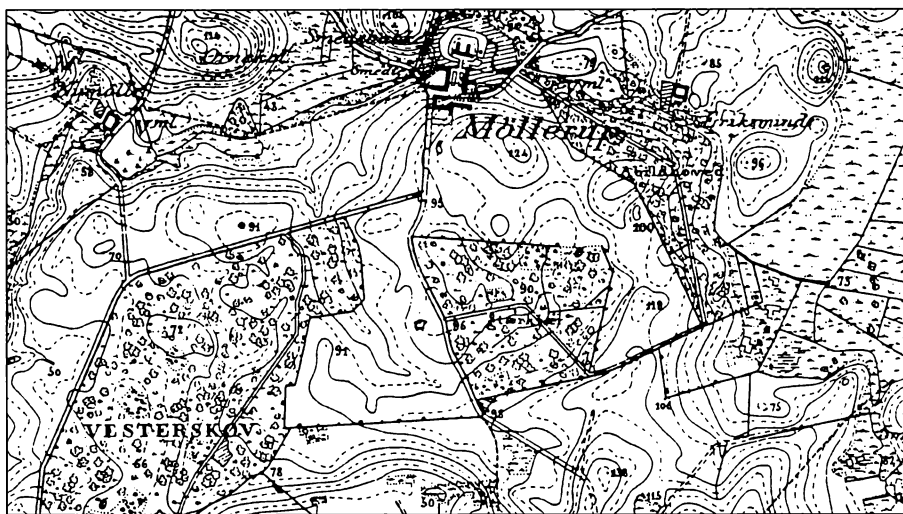

Fig. 2. Udsnit af Geodætisk Instituts målebordsblad fra 1875. »Madses Mølle« er afmærket som Vml mellem herregården Møllerup og gården Eriksmunde. Mål 1:20.000. (c) Kort- og Matrikelstyrelsen (A 357-93).

Fig. 3. »Madses Mølle« på sin oprindelige plads set fra sydøst. I forgrunden ses den tilgroede og næsten tørlagte mølledam. (Fot. Andersen Ebbesen o. 1916).

optagelser⁶ af »Madses Mølle« optaget o. 1916 mens den endnu lå ved Møllerup Bæk. De viser en forfalden, men idyllisk beliggende møllebygning med stråtag, stemmewærk og vandhjul. På billederne er mølledammen helt tilgroet, så møllen må have været ude af drift i et stykke tid. Et par interiørfotos blandt optagelserne giver et glimrende billede af mølleværket, som fremstår stort set intakt, dog er pillekværnen ikke på sin plads.

I 1916 tilbød godsejer Kr. Wester, der havde overtaget Møllerup i 1915, den udtjente vandmølle til Peter

Holm, »Den gamle By«'s grundlægger. Vandmøllen kom til »Den gamle Borgmestergaard«'s terræn allerede i 1917 som den sjette bygning, kun tre år efter museets indvielse, idet nedtagningen og genrejsningen bekostedes af Korn- og Foderstofkompagniet i Aarhus. Vandmøllen blev placeret hvor det var naturligt at opstemme det lille vandløb gennem området, og kom til at ligge sammen med yderligere to landbygninger omkring den plads, der senere er blevet til Lille Torv.

»Madses Mølle« fremstår efter genrejsningen i hovedtrækkene som

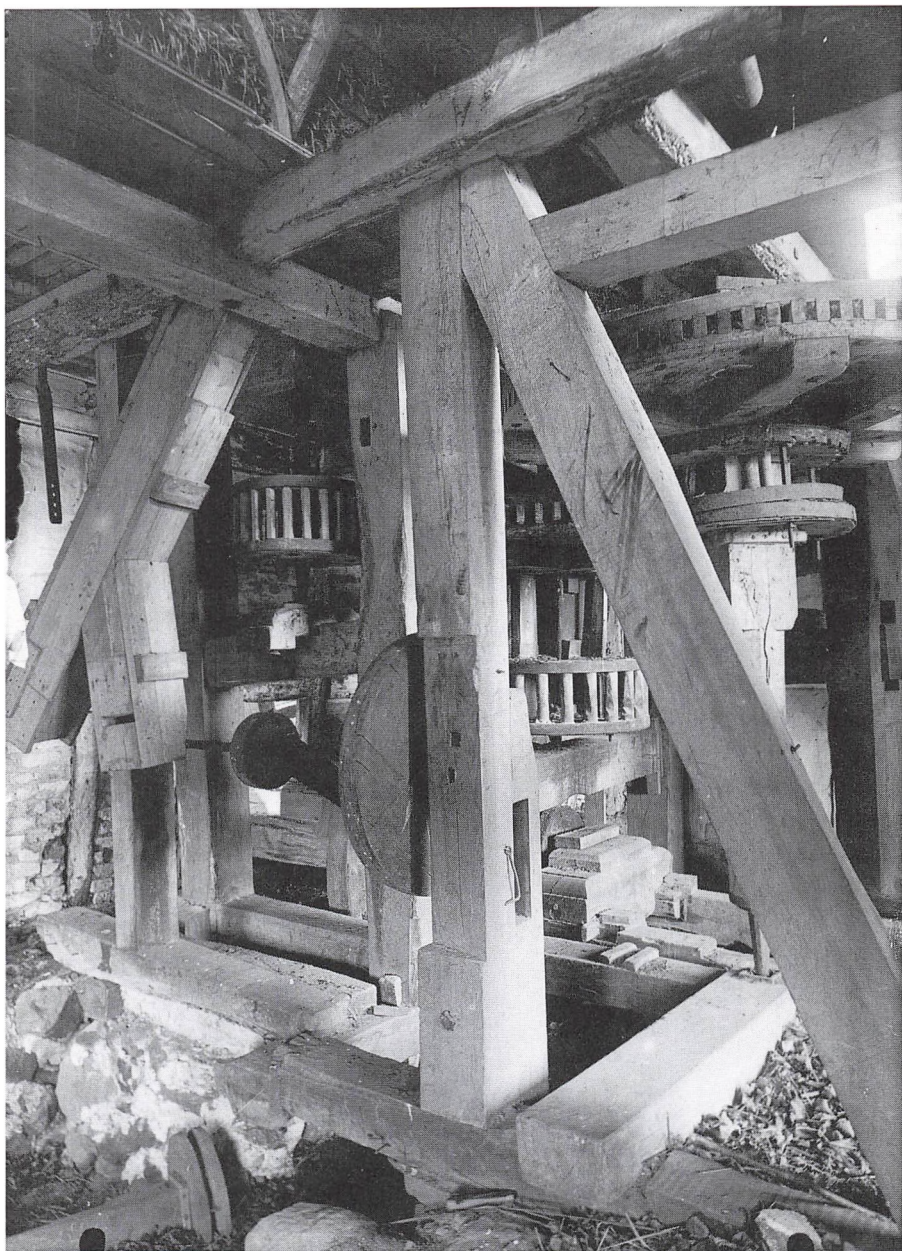
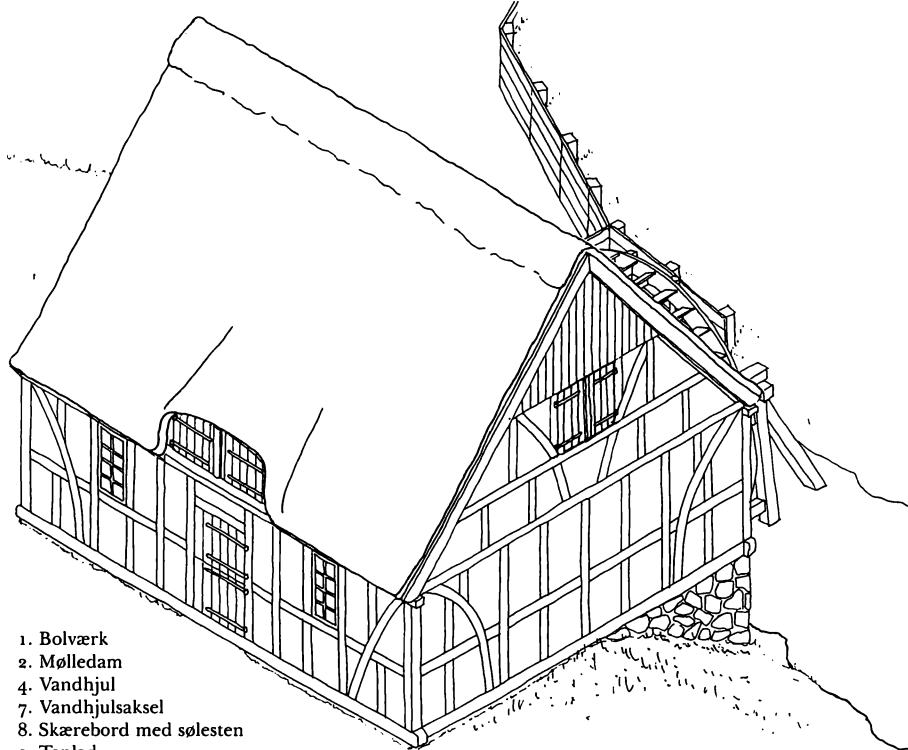

Fig. 4. Broloftet i »Madses Mølle« inden nedtagning og overflytning til »Den gamle By«. Her ses et stort udsnit af møllens gangtøj og broværk. Til venstre i billedet ses faldrørssigten og akslen med remskiverne, som omtales i teksten. (Fot. Andersen Ebbesen o. 1916).

- 1. Bolværk
- 2. Møledam
- 4. Vandhjul
- 7. Vandhjulsaksel
- 8. Skærebord med sølesten
- 9. Taplad
- 13. Stjernhjul
- 14. Kværndrev til skråkværn
- 15. Kværndrev til grynkværn
- 16. Medløberaksel
- 17. Pillekværnsstjernhjul
- 18. Pillekværnsdrev
- 19. Tapbjælke
- 20. Brohest
- 21. Brostolpe

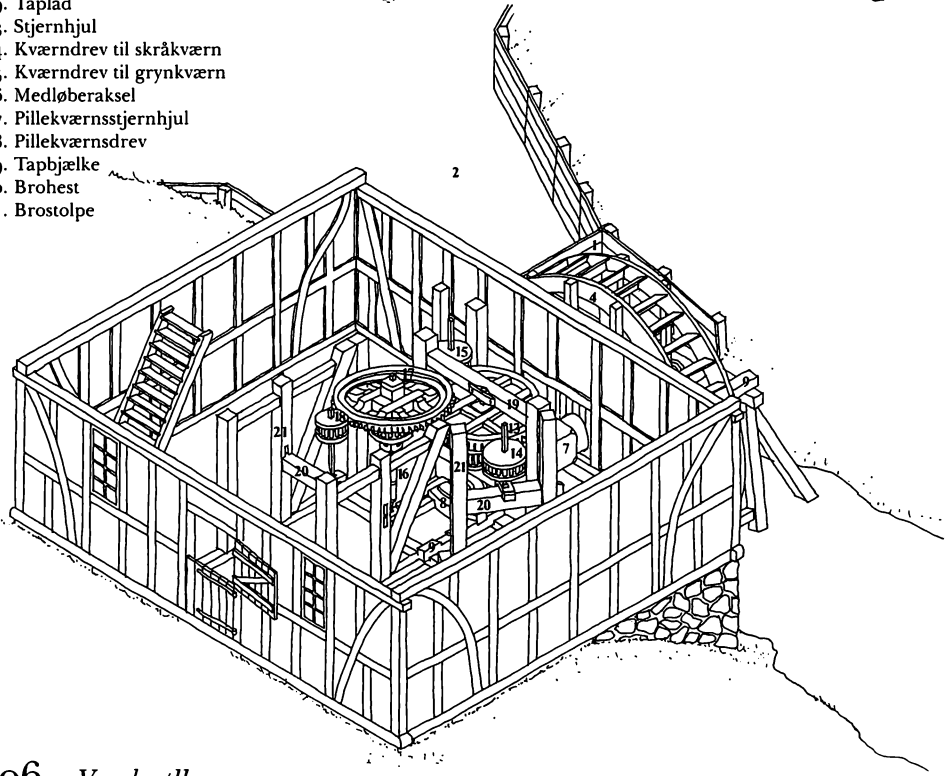

Fig. 7. Vandmøllen fra Møllerup under genrejsning i »Den gamle By« i 1917. I baggrunden til venstre den dengang strå-tækte bullade fra Sdr. Bjert, senere flyttet til Vestergade. Til højre stuehuset fra Al-linge, nu en del af »Simon-sens Have«. På dette tidlige tidspunkt lå de tre bygninger som en landlig enklave adskilt fra købstadshusene omkring Torvet, og var tænkt som en Møllegård med mølle, bolig og lade.

da den lå ved Møllerup.⁷ Der er dog foretaget nogle bygningsmæssige ændringer. Således er det tidligere stråttækte tag nu erstattet af tegl, som der er tradition for i købstæderne af hensyn til brandfaren. Der er tilføjet vinduer i gavlene for at skaffe lys til de dunkle rum. Selve mølleværket er rykket et halvt fag mod nord, muligvis for at øge afstanden fra træbroen til vandhjulet af sikkerhedsgrunde. Endvidere er pillekværnen flyttet fra sin oprindelige placering umiddelbart udfor døren og findes nu til venstre herfor. Vandmøllen beskrives efter genindvielsen som »... I enhver henseende fuldt udstyret og arbejdsdygtig«. ⁸ Men det nævnte udstyr og arbejdsgangen er ikke beskrevet nærmere.

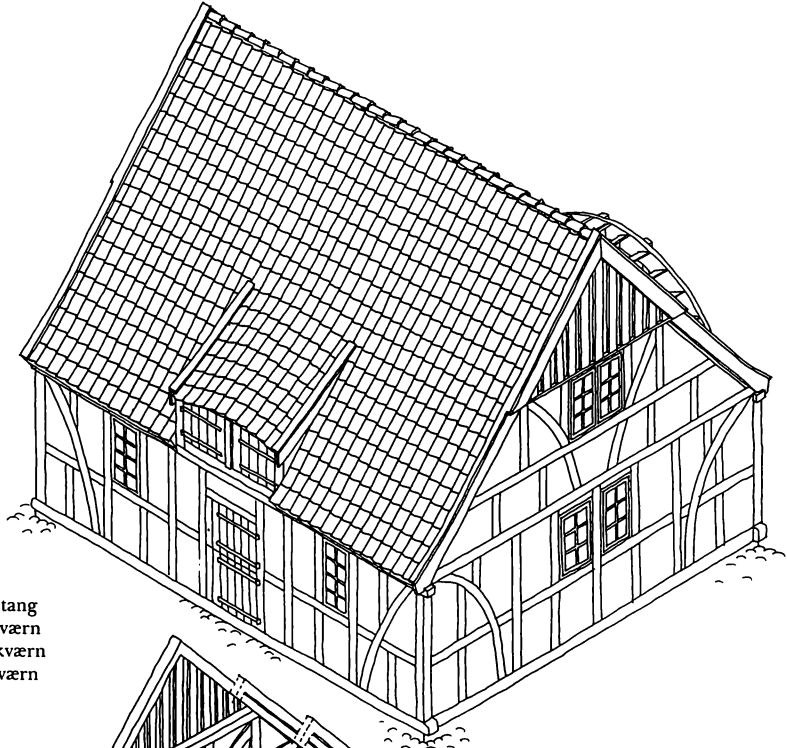
Fig. 5 og 6. Isometriske rekonstruktionstegninger af møllens oprindelige udseende baseret på bygningsarkæologiske spor og ældre fotos. Øverst den stråttækte møllebygning og stemmeværket. Nederst ses broloftets indretning. Pillekværnen var placeret under loftet mellem de fire brostolper umiddelbart indenfor halvdøren.

I det følgende er særlige mølletekniske betegnelser⁹ fremhævet ved kursiv, og tallene i parentes henviser til tegningerne.¹⁰

Det udvendige værk

Princippet i udnyttelsen af vandkraften er ganske enkelt en kraftoverføring af vandets fald eller skub på vandhjulet til vandhjulsakslens rotation. Vandkraften afhænger af vandets faldhøjde. For at øge denne på et givet sted, bygges et stemmeværk, som her ved »Madses Mølle« er et *bolværk* (1), bag hvilket vandet fra det tilstrømmende vandløb ophobes i en *mølledam* (2) til en vedtaget højde, *flodmålet*. Overskydende vand ledes bort fra mølledammen via en *bagsluse* (3).

Vandhjulet (4) er af *underfaldstypen*.

- 22. Vægstang
- 23. Skråkværn
- 24. Grynkværn
- 25. Pillekværn

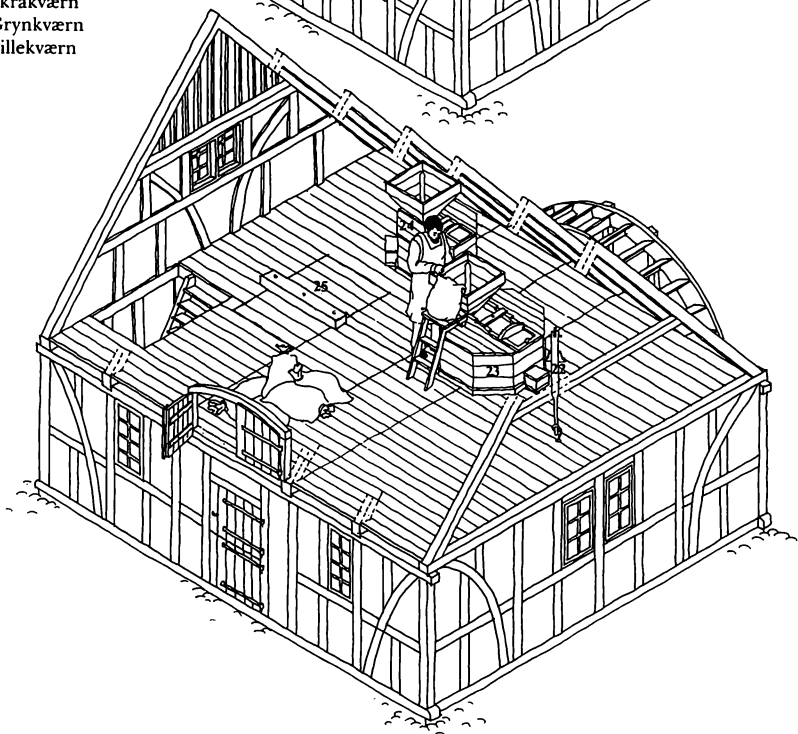
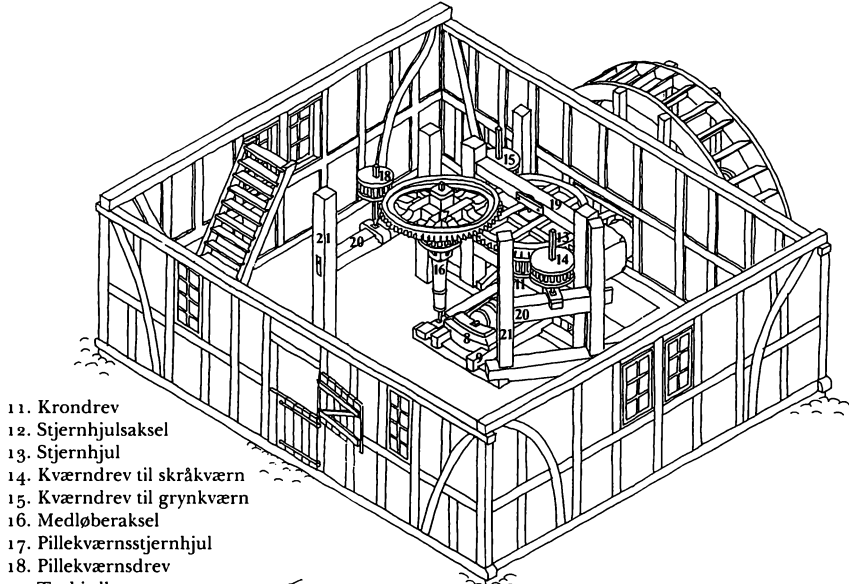
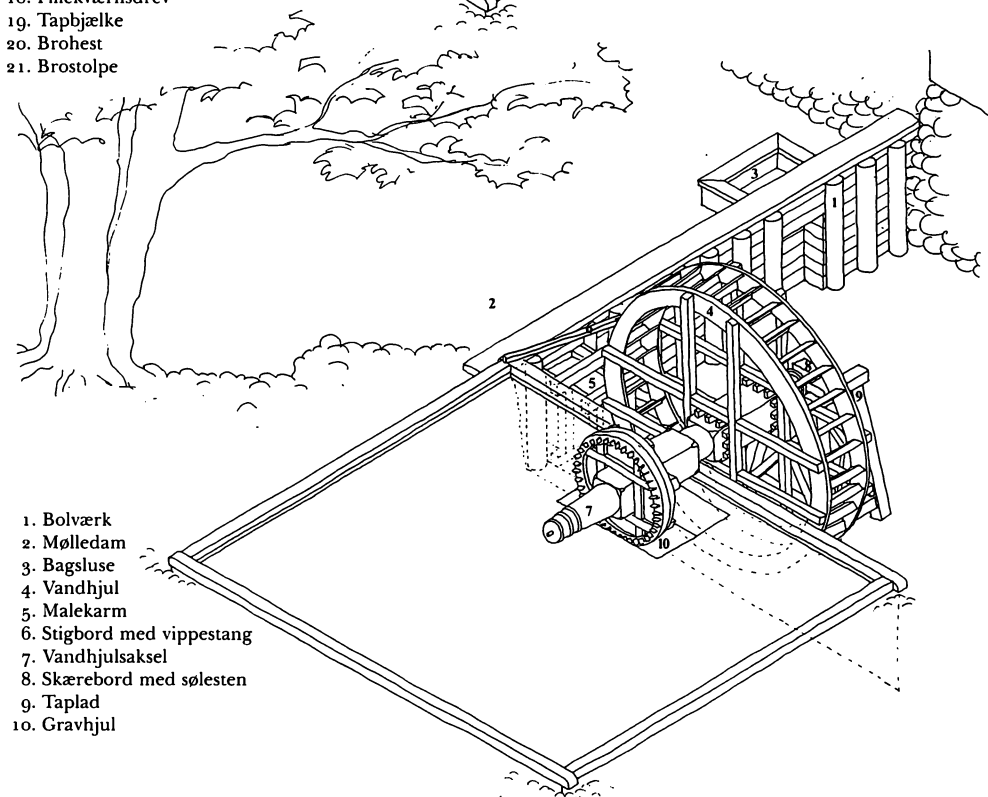

Fig. 8 og 9. Isometrisk tegning af »Madses Mølle« i dens nuværende fremtræden. Øverst ses bygningen i sin helhed, nederst er dele af taget fjernet, og man ser ind på kværnloftet, hvor mølleren er i færd med at slå kornet i skruen på skråkværnen.

11. Krondrev
12. Stjernhjulaksels
13. Stjernhjul
14. Kværndrev til skråkværn
15. Kværndrev til grynkværn
16. Medløberaksels
17. Pillekværnsstjernhjul
18. Pillekværnsdrev
19. Tapbjælke
20. Brohest
21. Brostolpe

1. Bolværk
2. Mølledam
3. Bagsluse
4. Vandhjul
5. Malekarm
6. Stigbord med vippestang
7. Vandhjulsaksels
8. Skærebord med sølesten
9. Taplad
10. Gravhjul

Fig. 10 og 11. På den øverste tegning er taget og loftsgulvet fjernet, og man ser ned i broloftet med møllens gangtøj og broværk. Nederst er hele møllebygningen fjernet fra fodremmene, og tilbage er vandhjulsakslen med gravhjulet samt de udvendige konstruktioner.

Det betyder at vandtilstrømningen sker lavt på hjulet og virker ved stød på *skufferne*, også kaldet skovle. Vandet tilføres fra en åbning i bolværket gennem en trærende, der betegnes *malekarmen* (5). Yderst på malekarmen er anbragt et *stigbord* (6), hvormed vandmængden og dermed hjulets hastighed kan reguleres. Stigbordet kan ved hjælp af en *vippestag* betjenes inde fra møllen.

Det indvendige værk

Udover hjul og aksler, som tilsammen kaldes *gangtøj*, består mølleværket af de trækonstruktioner, *broværket*, der bærer gangtøjet, samt selve *kværnene*. Gangtøj og broværk befinder sig i møllebygningens underetage, benævnt *broloftet*, mens kværnene findes i overetagen, *kværnloftet*.

Gangtøj og broværk

Vandhjulsakslen (7) er udført af ét stort stykke firkantet egetømmer med afdrejede koniske ender, hvor jernringe omspænder indfældede *akseltappe* af støbejern. Akseltappene løber i hver sin *sølesten*, en granitsten med udhugget tapleje. En væsentlig del af møllerens arbejde er at passe lejerne omhyggeligt med smørelse, da for stor gnidningsmodstand kan overophede og løsne tappene og måske endog antænde akseltræet. Tidligere smurtes alle lejer med talg, i dag benyttes et moderne smøremiddel. Sølestenene er anbragt på et *skærebord* (8), en kort,

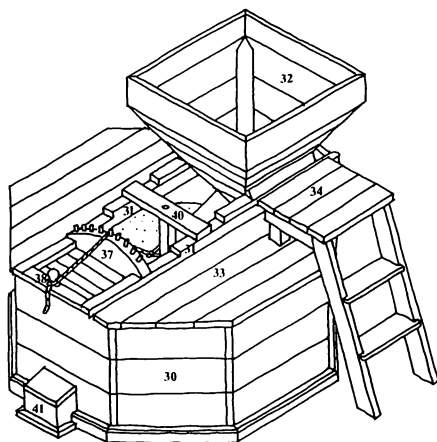
buet bjælke, der er indstemmet i den bærende konstruktion *tapladet* (9). Det indvendige taplad er lavt og står direkte på broloftets lergulv. Det udvendige taplad står med høje stolper ned i åbunden.

Gangtøjets funktion er udover at omsætte vandhjulsakslens rotation til kværnene tillige ved udveksling mellem forskelligt dimensionerede *tandhjul* og drev, *stokkehjul*, at frembringe de ønskede omdrejningshastigheder for kværnene.

Inde i møllehuset, koncentrisk med selve vandhjulet og delvis ned-sænket i en rektangulær grav er et stort *kamhjul* fastkilet på vandhjulsakslen. Det er *gravhjulet* (10), som griber ind i og driver et *stokkehjul*, *krondrevet* (11), som er anbragt på den lodrette *stjernhjulsaksel* (12). Over krondrevet sidder *stjernhjulet* (13), et stort *tandhjul*, der driver de to *kværndrev* (14, 15,) til *skråkværnen* og *grynkværnen*. Den tredje kværn, *pillekværnen*, drives af stjernhjulet via en yderligere udveksling, da den behøver større omdrejningshastighed. Udvekslingen består af en *medløberaksel* (16) med *stokkehjul* og *pillekværnstjernhjul* (17), der driver *pillekværndrevet* (18). Alle hjul er af træ og fastgjort på akslerne med trækliver af hensyn til den indbyrdes justering.

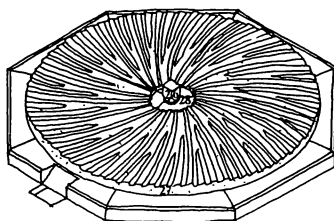
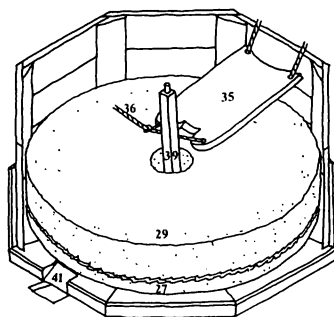
De to kraftige lodrette aksler, *stjernhjulsakslen* og *medløberakslen*, er af træ med indfældede jerntapper. De løber mellem to *tapbjælker* (19) i et *bundspor* forneden og et *leje*

Fig. 12. Skråkværn eller grynkværn. På den øverste isometriske tegning ses kværnen i sin helhed med sækkeladet anbragt på det ene dæksel. På den midterste tegning er skrue, skolad, dæksler og dele af ringkarret fjernet, og man ser skoslag, rystestang og kværnstene. Nederst er resten af ringkarrets sider og løberen fjernet, og man ser liggeren med den billedede overflade.

foroven dannet af to eller tre klodser af bøgetræ, såkaldte *nødder*, der er velegnede til at optage smørelse.

Kværndrevenes aksler er helt af jern og løber ligeledes i bundspor. Disse er placerede på en vandret bjælke, som kaldes en *brohest* (20). Denne er indtappet i lange lodrette spor i to *brostolper* (21) så den kan bevæges op og ned for at regulere afstanden mellem *kværnstenene*. Ved skråkværnen (23) er brohestens ene tap forlænget ud over brostolpen og forsynet med en løftestang, så stenen kan reguleres fra kværnloftet ved hjælp af en *vægtstang* (22).

Kværnene

De tre kværne i »Madses Mølle« benævnes i brandtaksationen malepille- og boghvedekværn. I det følgende omtales de som skråkværn, pillekværn og grynkværn.¹¹ Kværnene havde hver sin funktion. *Skråkværnen* (23) malede groft mel af hvede (grahamsmel) og rug. Kornet maledes af flere omgange, skrånin- ger, hver gang med et finere produkt som resultat. *Grynkværnen* (24) havde dybere billedede kværnsten

26. Langjern	34. Sækkelad
27. Ligger	35. Skoslag
28. Bos	36. Snoreophæng
29. Løber	37. Kam
30. Ringkar	38. Fortøjningsknop
31. Skolad	39. Rystestang
32. Skrue	40. Topstyrer
33. Dæksel	41. Meltud

(herom senere) og blev brugt til knækning af byg og boghvede, men kunne også bruges til at male meget groft mel til foder, grutning. *Pillekværnen* (25) opgave var at afskalle og afkante byg. Produktet hedder perlegryn og kan anvendes umiddelbart til grød eller knækkes videre i grynkværnen.

Skråkværnen er større end grynkværnen, men i princippet er de ens i opbygning og beskrives i det følgende under ét.

Skråkværn og Grynkværn

Kværendrevets aksel kaldes *langjernet* (26). Det er et firkantet jernprofil med et afdrejet stykke, hvor det passerer den underste kværnsten, *liggeren* (27). Denne er i midten forret med et leje, *bosset* (28) bestående af tre nødder, der lukker tæt om langjernet. Over bosset er langjernet omsluttet af et firearmet jern, *sejlen*, hvis arme er indfældet i undersiden af den øverste kværnsten, *løberen* (29). Således drejes løberen af sejlen ved langjernet rotation.

Kværnstenene er af rhinsk tuf, en møllestenstype, der havde sin største udbredelse i 1800-tallet. I liggerens overside og løberens underside er udhuggede furer eller riller, stenene er *bildede*. Rillerne stråler fra hullet i midten, *øjet*, og mod periferien, excentriske og svagt krummede. Kornet bevæges i rillerne fra øjet og udad ved løberens rotation og kværnes mellem de skarpe rillekanter. Rillernes dybde formindskes

udad mod periferien, hvorved formalingen bliver finere. Ved at regulere afstanden mellem stenene kan formalingsgraden reguleres yderligere.¹² Rillekanterne slides og må af og til skærpes, bildes. Hvis bildningen er mangelfuld bliver formalingen for ringe og gnidningsmodstanden for stor. Melet bliver så for varmt og mister sin hæveevne. Ofte er kun én kværn i brug mens den anden bildes. Forberedelserne til bildningen var tidligere en omstændelig affære.¹³ Der krævedes to til tre stærke mænd til at vende løberen. Det skete – kort fortalt – ved at man indbankede kiler, såkaldte *tenser* mellem stenene. Derefter klodsedes løberen ved hjælp af et koben op på en trappeformet klods, ét trin ad gangen. En kraftig bjælke blev indstukket i øjet, og løberen lempedes på bjælken med *tenser* som stopklodser bort fra *liggeren* og omkring på *bildebjælkerne*. Efter bildningen af begge sten lempedes løberen tilbage efter samme metode. Nu bruges som regel en svingkran til stenvending.

Til bildningen bruges specielle bildehamre, *bikkere*. Hugningen foretages med små korte slag og udføres som en del af møllearbejdet.

Kværnstenen er indlagt i en ottekantet trækasse, et *ringkar* (30). Tværs over ringkarret er placeret en delvis åben træramme, *skoladet* (31), hvor *skruen* (32), en tragtformet åben trækasse er anbragt i den ene ende. På hver side af skoladet ligger et *bræddedæksel* (33) over ringkarret. På

det ene af dækslerne anbringes *sækkeladet* (34), et trappestigelignende løst møbel med et par korte ben på dækslet og et par lange ben til gulv. Mølleren anbringer kornsækken, som kan indeholde 8 skæpper, svarende til ca. 100 kg på sækkeladet. Herfra lempes ca. halvdelen af kornet over i skruen, og resten løftes ud af sækken ved at mølleren griber fat i duskene i sækkens nederste hjørner.

Under skruen hænger *skoslaget* (35), et lille trug. Ved hjælp af et *snoreophæng* (36) på skoladet kan skoslaget indstilles mere eller mindre skråt og regulere mængden af korn fra skruen til kværnen. Snoreophænget føres over en *kam* (37) til en *fortøjningsknop* (38) for enden af skoladet.

Ved langjernets top i løberen er anbragt en *rystestang* (39), der styres af en *topstyrer* (40), et brædt tværs over skoladet. Rystestangen slår mod skoslaget når kværnen kører og ryster derved kornet i en jævn strøm ned i løberens øje.

Fra bunden af ringkarret løber mel og gryn ud gennem en åbning, *meltuden* (41). Under skråkværnens meltud er anbragt et *sækkeudtag*, et firkantet træør, som er fastgjort på loftet i underetagen. Melsækken anbringes forneden på sækkeudtaget. Under grynkværnens meltud er en *faldørssigte*, ligeledes et træør, men her forsynet med et sideudtag med indskudt *sold* til frasortering af det mel, som er biprodukt ved grynk-

knækning. Sækkene er ophængt på kroge og udspændt med en pind, så mølleren kan føre en hånd ned og mærke kvaliteten. Hulrummet mellem ringkar og kværnsten fyldes efterhånden med overskydende mel, som må fjernes for at forhindre melbilleangreb.

Pillekværn

Pillekværnen er noget anderledes opbygget. I »Madses Mølle« er den ikke intakt, men en typisk pillekværn kan beskrives som følger:

Pillekværnen indeholder kun én sten, større i diameter end de øvrige kværnsten og uden bildning på fladen. På yderkanten derimod er der hugget lodrette riller, kronhugning. *Pillekværnstenen* (42) er indlagt i en rund træramme, en *kip* (43), der indvendigt er beklædt med *skalleblik*

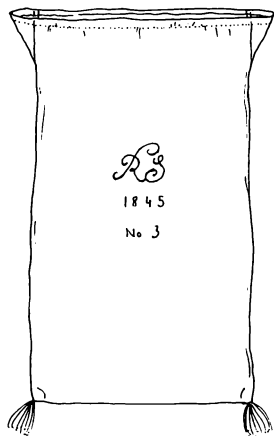
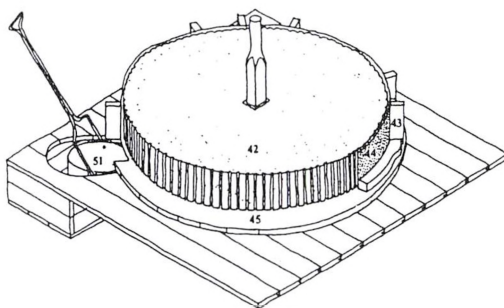
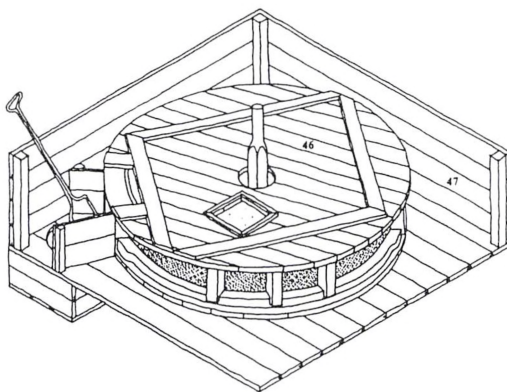
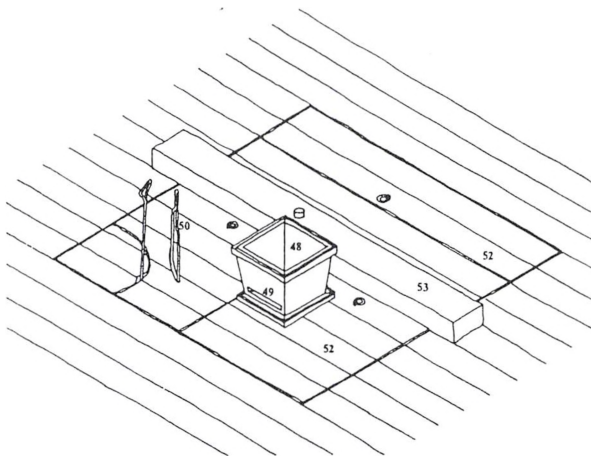

Fig. 13. Typisk vævet melsæk fra midten af 1800-årene med »ører« foroven og duske forneden. Sækkene var ofte forsynede med ejerens navn eller initialer.

- 42. Pillekværnsten
- 43. Kip
- 44. Skalleblik
- 45. Bund
- 46. Dæksel
- 47. Støvkasse
- 48. Skrue
- 49. Skud
- 50. Spade
- 51. Spand
- 52. Gulvlem
- 53. Tapbjælke

Fig. 14. Pillekværn. Principtegning baseret på oplysninger fra møllebygger John Jensen. Øverst gulvet i kværnloftet med tapbjælken og lemmene på hver side. Skruen, spaden og spandens håndtag er stukket gennem udskæringer i lemmene. I midten er tapbjælke, gulv, lemme og to sider af støvkassen fjernet, og man ser kippen i sin helhed, toppen af langjernet og spandkassen. Nederst er yderligere dele af støvkassen og en stor del af kippen fjernet, og man ser pillekværnstenen med den kronhuggede kant.

(44), en jernplade tildannet som et rivejern. Afstanden mellem sten og skalleblik er 10-13 mm, og det er i dette mellemrum kornet afskalles. Kippen har en *bund* (45) og et *dæksel* (46) af brædder beklædt med blik for at beskytte træet mod stenens slid.

Kippen er anbragt i en *støvkasse* (47) af træ under gulvet i kværnloftet. En pillekværn drejer med stor fart, i periferien op til 150 km/t, så det er af sikkerhedsgrunde at den er anbragt oppe under loftet mellem bjælkerne, der vil standse brudstykkerne ifald stenen sprænges. Gennem støvkassen og kippens dæksel er indstukket en *skruer* (48) med indbygget *skud* (49). Kornet hældes i skruen, og med skuddet reguleres mængden. Stenens rotation slynger kornet ud til kanten. I siden af kippen er en åbning med en tilsvarende slids i dækslet for indstikning af en *spade* (50), med hvilken man kan åbne og lukke for aftapning. Grynene aftappes i en *spand* (51) nedsænket i en kasse under støvkassen. Som biprodukt opstår et fint bygmel, svinemel, som opsamles med en skovl fra støvkassen. Pillekværnen er tilgængelig via *lemme* (52) i gulvet på kværnloftet. Lemmene befinder sig på hver side af en *tapbjælke* (53), som ligger tværs henover pillekværnen.

Øvrigt inventar

Udover hvad der her er beskrevet, er det uvist, hvad der fandtes af

yderligere mølleremedier i »Madses Mølle«. Sandsynligheden taler dog for at der har været en sigte drevet af et remtræk – på det ene af de gamle fotos fra o. 1916 ses en aksel med remskiver til venstre for gangtøjet.

Muligvis har der desuden været en kornrensemaskine, *triør*, hvis formål det er at adskille småsten, fuglefrø og andre urenheder fra kornet inden det blev malet. En *grynvifte* til sortering af korn og skaldele har sandsynligvis også befundet sig i møllen.

Møllens drift

Med »Madses Mølle« for øje, som den står i »Den gamle By« i dag med sit stort set intakte udstyr, samt ud fra de få historiske oplysninger der her er fremført, kan man gøre sig mange forestillinger om det tidligere liv i og omkring møllen.

Som sagt var det en godsmølle, og dens funktion har sandsynligvis overvejende været foderfremstilling til godsets besætninger. Men som tidligere nævnt har kværnene også kunnet producere gryn – perlegryn var almindelig spise for aftægtsfolk – og mel til husholdningen, først og fremmest folkeholdets; i den tid møllen fungerede var det muligt at købe langt finere mel til herskabets husholdning.

Der var ingen bolig ved møllen. Muligvis har mølleren, der stod for driften, haft den som »bibeskæftigelse« ved siden af en nærliggende

kundemølle, evt. med en svend og læredreng til at varetage de få timers daglige drift, som vandkapaciteten strakte til. En nærmere undersøgelse af personalhistorien i Feldballe sogn kunne sikkert give svaret – men det er en anden historie.

NOTER

1. Godsejer, Kammerherre F. Lüttichau, Møllerup, fremviste venligst stedet i juli 1992.
2. P. M. Pedersen: »Feldballe-Nøgder Pastorat.« Aarbog, Randers Amt historiske Samfund, p. 66, 1923.
3. C. M. Smidt: »To jyske Herregaarde.« Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 4. Række, 6. Bind, 3. Hæfte, p. 279.
4. Brandtaksationsprotokol, Djurs Sønder Herred, Randers Amt. Arkiv nr. BrD 12.29 p. 516-517, BrD 12.30 p. 30-31. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg. De håndskrevne optegnelser er venligst læst og udskrevet af magister H. Nyrop-Christensen.
5. Protokollens betegnelser har i følgende beskrivelse andre navne: Knagjul=gravhjul, Vexelhiul=stjernhjul, Støbekar=ringkar, Kube=skrue.
6. Fotografier i »Den gamle By«s arkiv: Vandmølle ved Møllerup, Feldballe S.,

Sdr. Djurs H. Nu i »Den gamle By«. Andersen Ebbesen fot. Kapsel 770-776, plade nr. T574-T568. To interiørfotos og fem eksteriørfotos, o. 1916.

7. Oprindelige forhold er konstateret ud fra ovennævnte fotos og bygningsarkæologiske spor.
8. Peter Holm: »Den gamle By i Aarhus. Fra Borgmestergaard til Købstadmuseum. 1909-1945.« Aarhus 1951. P. 102.
9. Møllebygger John Jensen, Vig, har venligst bistået med mølleteknisk ekspertise og fagudtryk ved fælles gennemgang af vandmøllen. John Jensen har desuden stået for møllens hovedindsættelse i 1991-92, bl.a. med udskiftning af vandhjulaksel, taplad og malekarm.
10. Alle tegninger er udført af denne artikels forfatter arkitekt MAA Karen Marcmann, fig. 8-12 på grundlag af bygningsopmålinger udført i 1947-48 af Den jydsk Håndværkerskole, suppleret med egne detailopmålinger og iagttagelser på stedet.
11. En mølles enkeltdele kan ofte have flere forskellige navne afhængig af tid og sted, f.eks. skråkværn=gruttekværn=malekværn, pillekværn=skallekværn=grubbekværn.
12. »Formaling«. Opfindelsernes Bog. Red. André Lütken, sjette Bind, København 1880, p. 28-29.
13. »At vende en møllesten«. Den danske Mølle, 3. årgang nr. 1, 1989, p. 186-188.

»oc inden Døren en vid Vandsten«

Om vievandskar i »Den gamle By«

Af JENS INGVORSEN

Indledning

Købstadmuseet »Den gamle By«'s samlinger rummer genstande fra alle perioder af vort lands lange kulturhistorie. Endskønt museet hovedsageligt skildrer liv og levned i de danske købstæder fra tiden efter ca. 1600, besidder man alligevel også en fyldig samling af middelalderlige genstande.

Blandt de mange effekter fra denne tid kan man tilmed se et par gamle granitkar, der er blevet bestemt som middelalderlige vievandskar.¹ Disse vandkar af sten, som er udstillet i Kirkesamlingen i Aalborggården, og i Aarhussamlingen i Marcus Bech's gård, gav anledning til en nærmere gennemgang af danske vievandskar, og det dertil hørende indviede vand.

En biskoppelig visitats

Efter reformationen i Danmark i 1536 skilte man sig efterhånden af med de katolske kirkegenstande, som ikke umiddelbart kunne forliges med de nye tiders religionsopfattelse. Der var i Danmark ikke tale

om nogen egentlig billedstorm, og rundt omkring var de første protestantiske præster, hvoraf adskillige jo var frafaldne munke, nok ret fordomsfrie med hensyn til det katolske kirkeinventar. Det blev derfor et vigtigt hverv for de nye lutherske biskopper at få fjernet disse nu ubrugelige genstande, og få udryddet de sidste rester af de gammel-dags kirkelige ritualer og skikke.

Biskopperne besøgte gerne hvert sogn i deres stift med et par års mellemrum. De førte tilsyn med kirkebygningens og kirkegårdens stand, overhørte sognepræsten og degnen for at bedømme deres lærdom. De gæstede skolen for at vurdere lærerens og disciplenes kunnen, samt gav rollen som fredsstiftere i mange små eller store stridigheder i sognet.

Gennem en bevaret visitatsbog² kan man følge Odense stifts tredie evangeliske biskop Jacob Madsen Vejles rejser rundt i det område, hvor han nidkært røgtede sit embede i årene mellem 1588 og 1606. Han gjorde et stort arbejde for at få bortskaffet de mange minder om de

Stregtegning af Bovense kirke, som biskop Jacob Madsen Vejle så kirken i 1580'erne. Kirken er skitseret som set fra nord. Fra biskoppens visitatsbog.

katolske dage. Ofte kan man læse optegnelser som: »En Skarns Taffle met Jomfru Marie selffridie. Er 1 Altere i Koret der forvden met Jomfru Mariæ Billed paa (skal nederbrydis; jeg gav Kirkeværgen Ordre)«³.

Ved eftersynet af Avnslev kirke, mellem Kerteminde og Nyborg, opdagede Jacob Madsen Vejle, at der henstod en monstrans til opbevaring af det indviede alterbrød i kirken, men: »Her. Nels lovede, at han vilde lave en Fattigblok deraf«⁴.

Bovense sogn, der var anneks-sogn til Avnslev, blev visiteret af biskoppen den 27. april 1588, bare godt to måneder efter ordinationen. Under dette besøg bemærkede Jacob Madsen Vejle i visitatsbogen bl.a.: »oc inden Døren en vid Vandsten. Hr. Niels lovede, at han med det første vilde fjærne den.«⁵

Det huede åbenbart ikke superintendenten, at møde et vievandskar – en vid Vandsten – i en af sine kirker. Vievandskarret var da også ganske

uforeneligt med den rette Lutheri lære, og noget af det første kirkeinventar, der blev kasseret. Hvor der ofte i den biskoppelige visitatsbog omtales de såkaldte skarnsaltre eller -tavler, der beordres taget bort, så nævnes der nu, godt et halvt århundrede efter trosskiftet, kun dette ene vievandskar på hele Fyn.

Vor katolske fortid ligger nu mere end 450 år tilbage, og adskillige spørgsmål trænger sig på, når man funderer over biskop Jacob Madsen Vejles reaktion. Hvilket formål tjente vievandskar i Danmarks katolske middelalder? Hvorfor var disse kar så uglesete efter reformationen? Hvor mange vievandskar er der bevaret til i dag? Karrene skulle indeholde vievand, men hvad var egentlig vievand, eller indviet vand, som det mere korrekt burde benævnes, og hvad blev det i det hele taget brugt til?

Vievandskarrets herkomst

Oprindelsen til den romersk-katolske kirkes vievandskar skal søges i de vandkar, som stod opstillet i de antikke og oldkristne gudshuse. Her kunne de andagtssøgende rengøre sig, både fysisk og psykisk, i forrummet, før indgangen til de hellige rum. Romerkirkens anvendelse af kar med helligt vand er dog i høj grad en del af det kulturelle arvegods fra især de gammeltestamentelige tempelritualer.

Som Herren bød Moses på bjerget: »Du skal lave en vandkumme

med fodstykke af kobber til at tvætte sig i og opstille den mellem åbenbaringsteltet og alteret og hælde vand i den, for at Aron og hans sønner kan tvætte sig deri. Når de går ind i åbenbaringsteltet, skal de tvætte sig med vand for ikke at dø«. ⁶

Jesu første undergerning fandt sted ved bryllupsfesten i landsbyen Kana, og i den forbindelse er det værd at fremhæve et betydningsfuldt bibelvers, hvor forløberen for »Den gamle By«s vievandskar atter omtales: »Nu stod der seks vandkar af sten til brug ved jødernes renselse«. ⁷

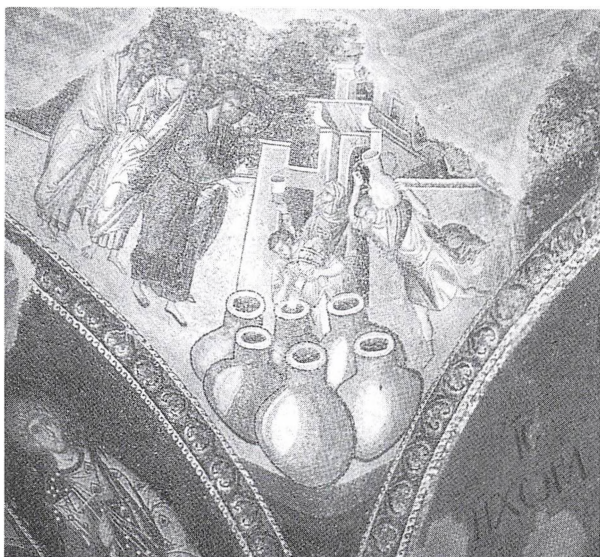
Opstillingsmåder

Beholderen med det indviede vand blev henstillet ved adgangsmulighederne til kirkerummet, men det af-

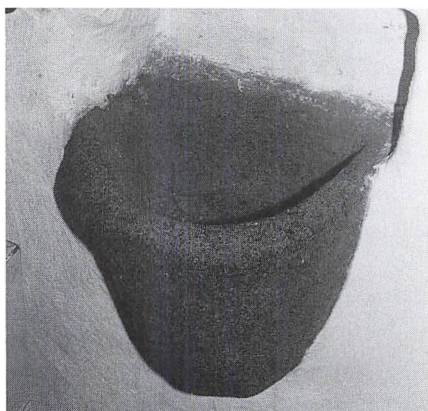
hang selvsagt af bygningens arkitektoniske udformning, hvor man valgte at placere karret.

I den jævne danske sognekirke var det nærliggende med et vievandskar opsat ved selve indgangsportalen i skibets nord- og sydmur. Ved våbenhusets opkomst i høj- og senmiddelalderen kunne karret godt blive installeret her. I domkirker og store købstadskirker var det også muligt at anbringe vievandskar ved indgangene gennem de ofte storladne vestpartier.

Ydermere tyder meget på, at man kunne finde vievandskar opsat udvendigt på f.eks. våbenhuset, eller endog helt ude ved kirkegårdsportalen. De mange klosteranlæg i by og på land havde kar med indviet vand parat til brug for både klostergivne og lægfolk, men vievandskar

Jesu mirakel ved Brylluppet i Kana. Vægmosaik fra ca. 1310 i Kariye Camii i Istanbul. Foto: Max Hirmer.

Vievandskarret i Karup kirke er ét af de få kar, der endnu kan beundres på sin oprindelige plads i kirkerummet. Foto: Preben Holm.

stod tillige i andre klosterhuse end netop kirken.

De hjemlige vievandskar, som man har kendskab til i dag, er alle hugget ud af sten,⁸ især den hårde granit. Kar af blødere stenarter, såsom frådsten og klæbersten, kridtsten og sandsten, forekommer dog hist og her.

Karret til det indviede vand kunne opstilles på fire måder. Det kunne placeres i en niche i muren, være anbragt som eller på en konsol i selve murværket, være opstillet fritstående på gulvet, eller sidde indmuret i en bænk.

Et af de få steder i Danmark, hvor man endnu kan finde et vievandskar på sin oprindelige plads i kirkerummet, er i Karup kirke. Her sidder der et vievandskar indmuret i en niche i det gotiske langhus' syd-
mur øst for østdøren. En kværnsten

fra hedenold ses indmuret i en niche i østvæggen i Kousted kirkes senmiddelalderlige våbenhus.⁹ Denne kværnsten kan kun have virket som et vievandskar, hvilket indebærer, at også verdslige kar kunne fungere indenfor den regelrette kirke. Og hvorfor ikke? Et brugbart stenkar, dvs. kværnsten eller olielampe, stolpesten eller skålsten, kunne renses, velsignes, og genanvendes.

Vievandsnicher træffer man eksempelvis i Skt. Ibs kirke i Roskilde, hvor der i syddørens østkarm ses en rundbuet niche, mens endnu en rundbuet åbning, nok fra tiden omkring år 1300, befinder sig i selve skibets syd-
mur lidt længere mod øst. I Broager kirke er der i tårnrummet, fra ca. 1250-1300, udsparet to rundbuede, ret flade nicher i den midterste af de tre arkader.¹⁰

Våbenhuset ved Lille Grandløse kirke på Sjælland er fra anden halvdel af det 15. århundrede. På den nordlige ydermur ses der her en ca. 0,28×0,29 m stor og ca. 0,39 m dyb niche, vel til henstilling af et vievandskar. Ved Bromme kirke ligger våbenhuset, der er fra 1500-1525, nord for kirken. Udvendigt på nordmuren er der, lidt øst for døren placeret en lille fladbuet niche. Et cylinderformet, rødtligt granitkar i Bække kirke sad indtil 1923 indmuret udvendigt på kirkens våbenhus. Af indskæringer i kirkegårdsmure, som kan have indeholdt kar med indviet vand, kan man se tre fladbuede nicher på den vestre inder-

side af den senmiddelalderlige kirkegårdsmur i Valløby.¹¹

Beholdere med vievand kunne tillige sidde indmuret som en konsol i murværket, eller være opstillet på et sådant fremspring. Et desværre noget beskadiget vievandskar af denne type er nu i Nationalmuseets varetægt. Efter at være blevet fundet i en have i Roskilde, blev det indleveret i 1922. Som udsmykning har karret, der skal dateres til omkring år 1300, et udhugget bladornament på ydersiden. I Vehmaa lidt nordvest for det finske Åbo sidder et vievandskar fra ca. 1400 på en konsol lige ved sydindgangen til kirkerummet.¹²

Kun et par af de fritstående vievandskar har overlevet tidernes skiftende gang. Det meget mærkelige vievandskar i den nye Erritsø kirke ved Fredericia er ganske enestående i Danmark. Ikke nok med at ydersiden er opdelt i otte lige brede kannelurer, men det er så højt, 0,63 m, at det må have hvilet direkte på kirkegulvet. Karret blev i sin tid fundet på kirkegården. Et ligeledes ottekantet, men dog kun ca. 0,23 m højt kar stammer fra

To rundbuede nicher til opbevaring af vievandskar i Skt. Ibs kirke i Roskilde. Foto: Nationalmuseet.

Tårnrummet i Broager kirke. Bag ved den fejende mand ses én af tårnets to rundbuede vievandsnicher. Tegning: J. Kornerup 1862.

Skt. Jørgens kapel i Uvelse sogn. Nationalmuseet ejer et fint vievandskar fra Røgen kirke. Selve skålen er udhugget i oversiden af en 1,2 m høj firesidet pille. Da kun topstykkets ene lodrette side er dekoreret, har vievandskarret vel været anbragt op ad en mur.¹³

Af fodstykker til understøtning af fritstående vievandskar kendes der kun få eksempler, men langt flere vievandskar, som må have stået derpå. Dog kan det være svært at bestemme, om et vievandskar har stået på et fodstykke, eller i en niche i murværket. Rent æstetisk passer et cirkulært vievandskar godt på et fodstykke, hvor det kan ses fra flere vinkler, og mindre godt i et hulrum, kun synlig fra én vinkel.

I Rakkeby på Mors henstår der ved kirkens vestgavl en 0,61 m høj granitsten, hvis øvre, cirkulære flade er forsynet med et indhugget, nu noget utydeligt, ligearmet kors. Høj-

den tyder på, at man ikke har taget særligt hensyn til børn, der også skulle gøre brug af det indviede vand før kirkegangen. På Sønderborg Slot opbevarer man et hult fodstykke fra Ulkebøl. Fodstykket, som er af sandsten, har tilforn været bemalet, og må have båret et vievandskar, eller en døbefont. I Skorup kirke kan man se et fragmenteret fodstykke, der antageligt ligeledes har understøttet et vievandskar. Stykket er prydet med en kraftig reliefdekoration på to sammenstødende sider, hvilket antyder en placering i et hjørne.¹⁴

I »Den gamle By«s Kirkesamling er der udstillet et cirkulært vievandskar af granit, udsmykket med to vandretløbende, lidet dybe riller under mundingsranden og en cirkulær fordybning til vand. Et stenkar med en særdeles kraftig vulst under randen, og som nu gør tjeneste som fuglebad i Grindsted Mu-

Bromme kirkes våbenhus med en udvendig niche, der kan have indeholdt et kar med vievand. Foto: Nationalmuseet.

seums baghave, må ganske som Kirkesamlingens kar, have været båret oppe af et fodstykke.¹⁵

Et terningformet vievandskar i Nationalmuseets samlinger stammer fra Darum. Dette stenkar må fra første færd have henstået på et fodstykke, frit i rummet. På hver lodret side har Darum-karret nemlig runer og rune-lignende tegn, indskrevet i en cirkel. Tegnene giver imidlertid ingen mening. Et kvadratisk vievandskar med en velhugget skråkantprofil i Vinkel kirke synes derimod at passe særdeles godt til anbringelse i en niche i en mur.¹⁶

Vievandskar indmuret i bænke er en meget sjælden form for placering. Uden grundige bygningsarkæologiske studier er det dog svært at afgøre, hvorvidt en sådan form for anbringelse er oprindelig, eller hidrører fra efterreformatoriske byggearbejder. Det bedste eksempel på en sådan anbringelse findes i Dalbyneder kirke ved Mariager fjord. Her befinder der sig et nu desværre aldeles overkalket vievandskar i en lav bænk i det sengotiske våbenhus, lige øst for nordindgangen til kirken. Et andet vievandskar ses til dels indmuret i sålbænken i Måbjerg kirkes senmiddelalderlige våbenhus.

Det ottekantede vievandskar i Erritsø nye kirke lå i 1890 på kirkegården. Det ses tydeligt, hvor langt ned karret har været gravet. Foto: Mogens Heise Olsen.

Stenkarret blev fundet som opfyldt i den tilmurede syddør i skibet. Indgangen blev genåbnet i 1927, hvorefter karret sekundært blev anbragt i våbenhuset.¹⁷

Efter reformationen

Vievandskarrenes dage var talte med indførelsen af reformationen i Danmark. Karrene blev vraget, men næppe ituslået til hobe, idet de ganske praktiske beholdere kunne bruges til alskens formål.

Med den voksende interesse for vor fælles fortid, der fandt sted i 1800-årene, samt efter dannelsen af mange provinsmuseer i 1900-årenes begyndelse, dukkede de gamle glemte vievandskar efterhånden frem på ny, men nu på de mærkværdigste steder.

Karret fra Ketting, som nu befinder sig på Sønderborg Slot, fandtes i 1909 i Ketting præstegård, hvor det var gravet ned som vandbeholder i hønsegården. Karret er på ydersiden udsmykket med ni næsten ens romansk udseende mands-hoveder. Karret i Vester Vedsted blev flyttet bort fra kirken omkring midten af 1700-årene. I mere end 150 år gjorde det tjeneste som æde-trug i en svinesti, førend det ovalt formede stenkar ca. 1910 kom tilbage til kirken, hvor det nu ses i våbenhuset.¹⁸ Det allerede nævnte kar fra Darum virkede engang som underligger i en håndkværn, hvilket fremgår af den sekundære fordybning i oversiden.

En gammel stenkumme henstod i mange år i en have til Øster Linnet præstegård, hvor det fandt anvendelse som intet mindre end en andedam! Det kom til Haderslev Museum kort før år 1890. I Uvelse kirke er det gamle vievandskar blevet genopstillet, efter at det i mandsminde har været i brug som køle-trug i en smedie.¹⁹

Andre vievandskar endte deres dage som opfyldt eller bygningssten. Således har man ved Flynder kirke fundet et net lille granitkar i kirkegårdsdiget. Et vievandskar, eller en døbefont, blev opgravet under havearbejde i Ribe. Karret, der har rundstav under mundingsranden, kan godt stamme fra klosterkirken Skt. Nikolai. I 1952 fandt man i sakristiet i Jørlunde kirke en forhisto-

risk kværnsten af granit. Det kan meget vel være kirkens oprindelige vievandskar.²⁰

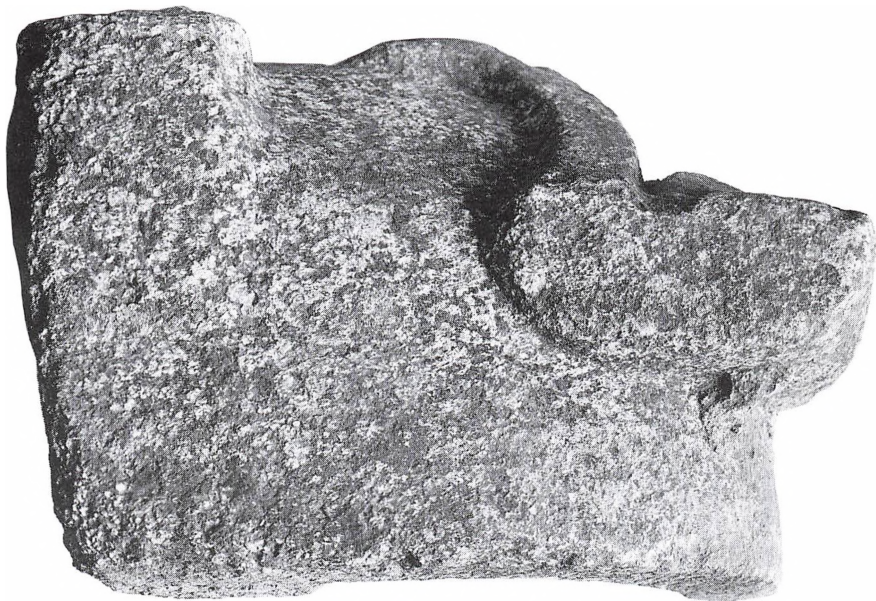
Kallehave-karret, der nu befinder sig i Nationalmuseet, blev i sin tid fremgravet under brolægning af kirken. Med sine hjørnestave og bueslag over rosetter må karret henregnes til den romanske periode. Det er således et af de få vievandskar, der nærmere kan tidsfæstes. Karret i Måbjerg kirkes våbenhus blev, som alt nævnt, opdaget, da man genåbnede en tilmuret dør.²¹

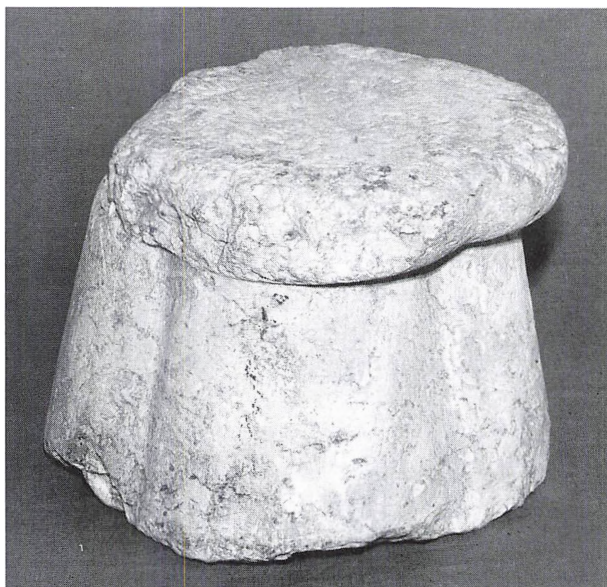
I januar 1952 fandt man på gårdspladsen til et ubeboet hus i Nygade i Aarhus en firesidet granitblok med en rund fordybning i

oversiden. Stenen blev indleveret til Købstadmuseet »Den gamle By«, hvor den blev rubriceret som en morter (?). Der er dog i virkeligheden tale om et vievandskar, og det endda et særdeles spændende eksemplar. Hvis man ser nøjere efter på karrets ydersider, viser det sig, at det har været beregnet til indmuring i en niche. På to modstående, lodrette sideflader er der nemlig et vertikalt skel, der skyldes dels en lidt anderledes behugning af materialet, dels at det lysere parti har været udsat for en lyspåvirkning igennem lang tid. Stenkarret er 0,34 m bredt, hvoraf de 0,19 m har været indmuret.²²

Fra det skriftlige kildemateriale har man fået kendskab til andre vievandskar, end det ovennævnte kar fra Bovense sogn.

Et vievandskar af konsoltypen, beregnet til indmuring i murværket. Karret stammer fra Roskilde. Foto: Nationalmuseet.

Et fodstykke fra Ulkebøl kirke. Foto: Sønderborg Slot.

Haderslev byret omtaler i 1292 således i artikel 38 anskaffelsen af et vievandskar til brug i byens domkirke. Ved nordsiden af Skt. Peders kirke i Næstved lå der i 1756 et vievandskar af granit. Præsteindberetningen fra 1754 for det sønderjyske Magstrup sogn beretter, at der just indenfor kirkedøren var en kvadersten med hul i, brugt af de papistiske til indsamling af almisser eller til opbevaring af vievand.²³

Indviet vand

Til alle tider, og i alle kulturer, har man betragtet vand som noget heligt, som en gave til mennesket fra dets guder. Da vand var (og stadig er) en forudsætning for mennesker, dyr og planter, blev det til et billede på selve livet. De antikke kulturfolk

gjorde alle flittigt brug af vand til en symbolsk renselse af sjælen. Hele det 19. kapitel i fjerde Mosebog omhandler netop renselsesvandet, og de dermed forbundne sædvaneregler.

Indenfor rammerne af den romersk-katolske kirke anvendte man tre slags indviet vand: Vand til døbefonten, til forskellige indvielser og til vievandskarret. Ved overholdelsen af et nøje fastlagt liturgisk ritual blev vand til disse formål rensat og helliggjort af en indviet præst på vegne af Moderkirken.

Endvidere fandtes der en fjerde slags vand, af nogle benævnt aqua miraculosa, der vel bedst kan oversættes med mirakelvand.

Vand til døbefonten

Den ældste slags indviet vand er dåbsvandet. Dette vand blev indviet to gange årligt, hver påske og pinse. Dåben skal selvfølgelig være et minde om Jesu dåb i Jordans vande, som vi kender så godt fra især Markus' beskrivelse.²⁴ Den kristne dåb har imidlertid stærke rødder tilbage til de gammeltestamentelige tider: »Men Guds Ånd svævede over vandene«, eller: »I skal øse vand med glæde af frelsens kilder«.²⁵

Dåbsvandet var helligt vand, ét af de syv sakramenter, og skulle som sådan helst være beskyttet af et låg, eventuelt i forbindelse med en hejseanordning, så utøj og skarn ikke skulle gøre vandet alt for smudsigt. Vandet skulle dog henstå i kummen i adskillige måneder.

Ved hjælp af et blyrør, der var ført ned igennem døbefontens fodstykke, kunne dåbsvandet ved udskiftning ledes ned i jorden, så det indviede vand forblev på kirkens hellige grund.²⁶

Også ved andre lejligheder end netop dåbshøjtideligheden blev dette vand anvendt. Menigheden blev således ofte besprængt med det indviede vand, ikke som en gendåb, men til ihukommelse af selve dåben og Guds nåde. Denne besprængning blev vanligvis ledsaget af hymnen »Asperges me«, men ved påsketide dog af salmen »Vidi Aquam«.²⁷

En dåb var påkrævet for at oppebære frelse, eller i al fald den fulde salighed. Dåben gav syndsforladelse

med det samme og slettede arvesynden. Dåbens nødvendighed, kombineret med den store spædbørnsdødelighed, medførte uvilkårligt begrebet nøddåb. Hvor et barn der sov hen straks efter dåben kom direkte i himmerig, da endte udøbte

Det fritstående vievandskar fra Røgen kirke er nu i Nationalmuseets varetægt. Dyret på forsiden af topstykket synes at være en løve. Foto: Nationalmuseet.

børn i helvedets forgård, hvor de måtte afvente dommedags komme.

Ved en nøddåb rakte det til med sætningen: »Jeg døber dig i Fade-rens, Sønnens og den Helligånds navn, amen!«, samt en befugtning af barnets pande med en flydende væske. Uindviet vand, selv dug eller sne, kunne altså benyttes af enhver lægmand ved en nøddåb. Brugen af spyt eller en ølsjat i dette øjemed blev dog på det strengeste forbudt i to pavebreve fra 1206 og 1241.

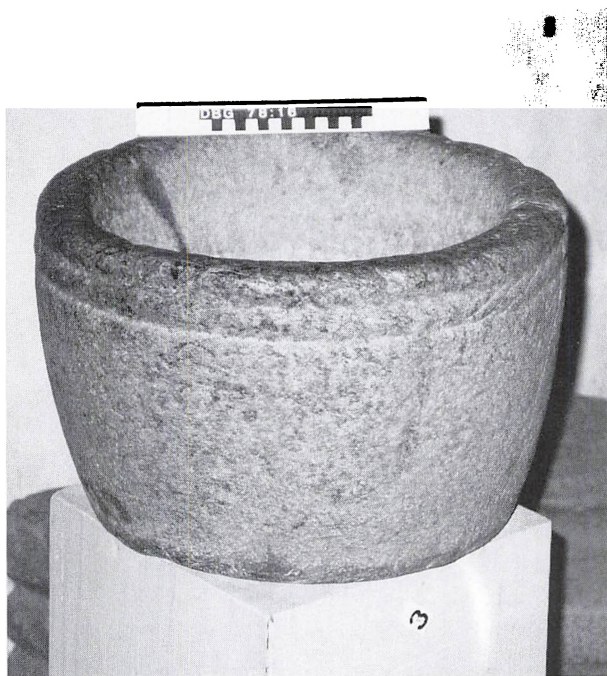
Vand til indvielser

Under fremsigelse af bønner blev vand til indvielser iblandet vin og salt. Bindingen mellem vin og vand

kan bedst afledes af Brylluppet i Kana, hvor Jesus, til gæsternes store forbløffelse, gjorde vin af vand.²⁸

Salt spiller en fremtrædende rolle i bibelen, og et par eksempler herpå må nævnes: »Og du skal komme salt i enhver afgrødeoffergave«, eller »Det skal være en evig gyldig salt-pagt for Herrens åsyn«.²⁹

Salt blev ikke blot regnet for et visdommens symbol, men tillige som et rensende og ondtafværgende middel. Det var endvidere stærkt knyttet til selve dåbshandlingen. Efter ordene: »Recede diabole« og primsigningen, blev saltkorn ført til barnets mund, inden barnet blev eksorciseret, bl.a. med

»Den gamle By«'s vievandskar i Aalborggården.

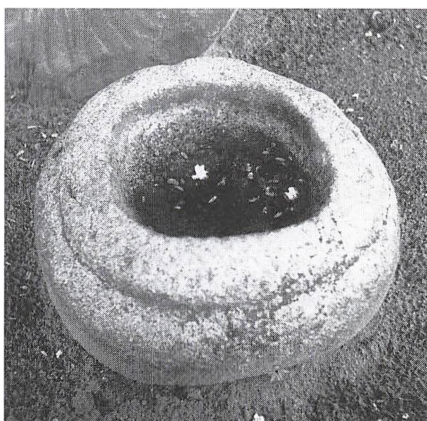
formlerne: »Ergo maledicte diabole« og: »Exorcizo te immune spiritus«, for at uddrive onde ånder.

Indvielsesvandet blev anvendt ved ibrugtagningen af katolske bygninger, og det tilhørende inventar, samt normalt ved genindvielse af vanhelligede steder og effekter. Ved mindre alvorlige profanationer var det dog ikke nødvendigt med en gentagelse af hele det omfangsrige indvielsesritual. Den blotte afholdelse af en hellig messe rakte til.

Ved indvielse af en kirkebygning gik stiftets biskop, ledsaget af 12 præster, kirken rundt indvendigt, stænkede indviet vand med en lille vievandskost, og tegnede 12 kors på væggene, alt efter hvor nu vandet ramte. Herefter tændte man ved hvert kors et vokslys, og til evig påmindelse blev korsene sidenhen opmalet.³⁰

Ved udvidelse af en kirkegård blev den nyindtagne jord påstænket indvielsesvand. Den samme slags vand var i brug ved jordfæstelser, hvor den døde krop eller kisten, samt den åbne grav, af præsten blev besprængt med den hellige vædelse.

Til indvielse af et alter, det helligste sted i enhver kirke, brugte man det såkaldte gregorianske vand. Her blev salt og vin, vand og aske velsignet. Hvor salt betegner den modne dømmekraft, er vin den åndelige glæde, vand angerens tåre og aske ydmygheden. Aske er jo et sindbillede på, at alt jordisk blot er støv og forgængelighed: »Ja, støv er

I baghaven til Grindsted Museum henligger dette cirkulære stenkar til glæde for havens fugle. Foto: Grindsted Museum.

du, og til støv skal du vende tilbage«.³¹

Under læsning af bønner blandes så salt med aske, hvorefter denne blanding under påkaldelsen af Helligånden blev kastet ned i vandet. Præsten øste nu lidt vin i vandet, og efter at have afsunget salmen: »Introibo ad altare Dei«, kunne selve den ceremonielle indvielse af altret tage sin begyndelse.

Overskydende vand blev siden slået ud i en lille piscina, der sædvanligvis sad placeret i en niche i koret. Denne lille stenkumme havde afløb ned, eller ud gennem murværket, så også dette hellige vand forblev i kirkemulden.³⁶

Vand til vievandskarret

Vand til brug i vievandskarret blev også indviet af en præst, der under en lille højtidelighed djævlueddrev

Det gamle vievandskar fra Darum med de mærkelige runelignende tegn. Foto: Nationalmuseet.

og velsignede lidt salt. Det samme blev foretaget med lidt vand, førend præsten dryssede saltet ned i vandet med en korsbevægelse af hånden. Han udtalte atter en velsignelse over de to elementer, der nu var gået i forbindelse med hinanden. Denne velsignelse fandt sted hver

søndag lige før messetide, så karret var fyldt op før kirkegangens begyndelse.

Formålet med kirkens vievandskar var, at kirkegængerene før sin indtræden i Gudshuset dypede højre hånds fingerspidser i vandet, for derefter at slå korsets tegn for sig. En almindelig kendt afart var en berøring af henholdsvis pande, bryst, venstre og højre skulder med de endnu fugtige fingerspidser.

Ketting-karret. Bemærk ansigterne, som pryder karrets yderside. Foto: Sønderborg Slot.

Denne brug af det indviede vand skulle især være et sindbillede på af tvætning af alskens indvortes og udvortes snavs, men burde også erindre personen om den hellige dåb.

Som tilfældet var med dåbsvandet, blev også vievandet brugt til andre formål. Folk kunne tage lidt vievand med til brug i hjemmet. Så kunne man korse sig ved den daglige bøn i lønkammeret, eller før sengetide. For at give lindring til en barselskvinde kunne man, i stedet for at binde den fødende kvinde ægtemandens bælte om livet og velsigne hende med et draget sværd (hvilket

kaldtes enfoldig overtro), bestænke hende med vievand, tænde et vokslys og gøre korsets tegn. Det hjalp meget bedre.³²

Stundom blev vievandet dog anvendt på en noget uortodoks måde. Det kneb iblandt med den unge gejstligheds besindige optræden i kirken. Således vides det at man i 1200-årene i Ribe indskærpede, at højrrøstet snak og fnisen, men især det at pjaske med vievandet i kirken, var utilstedeligt.³³

Det helliggjorte vand var nu også rart at have i nærheden, hvis sygdom pludselig brød ud blandt folk og fæ. Ligeledes kunne man besprænge stuehuset, avlsbygningerne, afgrøderne og agrene, for at holde dæ-

monerne borte, og sikre et godt udkomme. Men den skik, at sognedegnen vandrede rundt om søndagen og velsignede godtfolks middagsmad med vievand, og endog modtog en skilling for ulejligheden, blev dog forbudt i Christian den 2.'s Byret.³⁴

Aqua miraculosa

Vand kunne også vies af indviede personer, såsom biskopper, præster eller munke, men uden ledsagelse af de liturgiske ritualer, og faktisk udenfor Romerkirkens formelle rammer.

Af de talrige anvendelsesmuligheder for dette aqua miraculosa vil jeg blot fremhæve ganske få. Van-

det kunne helbrede legemlige skavanker og afværge dæmonangreb. Det kunne dæmpe oprørte vande og genskabe kristen kærlighed mellem rette ægtefolk. Ydermere kunne mirakelvandet få sat gang i genstridige oliepressere eller bruges som brændstof i olielamper.

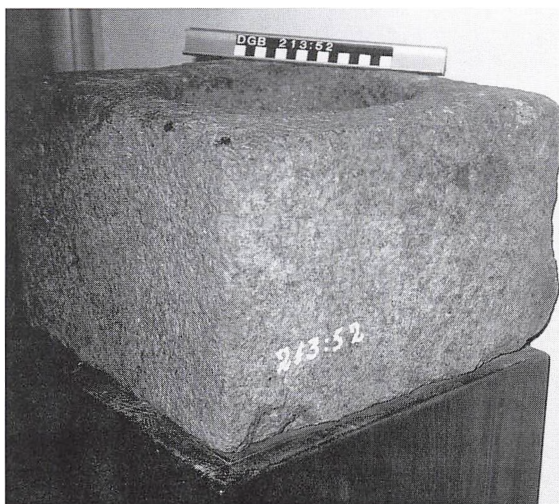
Helligt vand af denne slags kunne også hentes fra de mange kildevæld, der nød en utrolig velvilje middelalderen igennem. Heri skal man sikkert se en henvisning til Jesu mirakel ved Betesda dam i Jerusalem.³⁵

Martin Luther har en fortælling om, hvordan dette aqua miraculosa også kunne finde anvendelse. Hvis man var blevet bestjålet, og visse personer var under mistanke, da

Det fint tilhuggede vievandskar fra Kallehave kirke. Foto: Nationalmuseet.

Vievandskarret i Marcus Bech's gård i »Den gamle By«. Bemærk det lodrette skel på siden, der skyldes en delvis indmuring af karret.

kunne man nedskrive de mistænkte navne på små papirlapper og lægge sedlerne i en skål med mirakelvand. Sedlen med synderens navn på ville så synke til bunds i vandet.³⁶

De tre slags indviet vand var en nødvendighed for den romersk-katolske kirke. Uden dåbsvand kunne ingen sjæle blive døbt, hvorfor enhver frelse altså var umulig. Uden indvielsesvand kunne ingen bygninger og genstande tages i brug, så enhver kirkelig handling var umuliggjort. Uden vievand kunne ingen kirkegænger møde op til gudstjeneste med ro i sindet.

Protestanterne gjorde oprør mod alt dette, og især da mod brugen af vievandet og mirakelvandet. I dag har man i vor kirke kun bibeholdt anvendelsen af vand i forbindelse med dåbsceremonien.

Afslutning

Der findes i Danmark omkring 2.000 middelalderlige kirker, klostre og kapeller, eller ruiner heraf. Ved alle disse kirkens huse har der været opstillet kar med vievand, så ved reformationstiden har der nok været mindst 3.000 vievandskar i brug herhjemme. Antageligt har tallet dog være langt større. Hver katolsk kirke i Sydeuropa har ofte op til 4-6 vievandskar, selv i små sognekirker.

Mange vievandskar endte som fuglebade, køle- og ædetrug, eller bygningssten. Det betyder så, at man kan forvente, at finde de gamle vandkar de særeste steder. Især i kirkegårdsdiger, men også i præstegårdshaver, eller i andre gårde tæt ved kirken vil det være lønsomt at lede. Andre steder i landskabet kan det dog også være givtigt at undersøge nærmere.

»Den gamle By«'s tredje vievandskar.

Lige bag garveriet i Købstadmuseet »Den gamle By« er der blevet plads til et stenhuggeri. Det meste af materialet stammer fra et stenværksted i Horsens. Blandt de mange sten på pladsen henligger såmænd »Den gamle By«'s tredje vievandskar. Et rundt granitkar med en cirkulær, fladbundet fordybning, der dog nu bare indeholder lidt regnvand og et par nedfaldne bøgeblade. Det har enten været anbragt i en ret dyb niche, eller, hvad mere troligt er, hvilet på et fodstykke. Hvorfra dette vandkar af sten stammer, er ikke helt fastlagt.³⁷

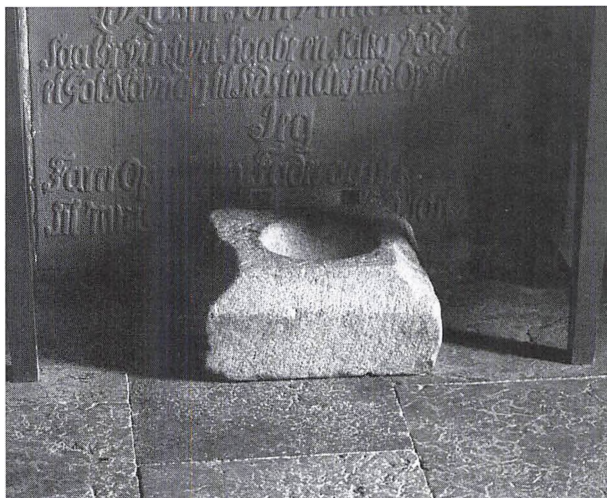
Fra det danske område kendes der godt 100 af disse vandbeholdere. Der er således stadig lang vej, inden man opnår fuldt kendskab til

dette hidtil næsten oversete stykke kirkeinventar fra de katolske tider i Danmark. Vievandskarrene i Købstadmuseet »Den gamle By« er væsentlige brikker af et stort puslespil, der først skal samles, førend disse gamle granitkars historie kan fortælles.

For at vende tilbage til begyndelsen, så synes Niels Frandsen, sognepræsten i Avnslev-Bovense, at have holdt det afgivne løfte til superintendenten. Det gamle vievandskar, der gav biskoppelige panderynker, er i al fald borte nu. Hr. Niels får da også i visitatsbogen³⁸ følgende ord med på vejen af biskop Jacob Madsen Vejle: »God Præst, som gør Fyldelest i sit Embede«.

NOTER

1. Aalborggårdén DgB inv.nr. 78:16. Marcus Bech's gård DgB inv.nr. 213:52.
2. A. R. Idum (udg.): *Den fynske Biskop Mester Jacob Madsens Visitatsbog*, Odense 1929. (Herefter forkortet Idum 1929).
3. Visitationen af Ore sogn, Skovby herred, Odense amt, den 21. januar 1589; Idum 1929, p. 283. De sidste fire ord er oversat fra latin.
4. Avnslev sogn, Vindinge herred, Svendborg amt, den 27. april 1588; Idum 1929, p. 72. De sidste otte ord er oversat fra latin.
5. Bovense sogn, Vindinge herred, Svendborg amt; Idum 1929, p. 71. Sidste sætning i citatet er oversat fra latin.
6. 2. Mosebog 30, 18-20. At dette påbud blev overholdt, fremgår af beretningen om kong Salomons bygning af templet i Jerusalem: »Fremdeles lavede han havet i støbt arbejde« (1. Kongebog 7, 23). Brugen af det såkaldte kobberhav røbes af 2. Krønikebog 4,6. En væsentlig forskel mellem den jødiske vandkumme og det romersk-katolske vievandskar skal dog nævnes. Hvor vandkummen var højhellig (2. Mosebog 30, 26-29), tilhørte vievandskarret gruppen af ikke-hellige kar, da disse genstande ikke kom i berøring med Kristi blod og legeme.
7. Johannes-evangeliet 2,6.
8. Derimod kendes intet dansk vievandskar af metal, medmindre man da skal se de såkaldte mollinger, af form som tallerkner, og hvis funktion er aldeles ukendt, som mulige vievandskar. Det er ligeledes et spørgsmål, om de nu ret sjældne metalgryder til isætning i døbefonte eventuelt oprindeligt tjente som vievandskar. Måske har Nørre Herlev kirke i Frederiksborg amt engang huset et vievandskar af metal. Et inventarium fra 1620 nævner en stænkekedel af messing, der vejede cirka 3 kg, se *Danmarks Kirker* (herefter DK), Frederiksborg amt p. 1951. I 1313 rummede den Ribe domkirkeskat bl.a. et vievandskar af sølv, se Ulla Kjær & Poul Grønder-Hansen: *Kirkerne i Danmark, den katolske tid indtil 1536*, Boghandlerforlaget 1988, p. 126.
9. Karup = Sophus Müller: Vievandskar og Kirkelamper, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1888 (herefter Müller 1888), p. 109, og E. Jespersen: Vievandskar, *Hardsyssels Aarboeg* 1960, p. 35. Kousted = Trap: *Danmark*, 5. udg., Randers amt (herefter Trap Randers), p. 753.
10. Roskilde Skt. Ib = DK Københavns amt p. 49 med fig. 3 p. 52. Broager = DK Sønderborg amt p. 2294 med fig. 13.
11. Lille Grandløse = DK Holbæk amt p. 207. Bromme = DK Sorø amt p. 382 med figs. 2-3 pp. 380-81. Bække = DK Ribe amt p. 2403 med fig. 33 p. 2412. Valløby = Præstø amt p. 294.
12. Roskilde-konsollen = Nationalmuseet inv.nr. D 10294A. Vehmaa = Oscar Reutersvärd: Finlands medeltida dopfuntar, vigvattenskålar och piski nor samt dopfuntar av medeltida typ, *Taidehistoriallisia tutkimuksia* 1978 nr. 4, p. 192 med fig. 43.
13. Erritsø = Erik Horskjær (red.): *De Danske Kirker* (herefter DDK) XVI, p. 79 med fig., og Henry Olsen: *Erritsø kirke 1899 - 7. maj 1989*, Fredericia 1989, p. 3 med fig. Skt. Jørgen i Uvelse = DK Frederiksborg amt p. 2165. Et fragment af en ottekantet kumme blev fundet ved en istandsættelse af Janderup kirkegård kort før år 1874, se DK Ribe amt p. 1052. Røgen = Nationalmuseet inv.nr. D 7755, og DK Århus amt pp. 3557-58 med figs. 17-18.
14. Rakkeby = DK Thisted amt p. 830. Ulkebøl = Museet på Sønderborg Slot nr. II, 156, og DK Sønderborg amt p. 2342. Skorup = DK Århus amt p. 3384 med figs. 21a-b, og Peter Bang Termansen: Skorup kirke, *Købstadmuseet »Den gamle By« Årbog* 1987, p. 30, fig.
15. »Den gamle By« = DgB inv.nr. 78:16. Grindsted = Grindsted Museum inv.nr. 2076.
16. Darum = Nationalmuseet inv.nr. D 7874. Vinkel = venligst meddelt og fotograferet af Kresten Roesdahl, Hjørring.
17. Dalbynder = Trap Randers p. 732. Måbjerg = DDK XV p. 22 med fig.
18. Ketting = DK Sønderborg amt p. 2470. Vester Vedsted = C. Andresen: Bidrag til Vester Vedsted Bys og Kirkes Historie, *Fra Ribe Amt* 1925, pp. 327-28.
19. Øster Linnét = DK Haderslev amt p. 697. Uvelse = DK Frederiksborg amt p. 2156.

Et veltilhugget vievandskar
i Vinkel kirke.

Foto: Kresten Roesdahl.

20. Flynder = Müller 1888, p. 109, og Trap: *Danmark*, 5. udg., Ringkøbing amt, p. 197. Ribe Skt. Nikolai: DK Ribe amt p. 862. Jørlunde = DK Frederiksborg amt p. 2246.
21. Kallehave = DK Præstø amt p. 954.
22. »Den gamle By« = DgB inv. nr. 213:52.
23. Haderslev Byret = DK Haderslev amt p. 144. Slagelse Skt. Peder = DK Sorø amt p. 299. Magstrup = DK Haderslev amt p. 590. Se også f.eks. Orø kirke, DK Holbæk amt p. 883 og p. 891 note 50.
24. Markus-evangeliet 1,9-11.
25. Henholdsvis 1. Mosebog 1,2 og Esajas 12,3. Andra paralleler er f.eks. Ezekiel 36,25 og Zacharias 13,1, men også 2. Mosebog 17,6.
26. Afløbsrøret ses som hovedregel ved døbefonte og piscinae, men bør være tilstede ved uændrede vievandskar. Andre kendetegn ved et vievandskar er en ringe kummedybde (helst ikke over 0,2-0,25 m), et lille ydre tværmål (helst ikke over 0,6-0,7 m), og en ringe højde (helst ikke over 0,35-0,45 m). Mere subjektive krav er, at vievandskar som oftest har et mere »råt« udseende, og at en eventuel dekoration gerne er mere primitiv set i forhold til døbefontene.
27. Afledt af Salmernes Bog 51,9 og Ezekiel 47,1-12.
28. Johannes-evangeliet 2, 1-11.
29. Henholdsvis 3. Mosebog 2,13 og 4. Mosebog 18,19. Se også f.eks. Mattæus-evangeliet 5,13 og Paulus' Brev til Kolosenserne 4,6.
30. Et sådant kors ses f.eks. i Hasle kirke, se DK Århus amt p. 1504 fig. 14.
31. 1. Mosebog 3,19.
32. Fra Peder Madsens prædikesaftaling, her gengivet efter Anne Riising: *Danmarks middelalderlige prædiken*, København 1969, p. 248.
33. O. Nielsen (Udg.): *Samlinger af Adkomster, Indtægtsangivelser og Kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel og Bispeskol nedskrevet 1290-1518 kaldet »Oldemoder«* (Avia Ripensis), København 1869, p. 90.
34. J. Oskar Andersen: *Overfor Kirkebruddet*, København 1917, p. 154.
35. Johannes-evangeliet 5,1-8.
36. Adolph Frantz: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter I*, Freiburg im Breisgau 1909, pp. 75-86, og 108-09 note 5.
37. »Den gamle By«: DgB ureg.
38. Idum 1929, p. 71. Oversat fra latin.

Landbosamfundene ved kanten af storbyen

Af BODIL OLESEN

I »Den gamle By«s årbog 1991 bragtes første del af undersøgelsen af udviklingen i de tre kommuner Hammel, Hinnerup og Galten. Der fulgte vi udviklingen op til cirka 1960, hvor de endnu var uberørte af den massive tilflytning, som så blev behandlet i årbogen for 1992, hvor vi analyserede virkningerne på godt og ondt, der affødtes af parcelhus-epoken i Hammel og Hinnerup kommuner.

Galten kommune 1960-1990

Cirka 20 km fra Århus centrum, ad Hovedvej A15 (Silkeborgvej), mødes Århus og Galten kommuner. Indtil den i slutningen af 1960'erne på det nærmeste blev invaderet af byfolk fra Århus, var Galten kommune befolket af gårdmænd og andre med tilknytning til landbruget. Men i nogle af småbysamfundene blev invasionen fra storbyen så massiv, at man skulle se godt efter for at få øje på det oprindelige samfund, der havde eksisteret i århundreder.

Ligesom Hinnerup kommune har Galten oplevet en mere glidende udvikling i bymønstret, end man

har set det i Hammel kommune. Også Galten kommune har en klart førende by (Galten), lige så klart en by nr. 2 (Skovby), en nr. 3 (Stjær), nr. 4 (Herskind), samt en række mindre byer: Skjørring, Sjelle, Storning, Høver og Skivholme, hvor der dog ikke i nævneværdig grad er sket ændringer ved etablering af parcelhuskvarterer.

I de foregående årtier havde Galten stået i stampe. Fra 1940 til 1960 voksede den lille sognekommune Storning-Stjær-Galten med 25 personer fra 1.958 til 1.983, altså i gennemsnit 1,25 nye borgere pr. år. Omvendt var Galten by vokset fra i 1940 at omfatte 525 personer til 762 i 1960, altså samme udvikling, vi har set i Hammel og Hinnerup kommuner: befolkningstilvækst i sognekommunens hovedby, stagnation i resten af kommunen.

Men i 1960 var Galten stadig et udpræget lilleput-samfund og den mindste af de omtalte kommuners hovedbyer med kun 251 lejligheder, fordelt på 15 landbrugsejendomme, 149 enfamiliehuse, 55 tofamiliehuse og 32 større beboelses- og erhvervs-

ejendomme. Byens status som stationsby var ophørt med Hammelbanens nedlæggelse i 1956 og mange af byens aktiviteter sang på sidste vers: amatørteatret, dyrskuerne, barsarerne med videre – de gamle landboeres kulturmønster var ved at forsvinde, uden at noget kom i stedet.

Vokseværk

I begyndelsen af 1960'erne blev Galten kommune imidlertid draget ind i den århusianske boligudvikling. Kommunens centrale beliggenhed ved en af hovedfærdselsårene til Århus, de billige grundpriser og lave kommune- og ejendomsskatter var faktorer, driftige århusianske entreprenører hurtigt så muligheder i; de vidste, at mætningspunktet i de århusianske forstæder var nået og at de nærliggende landkommuner snart ville blive attraktive boligområder for de byboere, som havde lyst og råd til at blive ejere af deres egen bolig ude på landet med den friske luft.

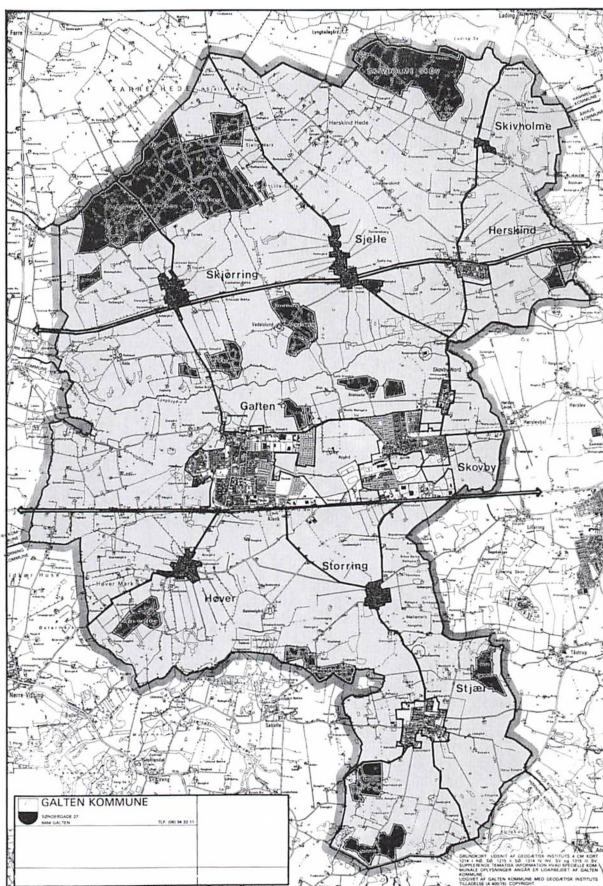
Netop det århusianske element blev karakteristisk for byggeboom'et i Galten. Byggefirmaer, entreprenører og boligselskaber udefra fik af byrådet i vid udstrækning lov til at bygge, hvor de ønskede. Bebyggelsen i kommunen skete derfor ikke – som vi så det i Hinnerup – efter velovervejede principper, men ganske tilfældigt, uden hensyn til, om der var tilstrækkelige faciliteter på stedet, eller om en integrering af til-

flytterne i det eksisterende samfund var mulig. Dette blev særlig tydeligt i 1970'erne, da udviklingen tog fart. I årene 1960-65 var det især ved Galten by, bosætningen fandt sted på den daværende sognerådsformands udstykkede markjorder. Denne udbygning omfattede 76 nye boliger – flest nyopførte parcelhuse – og byens indbyggertal steg fra 762 til 1.050, en tilvækst på 37,8%. Nogle af tilflytterne var tidligere lokale landarbejdere, der havde valgt at nyde deres otium i den lokale hovedby, men de fleste var århusianere, der ikke tidligere havde haft kontakt med Galten kommune. Antallet af tilflyttere var dog ikke voldsomme i denne første periode, end at det stort set lykkedes at op-suge dem inden for de eksisterende rammer i byen – i skolen, idrætsforeningen og lignende.

Men udviklingen gik stadig hurtigere. I 1970 nåede byens indbyggertal op på 1.835, og i den nye kommune (et resultat af sammenlægning med nabokommunerne) boede der ialt 5.300 personer.

Hvor stor forskellen var mellem de foregående årtiers udvikling i den lille, lokalt forankrede, stationsby, og det, der skete i løbet af 1960'erne, fornemmer man ved at sammenligne byggemønstret i de to perioder: I 1970 var der ialt 595 boliger i Galten by. Af disse var 52 opført i perioden 1941-1960, mens 336 nye boliger stammede fra perioden 1961-1970. Langt over halvdelen af

Galten kommune (c) Kort- og Matrikelstyrelsen (A 357-93).

boligerne var altså opført inden for det sidste tiår. – Galten var blevet til en parcelhusby, der omkransede den oprindelige landsby; med bondegårdene i en ring uden om parcelhuskvartererne. Mens tiåret 1961-1970 havde medført mere end en fordobling af indbyggertallet i Galten by – med en gennemsnitlig byggevækst på 33,6 nye boliger pr. år, blev det følgende tiår præget af en næsten ukontrollabel befolkningstilstrømning. Begyndelsen af 1970-

erne var den periode, hvor udflytningen fra Århus var på sit højeste. Så voldsom var byfolkets hunger efter eget hus, at det i denne periode var muligt at sælge huse, næsten ligegyldigt, hvor de lå; folk tænkte kun på at få et billigt hus – ikke på, hvor de bosatte sig.

I Galten kommune blev alle budt velkommen. Kommunens største problem var at finde jord nok i en fart. Bosætningen blev spredt over hele kommunen, – i Herskind, i

Stjær, i Sjelle osv., men især de to byer Galten og Skovby blev på det nærmeste bombarderet med nye beboere, nye parcelhuskvarterer. – Udviklingen i kommunens tre mest befolkningssugende byer, Galten Skovby og Stjær, så således ud:

Indbyggertal	9.1.1970	1.1.1981
Galten	1.839	3.553
Skovby	542	2.353
Stjær	320	662

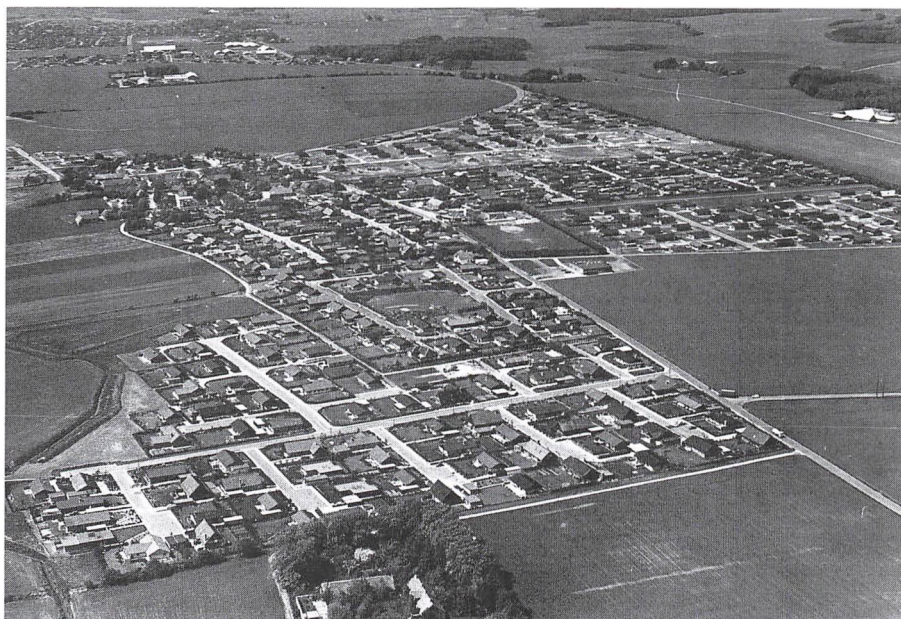
I kommunen som helhed var tilvæksten i tiåret 1970-1980 på ialt 3.887 nye borgere, og i 1980 var det samlede indbyggertal 9.187. Den lille landkommune, der som stationsby altid havde rangeret på et lavere trin end Hammel og Hinnerup, havde i henseende til befolkning og boliger indhentet disse. Til gengæld evnede Galten kommune ikke at opsuge og integrere tilflytterne på samme måde som de to andre kommuner, – altid var man bagefter. En af de nuværende politikere siger: »Det eneste, man altid var sikker på herude, det var ventelisterne. De var så lange, at man nærmest skrev børnene op til en plejehjemsplads, før de blev født – i håbet om at have en chance dér.«

I 1970'erne blev der opført 100-200 boliger om året, alle enfamilieboliger, opført af private bygherrer, – ja, i 1973 var byggevæksten oppe på 224 nye parcelhuse – og nettotilflytningen på 544 personer.

Galten by havde således i den 20-

årige periode, hvor udflytningen var koncentreret, haft en tilvækst i indbyggertallet på 450%! Byens fysiske ydre ændredes da også kolossalt i løbet af disse årtier. Det ene parcelhuskvarter opførtes efter det andet; individuelt opførte selvbyggerhuse, arkitekttegnede villaer, type- og rækkehuse, alle former for private ejerboliger var repræsenteret i kvartererne, der bredte sig øst og vest for den gamle bymidte. Midt i byen lå dog stadig cirka 20 tønder land markjorder, uberørt af udviklingen; de tilhørte den gamle sognerådsformand, der havde startet udviklingen; han ville se marker omkring sig, og ville ikke sælge sin sidste jord. Galten by voksede derfor uden om dette markareal – der iøvrigt ligger uberørt den dag i dag som et monument over det gamle landbosamfund, hvor gårdene lå tæt ind til byen.

Kommunen blandede sig fortsat ikke i jordopkøb eller planlægning; det var mest århusianske byggefirmaer, der opkøbte og udstykkede kvartererne, sommetider med salg til private for øje, sommetider for at bebygge et helt kvarter med ens typehuse, der så alle blev udbudt til salg på en gang. Et af de værste eksempler på den slags byggeri rejstes vest for den gamle bymidte i det såkaldte »feriepenge-kvarter«. Her købte et århusiansk firma markjorderne og bebyggede grundene med rækkehuse, opført af elementer, – fra den ene dag til den anden – og

Skovby i Galten kommune 1955 og 1978. 20 år og en parcellhusby til forskel. Foto: Galten Egnsarkiv.

lige så hurtigt blev husene solgt. Det eneste lokale islæt var ejendoms-mæglerne. Husene blev solgt med meget lave udbetalinger – 6.000 kr., lige så meget, man kunne få i feriepenge – deraf navnet »feriepengekvarteret«. Bag på mange af de første indflyttere kom tilsyneladende, at den månedlige husleje var lige så stor som udbetalingen. Der kom stribevis af tvangsauktioner, og mange af husene nåede at have op til tre ejere på samme år.

Udskiftningen af beboere i såvel Galten som Skovby blev på denne måde hyppigere end man oplevede det i Hammel og Hinnerup. Men her som dér var udskiftningen undertiden begrundet i, at omstillingen fra Århus til livet i småsamfundene var for stor. – De fleste flytninger havde dog økonomiske årsager. Galten fik i udflytterperioden 1972-75 en del tilflyttere, hvis økonomiske formåen kun lige rakte til at klare boligudgifterne, men så heller ikke mere. Mange var flyttet fra utidssvarende lejligheder i Århus midtby til moderne lejligheder i nyopførte betonblokke i forstæderne, og her fandt de en mulighed for at udskifte den nye lejlighed med eget hus, da 1970'ernes lønstigninger sammen med inflationen og rentefradragene gjorde det muligt at realisere drømmen. Snart forjog de barske realiteter dog drømmen. Mange havde ikke råd til at blive boende, da prisstigninger på olie og andre fornødenheder gjorde det

dyrere at bo i eget hus. Særlig hårdt ramt var det såkaldte »feriepengekvarter« samt Tunøvej og Samsøvej-kvartererne i Skovby. Mange af de, der flyttede hertil, bor nu atter i Århus, fordi lejeboligen måtte blive løsningen på deres boligproblem, og lejeboliger fandtes ikke i Galten kommune. Kun i Gyvelparken midt i Galten by var der lejeboliger, men disse blev i løbet af 1970'erne solgt som ejerlejligheder.

Hvem var tilflytterne?

Også i Galten kommune var de 25-39-årige den dominerende gruppe blandt tilflytterne, og ligesom Hinnerup bevirkede denne vækstgruppe en meget skæv aldersfordeling i Galten kommune. Ved udgangen af 1980 var befolkningens aldersmæssige fordeling således:

0- 6 år:	1.316
7-15 år:	1.609
16-19 år:	459
20-24 år:	516
25-39 år:	2.883
40-49 år:	901
50-59 år:	570
60-69 år:	489
70 år og mere:	446

Befolkningen i Galten kommune var blevet meget ung. Af de i alt 9.189 borgere i kommunen var de 6.783 – over $\frac{2}{3}$ af den samlede befolkning – under 40 år.

Et andet fællestræk ved de to kommuners tilflyttere var, at de

havde arbejde i Århus. Allerede i 1970 tilhørte 1.036 ud af 2.378 erhvervsaktive pendlerkategorien, og af disse havde 911 deres arbejde i Århus kommune. Ligesom i Hinnerup var der nemlig i Galten et stort underskud af arbejdspladser, og selv om der i løbet af 1970'erne kom en del virksomheder til kommunen, var det karakteristisk, at de også medbragte deres gamle medarbejderstab fra Århus, såkaldte indpendlere.

Gruppen af tilflyttere var meget bredt sammensat: Ufaglærte såvel som faglærte arbejdere, folk fra det liberale erhvervsliv og fra den offentlige sektor og funktionærer på alle niveauer.

I 1980, da udflytningsbølgen havde toppet, var befolkningens erhvervssammensætning, fordelt efter socio-økonomisk gruppering, således:

Personer i erhverv:	4840
Selvstændige	709
Funktionærer: I+II:	903
Funktionærer: III:	1172
Faglærte arbejdere:	735
Ufaglærte arbejdere:	1185
Uden nærmere angivelse:	136

Funktionærgruppe

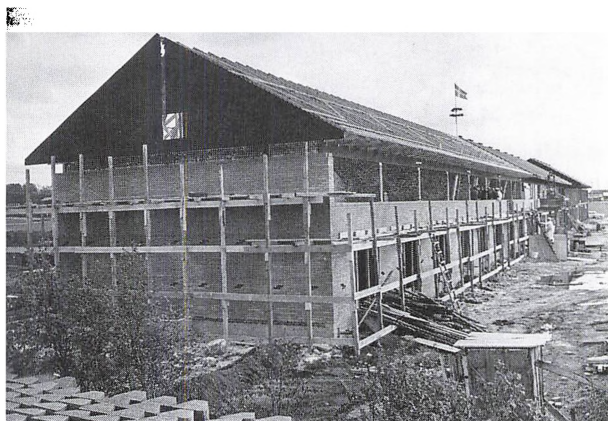
- I: Overordnede funktionærer
- II: Ledende funktionærer
- III: Øvrige funktionærer

I socio-økonomisk henseende var Galten kommune altså meget bredt sammensat. Sammenlignet med Hinnerup, der havde en arbejdskraft af lignende størrelse, havde Galten færre funktionærer i overordnede stillinger, og således var den gennemsnitlige skatteindtægt lavere i Galten end i Hinnerup.

Den meget stærke tilvækst af unge familier betød, at kommunen i

Samsøvej, Skovby 1976. Alle husene var på tvangsauktion. Foto: Galten Egnsarkiv.

*Gyvelparken, Galten 1968.
Rejsegilde på første etape af
Højbjerg Andelsboligfor-
ening. En enlig svale
blandt Galtens ejerboliger.
Foto: Galten Egnarkiv.*

løbet af få år blev meget børnerig, hvilket skabte store problemer i Galten kommune. Velstandssamfundets arbejdsvilkår – med begge forældre i arbejde – medførte et stort behov for børnepasningsfaciliteter. Dette var nyt; i det gamle landbosamfund kunne børnene altid blive passet hjemme.

Den store tilflytning, som kommunen ikke på nogen måde havde hindret, snarere tværtimod – havde følgelig stor indvirkning på det kommunale anlægsbudget; man behøvede daginstitutioner og idrætsanlæg.

Ingen af de små landkommuner, der også oplevede en tilstrømning af unge byfamilier, var på forhånd indstillet på at skulle huse så mange nye mennesker med andre normer, hverken administrativt, socialt eller kulturelt.

I Hinnerup havde man evnet at vokse med flere hundrede procent og dog opfylde de elementære be-

hov, takket være den langtidsplanlægning man gennemførte i begyndelsen af 1970'erne. Der byggede man på selvfinansiering, og gennemførte ved hjælp af skatteforhøjelser en social model, hvor tæring sattes efter næring.

I Galten kommune var udviklingen anderledes. De fleste af de tilflyttere, jeg har talt med, beretter om, hvordan kommunen dengang altid var bagefter – faciliteterne kunne ikke holde trit med befolkningsudviklingen og ventelisterne til børnehaver og skoler blev endeløst lange; børn i børnehaveklasse måtte gå i skole om eftermiddagen, fordi der ikke var ledige lokaler i de ellers så store nybyggede skoler. Det kneb med at færdiggøre de nye kvarterer med fortove og gadebelysning, fordi pengene »pludselig« i stedet skulle bruges til en skole eller en børnehave – så måtte asfalten vente lidt!

Tilflytternes mange børn skabte

store økonomiske problemer, og ligesom i Hinnerup blev børneområdet det store, næsten bundløse hul, hvortil der stadig krævedes bevillinger, så her blev hele den kommunale indsats lagt i 1970'erne.

Ikke uden tilfredshed konstaterede man i Galten kommune en ændring i flyttemønstret i begyndelsen af de kritiske 1980'ere. Man havde nemlig nok at gøre med at betjene de borgere, der allerede havde slået sig ned i kommunen. De mange nye anlæg og driften af dem kostede langt mere end man fik ind gennem skatterne. I 1970'erne og 1980'erne lånte kommunen derfor alt, hvad den kunne og ved udgangen af

1984 var gælden 69,4 mill. kroner – cirka fire gange så meget som Hinnerups på samme tid.

I »fattigfirserne« smækkede regeringen pengekassen i. Der blev lagt loft over kommunernes lånemuligheder og dette stop blev nok Galten kommunes største problem. Ingen påbegyndte projekter kunne udføres, ja, selv til den daglige drift måtte man låne. Følgen blev dels nedskæringer i det kommunale serviceniveau, dels skatteforhøjelser. Modsat Hinnerup havde man nemlig i Galten beholdt den lave skatteprocent i forvisningen (forventningen) om, »at næste år bliver det nok bedre«, uden at det blev det. Først

Skovby medborgerhus 1983. Dagplejere og dagplejebørn samlet til en af de ugentlige legestuedage. Foto: Galten Egnsarkiv.

da man sidst i 1980'erne ikke kunne betale renter og afdrag, tog man skridt til at hæve skatterne.

Nedskæringer, afskedigelser, omstruktureringer, manglende anlægsbevillinger, skatteforhøjelser – alt dette tilsammen bevirkede, at det i 1980'erne nærmest var forbudt at tale om fortsat udvikling af kommunen. Der skulle ikke bygges flere huse, eller trækkes flere boligforeninger til, selv om kommunen savnede andre boligtyper end ejerboliger. 92% af borgerne boede i eget hus, og udbuddet af lejeboliger omfattede langt ind i 1980'erne kun de lejligheder i Gyvelparken, der endnu ikke var solgt som ejerlejligheder. Nye love omkring blandt andet andelsboliger blev ikke udnyttet, holdningen var, at det kunne nabokommunerne klare – i Galten havde man nok at se til.

Men problemerne ved kommunens skæve boligudbud blev stadig tydeligere. Til landmænd, som ville lægge op og flytte i en mindre bolig, eller unge par, der ville flytte sammen, fandtes kun parcelhuse. Derfor flyttede mange unge under uddannelse til Århus.

Alle de tre omtalte kommuner kendte problemet med det skæve boligmarked. Men nogle kommuner registrerede hurtigere end andre de ændrede signaler. I Galten gjorde man først noget ved problemerne sidst i 1980'erne. 30-35 små huse blev bygget i centrum af Galten by, hvor man oprindeligt havde

tænkt sig forretningsbyggeri. Halvdelen af området ved Hirsevænget solgtes til Højbjerg Boligforening, som her opførte cirka 120 rækkehuse som almennyttige boliger. Sammen med de få resterende lejelejligheder i Gyvelparken er de de eneste almennyttige boliger i kommunen. I Skovby, kommunens næststørste by med små 3.000 indbyggere, findes således ingen lejeboliger.

Men nu er også andelsboligen nået til Galten. Loven om andelsboliger er fra 1981, men først i 1989 søgte kommunen om at få andel i kvoterne for 1990, hvilket resulterede i 42 huse ialt. Normalt ville det være umuligt for en kommune af Galtens størrelse at opnå så stor en kvote, men i Boligministeriet har man åbenbart ment, at kommunen havde noget til gode. Boligmæssigt er Galten altså på vej frem i begyndelsen af 1990'erne.

De århusianere, der flyttede til Galten, fandt et samfund uden særlige kulturelle traditioner. Hver by havde nok små lokale fester, men foreningslivet kørte på et nærmest hensygnende blus. I begyndelsen havde århusianerne nok i hus og have, der jo havde været en del af drømmen, og havde man kulturelle behov, søgte man ind til Århus. Det tog derfor lang tid at slå rødder i det lille samfund – for mange er det endnu ikke lykkedes.

Nogen følelse af identitet som Galtenborgere findes ikke. Kontakterne mellem de forskellige lokal-

*Hestehaveskolen i Sjelle
1968. Skolen blev nedlagt
som kommuneskole i 1992,
da befolkningssammensæt-
ningen betød, at der ikke
længere var børn nok til
alle kommunens skoler.
Foto: Galten Egnsarkiv.*

samfund er ganske få. Og i stridigheder mellem sognene kan bølgene gå højt, som det var tilfældet ved lukningen af Hestehaveskolen. For de »nordenåske« sogne Sjelle og Skjørring drejede skolelukningen sig ikke kun om kroner og ører, men også om, at borgerne »som solidariske deltagere i det kommunale fællesskab« bør kunne forlange et ligeligt udbud af de offentlige serviceydelser, hed det i et læserbrev fra Borgerforeningen i Sjelle og Omegn.

Man må i Galten kaste misundelige blikke til nabokommunen Hammel, som ved at fastholde, at hele det kommunale serviceapparat skal være centreret i Hammel, har undgået sådanne konflikter.

Galten kommune i dag

Kommunen har stadig problemer, men de er i 1993 andre end for blot 4-5 år siden. Børnetallet er stærkt faldende, den største børnegruppe er nu de 15-18 årige. Skolelokaler står ubenyttede hen, børnehaverne justeres løbende, og officielt har man ikke længere nogen venteliste til børnehaver og fritidshjem.

Ligesom i Hammel fik man 1. januar 1990 socialdemokratisk flertal i byrådet. Socialdemokraterne var gået til valg på, at nu skulle der gang i udviklingen igen, ellers ville lokalsamfundet gå i stå. De ønskede udvikling i bolig- og erhvervsliv, lærepladser, og ungdomsboliger til de unge, så de kunne blive i kommunen, selv om de uddannede sig i År-

hus. De ønskede også flere lejeboliger og større selvforsyning, kort sagt et bedre image for Galten, så man kunne forjage billedet af Galten som et bundløst hul i jorden, der skabtes af befolkningsekspllosionen i 1970'erne.

Galten kæmper fortsat med økonomiske problemer, og man vender hver en krone, før den gives ud; store kulturelle planer kan ikke sættes i værk, men det føler de beboere, jeg har talt med, heller ikke som noget stort savn. Dels er man vant til, at den slags ikke findes, dels »er der jo ikke ret langt til Århus«.

Mange af beboerne føler sig også som århusianere, som blot bor 15-20 km fra centrum. De befinder sig godt i Galten, og har ikke fortrudt, at de for 15-20 år siden valgte at flytte dertil, selv om flere har set på hus andre steder, men foreløbig har valgt at blive der, hvor de har gode naboer. Relationerne er i vid udstrækning knyttet til de nærmeste omgivelser – ikke til kommunen som sådan.

Skovby. En landsby, der blev soveby

Beskrivelsen har især samlet sig om udviklingen i kommunernes hovedbyer, som i forvejen var bysamfund.

Anderledes forholdt det sig med nogle af kommunernes småbyer, som århusianerne også kastede deres blikke på, – landsbyer, som i århundreder havde levet en stille tilværelse med gårdene tæt samlet i

byen og med kirken og landsbyskolen som samlingssteder for befolkningen. Disse landsbyer skiftede i løbet af et årti totalt karakter og identitet, da masserne fra storbyen kom derud.

Skovby i Galten kommune giver et glimrende eksempel på en landsbys ændring til soveby for de arbejdende storbymennesker. Søften i Hinnerup kommune ligeså. Begge var de små landsbyer, der voksede op til at blive deres kommunes næststørste bysamfund, men hvis eneste kendetegn er parcelhus ved parcelhus, net anlagt i små kvarterer med gader, stisystemer og grønne områder, men uden noget egentligt bycentrum. Skovby og Søften er typiske eksempler på en udvikling, der har fundet sted overalt i Danmark.

Skovby hørte kommunalt oprindeligt sammen med Skivholme (Skivholme-Skovby kommune) og Heriskind. Skovby var et lille lukket samfund, befolket af gårdmænd og husmænd og andre med tilknytning til landbruget, og med en kirke og en skole. Ved oprettelsen af Hammelbanen i 1902 lagde man en station lige nord for Skovby, og det medførte opførelsen af nogle få nye huse. Af forretninger var der Skovby Brugsforening, der var oprettet i 1890'erne, en bager og en slagter. Ude ved landevejen, hovedvej A15, kom der en købmand til.

I 1950'erne blev skolen, som så mange andre landsbyskoler bortrationaliseret, men ellers lå Skovby

Mosegården 1981. Den kommunalt ejede firelængede gård blev i 1981 indrettet til et hårdt tiltrængt fritidscenter for kommunens borgere. foto: Galtten Egnsarkiv.

indtil slutningen af 1960'erne hen, upåvirket af det 20. århundredes samfundsudvikling.

Men byen lå unægtelig først for, når man bevægede sig uden for den århusianske kommunegrænse, tæt op til Silkeborgvej. Århusianske bygmestre så straks mulighederne i her at skabe en ny boligby, en ekstra forstad til Århus. Kommunens lave grundskyldspromille (10,2), kommuneskatten, som var den laveste i Århus amt og den centrale beliggenhed var faktorer, som man vidste ville trække byfolket til.

Det første parcelhuskvarter, Østervangskvarteret, blev anlagt direkte op til den gamle landsby, og de første beboere flyttede ind i 1967. Derefter gik det slag i slag. Indtil 1940 rummede landsbyen 40 boliger, som udgjorde fundamentet i den lille landsby. I perioden 1940-60 kom yderligere seks boliger til, mens perioden 1961-70 medførte

opførelsen af 67 nye boliger, altså mere end en fordobling af den eksisterende boligbestand. Men invasionen tog stadig til. I 1980 var der 743 boliger, – en stigning på næsten 700% i løbet af ti år!

For så lille et samfund som Skovby var denne vækst så voldsom, at det oprindelige samfund ganske blev kvalt af tilflyttere. De nye kom på en gang, og var så mange i forhold til den ældre befolkning, at de hurtigt kom til at dominere. Det gav konflikt, en konflikt, som stadig findes, men i dag er Skovby »de nye's« by, bondelandsbyen er væk, det er parcelhusenes by. Tilvæksten kom for hurtigt til at den nye befolkning kunne indgå i lillebyens liv. Allerede fra starten blev det nye Skovby en meget kvarter opdelt by. Borgmester Leif Jensen, som flyttede ind i et af disse nye kvarterer, fortæller: »Disse separate kvarterer var et meget stort problem i Skovby. Her var

jo ingen by, og folk lokaliserede sig kun mod det kvarter, de selv boede i. Man vendte ryggen til hinanden: 'det her er vores kvarter, og det der er jeres' var en meget almindelig holdning herude. Kvartererne er jo ikke ens, der er typehuskvarterer, og der er villakvarterer, og i en periode var det sådan, at folk flyttede internt for at komme over i det fine kvarter.«

En fornemmelse af noget rodløst blev ikke mindre af, at der de første 10-15 år skete meget store udskiftninger i befolkningen. Især i nogle kvarterer var der år, hvor man næsten ikke nåede at lære naboerne at kende, før de var flyttet igen. Også i Skovbyskolen mærkedes denne udskiftning.

Efterhånden som de nye kvarterer skød op, oprettede man i de enkelte kvarterer grundejerforeninger, som ifølge vedtægterne skal tage sig af de grønne områder og nettet af stier. Takket være disse foreninger skabtes der efterhånden et socialt liv med gadefester og gadefodboldkampe, men indtil op i 1980'erne holdt man sig strengt indenfor det enkelte kvarter.

Først da tilflytterbørnene begyndte at gå i skole, mødtes man på tværs af kvarterskellene og fik et tilhørsforhold til Skovby som helhed. Den i 1974 opførte Skovbyskole var det eneste mødested for byens borgere. I Galten havde man dog foruden skolen både hotellet og Høver Kro, men i Skovby fandtes end ikke en

lille beværtning. Et krav fra borger-side var derfor at få et sted, hvor man kunne mødes mere uformelt, og i starten af 1980'erne lykkedes det en gruppe borgere at overtale byrådet til at lade dem indrette en kommunalejet firlænget gård, Mosegården, til fritidscenter, hvor forskellige private foreninger kunne holde til. En af længerne beholdt kommunen til lokaler for sociale institutioner: Fritids-, junior- og ungdomsklubber. Ligeledes lykkedes det at indrette den tidligere Brugs til et borgerhus, ligesom byens filialbibliotek fik lokaler her.

Børnepasning var dog det største behov hos de nytilflyttede familier. Institutioner fandtes ikke i Skovby, men kommunen fik travlt med at opføre børnehaver og fritidshjem, samtidig med at et net af dagplejemødre tog sig af de mindste børn.

Nok fik man et samfund på benene, men by blev der ikke meget af: I dag er der stadig kun en brugsforening, nogle kiosker og en el-forretning. Alle andre indkøb må gøres i Århus eller – på vej hjem fra arbejde – i City-Vest i Brabrand.

Skovby har således næsten 20 år efter parcelhuskvarterernes opførelse ikke ændret sig fra det, den dengang udviklede sig til: en ekstra forstad til Århus. De fleste beboere i Skovby arbejder i Århus, og hertil har de henlagt deres handel og fritidsaktiviteter. Inden for de sidste par år er der dog faldet lidt ro over den lille parcelhusby, og der er ikke

så mange udskiftninger af beboere som før. De fleste af dem, jeg talte med, fremhævede, at de havde gode naboer, som de havde samkvem med. Det var tydeligt, at det nære sociale netværk betød mere end et stort udbud af kulturelle arrangementer, som jo også findes tæt ved – i Århus. Og for børnene er Skovby det sted, hvor de har hjemme – soveby eller ej.

Fra kornmarker til parcelhusbyer

Da bilen i 1960'erne blev hvermands eje, førte det til en voldsom ændring i byudviklingen og folks bosætning. Det medførte en spredning af byens liv, forskellen mellem land og by udviskedes mere og mere. Landkommunerne udstykkede korn- og græsmarker til parcelhusgrunde, og snart dukkede

den ene »lilleby« efter den anden op i det danske landskab. Ofte gik det så hurtigt, at politikere og planlæggere ikke nåede at overveje det hensigtsmæssige i det, der skete, og mindst af alt måden det skete på. Man glemte at fundere over spørgsmålet »Hvorfor være stor, når man er lykkelig som lille?«

Nogle steder blev de nye bebyggelser så massive, at man i dag næppe kan ane det gamle landsbymiljø mellem de mange typehuse, der er blevet opført i løbet af de sidste 30 år. Mon det var hensigten, da landkommunerne gav sig til at ride med på parcelhusbølgen?

I de tre kommuner Hammel, Hinnerup og Galten var det først og fremmest naboskabet til Århus, der bevirkede den voldsomme tilvækst, som for en stor del skyldtes, at man her kunne få en billig grund og et

Borgermøde i Herskind forsamlingshus 1979. Mange tilflyttere mødte op, når der indkaldtes til borgermøder og søgte derigennem at påvirke det kommunale styre. Foto: Galten Egnsarkiv.

billigt hus. Ofte lå prisen på byggejord i en privatudstykning cirka 150.000 kr. lavere i landkommunerne end i Århus.

Den store udflytning af folk fra byen medførte, at landbobefolkningen ikke længere dominerede samfundet. Vel bevarede alle tre kommuner et landligt præg med bondegårde rundt omkring, men det er funktionær- og arbejderfamilier, hvor begge voksne er udearbejdende, der udgør hovedparten af de erhvervsaktive i kommunerne. Men hermed ændredes også kommunernes sociale og kulturelle normer. Før vurderedes kommunerne efter, hvor lavt man holdt skatteprocenten, men tilflytterne fra byen havde andre kulturelle og sociale krav, og et mere afslappet forhold til udgifter. Så uden blusel krævede man faciliteter af samme slags, som kunne findes i storbyen: vuggestuer, børnehaver, fritidshjem, musikudlån fra biblioteker, sportsanlæg kulturhuse osv. Især når det gjaldt børnepasning var kravene massive og stærkt stigende. Unge familier behøvede to indtægter for at klare udgifterne, derfor var daginstitutioner nødvendige.

Ved at lade sig opstille på borgerlister eller ved at deltage i protestbevægelser søgte mange tilflyttere at påvirke det kommunale selvstyre. Og det lykkedes. Fra at være udprægede Venstre-kommuner har alle tre kommuner nu socialdemokratisk ledelse. Navnlig i Galten og

Hinnerup var antallet af tilflyttere så stort, at de snart var i overtal, hvorimod tilvæksten i Hammel aldrig blev så stor, at den kunne sætte de gamle normer helt ud af funktion. Indtil for nylig var Hammel stadig præget af de »gamle«, og den oprindelige befolkning har aldrig følt sig truet eller rendt over ende af tilflytterne. Hammel fik derfor ikke karakter af soveby, som det skete med de to andre kommuner. I de første mange år havde begge disse kommuner nok at gøre med at imødekomme de nye borgeres krav om børnepasning, men i begyndelsen af 1980'erne tog Hinnerup kampen op for at slippe af med soveby-imaget, og lokalpolitikerne vidste, at hvis man ville skabe en kommune, som ikke kun administrativt, men også kulturelt og socialt hang sammen, måtte man have fat i borgerne efter lukketid. Og disse bestræbelser kronedes med held. Specielt er Hinnerups Festdage blevet en manifestation af, at Hinnerup kan selv, det er lykkedes at samle ikke blot kommunen, men også generationerne.

I Galten derimod slikker man endnu sårene efter tilflytningsboom'et, og Skovby virker som en decideret soveby. Kommunen giver et eksempel på, hvor problematisk en alt for voldsom tilflytning er for en lille landkommune. Men hvordan var det at være tilflytter, komme til at bo i et »historiefrit« område, uden overleverede normer, uden identitet?

Bro over den nu nedlagte Hammelbane, ved Mosagerkløften 1986. Et glimt af en stille idyl, en åben natur, der netop er et af landkommunernes trækplastre for at tiltrække nye borgere. foto: Galtens Egnsarkiv.

I starten af tilflytningsperioden havde tilflytterne nok at gøre med at få sig etableret, få anlagt haven, tilsået og passet køkkenhaven – alt det de gik og drømte om, når de fik foden under eget bord.

Karakteristisk for det sociale liv i de fleste af de nye parcelhusvarterer var, at det ofte var børnene, som skabte kontakt mellem de voksne. De fleste tilflyttere var unge familier med institutionssøgende børn – og det blev ofte gennem disse, at de første kontakter til andre fra kommunen blev knyttet.

Størsteparten af tilflytterne måtte dog erkende, at det at blive accepteret af de »indfødte« og at »komme med« i byens liv, var en proces, der tog tid. Flere har fortalt, hvordan man de første mange år ved fester i forsamlingshusene grupperede sig ved bordene: de »indfødte« for sig og tilflytterne for sig.

I dag cirka 20 år efter at invasionsboomet toppede er billedet de fleste steder blevet et andet.

Tilflytterne har ofte haft held til at skabe nye kulturelle traditioner, som kan samle folk.

De fleste tilflyttere er blevet glade for at bo, hvor de bor. De føler, at de nu er faldet til, og at de foretrækker det mindre, mere åbne samfund, frem for den bureaukratiske stor-kommune de forlod.

Livet på landet er imidlertid ikke kun idyl. Det største og mest tidskrævende problem er den evindelige transport: til og fra arbejde, daginstitutioner, skole, butikker, fritidsfaciliteter, børnenes legekammerater med mere. Desuden er livet i landsbyen måske heller ikke helt så nært og romantisk, som byfolket forestillede sig, da de flyttede derud.

Et nyt stadium i befolkningens bosætningsmønster, reurbaniseringsstadiet, det vil sige tilbageflytningen til byen, er så småt ved at begynde. Storbyen er nemlig, grundet gennemgribende saneringer af bolig- og trafikforholdene, atter blevet et attraktivt sted at bosætte sig.

Dette nye fjerde stadie i bosætningsmønstret får selvfølgelig konsekvenser for de omliggende landkommuner. Hvor man i 70'erne oplevede vækst og fremgang, oplever man nu tilbagegang og stagnation.

Befolkningstallet er på vej ned og dermed skattegrundlaget. Ser man bare ti år tilbage til 1980'ernes begyndelse oprettedes der for eksempel i Galten og Skovby skolerne 3-4 spor for hver årgang; i dag oprettes kun ét for hver årgang.

Der er nu kamp om borgerne i landkommunerne. De prøver alle på at trække nye beboere til netop deres kommune med tilbud om medborgerhuse, et aktivt kulturliv etc.

Slogans, som den »grønne« kommune, hvor der på den ene side er kønt, og fredeligt og luften fyldt med fuglekvidder, men på den anden side også stedet, hvor det myldrer med fritidsaktiviteter og kulturelle tilbud.

Landkommunerne har erkendt, at de ikke kan konkurrere med storbyen Århus. I stedet har de fundet deres små nicher, som for eksempel ingen venteliste til børnepasning, små skoler, lave grundpriser, og ikke mindst den åbne natur, som bærer en stor del af æren for, at århusianerne bosætter sig i disse kommuner, når de ønsker at bo ude på landet, men bevare navlestrengen til Århus.

Skal man tro forfatterne til den nyudkomne bog »Traditionen tro« vil landsbysamfundet og den lille by igen komme på mode. Men som det var engang, bliver det aldrig igen. Den gamle landsby omkranset af bølgende kornmarker er der ikke mere. På blot tredive år har parcelhusene formået at forandre det danske landskab og de danske byer mere gennemgribende end de foregående to tusinde år.

Årsberetning

Medens dette skrives er himlen overtrukket, som det oftest har været tilfældet i denne triste regntunge sommer; men vi konstaterer, at museets besøgstal *ikke* har vist nogen nedadgående tendens i forhold til 1992, da man nåede de 309.000 – det hidtil største. Dette skal anføres til indledning, fordi besøgstallet for »Den gamle By« er mere end en æressag. Alene entréindtægten på knap 5,7 mill. kroner er større end de samlede offentlige tilskud og dermed en væsentlig forudsætning for, at museet trives og kan afgive stof til en årsberetning.

To jubilæer hos institutioner, der står »Den gamle By« nær, har affødt synlige ændringer og fornyelser. »Centralforeningen af Urmagere og Optikere« havde 100-års jubilæum og tilbød i den forbindelse at afholde udgifterne til en nyopstilling af ursamlingen i Frands Hansens Hus. Som et af de allerførste huse, der kom til museet, led Frands Hansen« af visse tekniske mangler. Ydervæggene var identiske med montrenes bagvægge, hvilket betød, at enhver bygningsreparation måtte gribe ind i selve udstillingen. Dette er nu rettet i forbindelse med opstillingen af helt nye gulv-til-loftmontrer, og hovedtrappen er blevet suppleret med en brandtrappe. Den nye opstilling er tilpasset museets almindelige formål – det købstadshi-

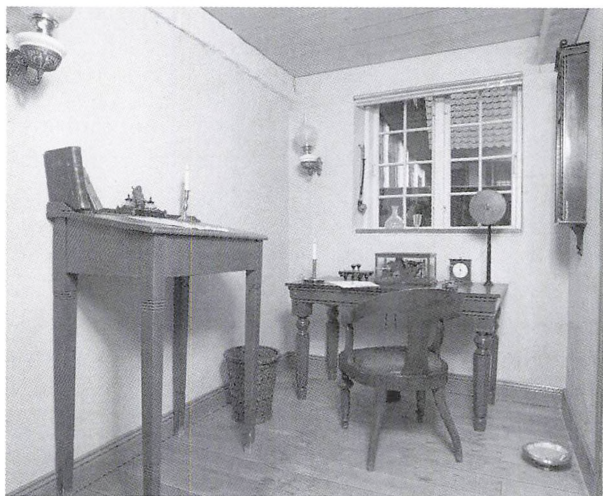
storiske – og har dermed fået en mere kulturhistorisk end teknologisk karakter.

Et fyrre års jubilæum hos »De Post- og Telegrafhistoriske Samlinger i Århus« – der i øvrigt faldt sammen med revolutionerende ændringer i etaten – er i flere år forberedt gennem en kraftig opretning af de permanente udstillinger. Ved at genopføre en oprindelig skillevæg i Åbenrå-huset, har man således vundet plads til et tidligt telegrafkontor med morseapparat, et særudstillingslokale er indrettet og »Julemærkets historie« omorganiseret. Samtidigt er den hidtil noget udefinerede gårdsplads bag de sønderjyske huse blevet opdelt i mindre haver og gårde ved hjælp af plankeværker.

Et tredje større indgreb i den eksisterende bygningsmasse var indretningen af »Møllestuen« – et tidligere magasinrum i Århus Mølle, der takket være oprettelsen af fjernmagasinet i Trige har kunnet rydtes og åbnes som konditori med ca. 60 siddepladser – eller lidt færre pladser og et dansegulv – i forbindelse med »Simonsens Have«. Møllestuen har egen buffet for servering af kaffe, kager og smørrebrød, og der er nu på en god, tør søndag plads til henvend 250 gæster i det hele; men så ved vi heller ikke, hvor der kan skabes albuenum til flere.

I løbet af foråret blev Postkontoret i Aabenraahuset renoveret. Det gjaldt ikke så meget selve ekspeditionsrummet som de omliggende rum: Julemærkerummet (øverst) og Telegrafrummet, der nu fremtræder som et sådant fra morse-telegrafens tidligste tid herhjemme (o. 1850) (nederst). Også et særudstillingslokale er der blevet plads til. (Knud Nielsen fot.). På samme tid fornyedes Urmuseet, men her er det desværre meget vanskeligt at tage billeder.

Det skulle da være omkring pølsevognen – det vil sige en original pølsevogn fra 1930'erne, som Steff-Houlberg fremskaffede fra Aalborg, og som i denne sommer var parkeret på Store Torv – dels som et monument for den særlige danske institution, der hedder en pølsevogn, dels for at afkorte køerne ved disken i Simonsens Have.

Urmuseet, posthuset og Møllestuen – samt pølsevognen – vil falde publikum i øjnene. Hvad de ikke ser, er at håndværkernes omklædningsrum – temmelig gammelt og lidet tidssvarende – blev inddraget i Møllestuen, og at håndværkerne siden har indrettet loftsetagen oven over til deres egne fremtidige behov. Imens venter inspektørerne og

kontorstaben på, at turen også skal komme til dem. De sidder på skødet af hinanden i den gamle frokoststue, som imidlertid *kan* udvides – for pladsen er der.

Men vi prioriterer den »udvendige« side af museet – herunder det publikumsorienterede, som vi jo lever af. Den hovedstandsættelse af bygningerne, der har stået på i ti år – og som økonomisk støttes af mange og heldigvis trofaste sponsorer – sluger størstedelen af energien. Borgmestergårdens og Møllegårdens kælderhalse – begge eroderet af fugt og frost – måtte brækkes op og fornys radikalt. I Hvidtølsbryggeriet, Apoteket og Borgmestergården blev kældrene istandsat og hvidtet; Tværgadehuset, Farveriet, Reberbanen, Århus Mølle med dens udbygninger og Sadelmageren har fået bindingsværket gået efter og er nu kalket og malet, ligesom Stubmøllens bærende dele er repareret og hele møllen tjæret. Medens dette skrives, har håndværkerne fjernet det grå plankeværk foran den tidligere, nu nedlagte kommunale retiradebygning ved Warmingsvej, og er i gang med at udvide den brolagte plads ved restaurant »Prins Ferdinand«. Her opstilles en drikkevandskumme af støbejern – en gave fra Civilforsvarsgården i Randers og takket være konservatorernes flid: fuldt funktionsdygtig. Vi bør også nævne, at fjorten skorstene er blevet istandsat; det går stærkt, når det kan gøres fra en lift – og er

endda billigt, når Tilst Lift betragter udlånet som en sponsorgave. Vi arbejder – ret systematisk – videre med opsætning af glasafskærmning i husene, selv om vi helst havde set, at det var unødvendigt. Men det er det ikke, for det er notorisk, at antallet af rapserier falder, jo flere afskærmninger, der opsættes.

Egentlige nybygninger er – som det ses – ikke påbegyndt inden for det sidste år; men takket være en særbevilling på en halv mill. kroner fra staten har tegnestuen kunnet indlede detalje-projektering af »Møntmestergården« fra Borgergade i København. Museets direktion havde i foråret foretræde for kulturminister Jytte Hilden, der udtrykte sin støtte til planen, og siden fulgte et møde i »Den gamle By«, hvor man fik mulighed for at drøfte praktiske forhold med entreprenøren – Højgaard & Schultz – Århus kommune og repræsentanter for fagbevægelsen. Også her var stemningen særdeles positiv. En væsentlig del af omkostningerne vil kunne afholdes af de midler, der stilles til rådighed for ledige inden for byggesektoren; men dermed er målet stadig ikke nået. Det vil være nødvendigt også at rejse bevillinger fra privat side, og det arbejder vi fortsat med.

De Eilschowske Boliger – en 1700-tals stiftelse fra Odense og den første bygning, museet har modtaget fra denne by – er »under tag«, for så vidt som tømmeret er hjemtaget, stablet og indkapslet i et træskur i

I Borgmestergårdens Lysthus opstilledes i sommermånederne en opdækning med theanretning og en figur i en kjole fra empiretiden, indkøbt fra Schackenborg; her sed dog kjolen på en levende model. For at skåne genstandene er de dog kun opstillet i den egentlige sommertid. (Knud Nielsen fot.).

gården bag Hobro-huset; men realiseringen af dette byggeri er foreløbig ganske hypotetisk. Til gengæld skulle det ikke være uoverkommeligt at se nærmere på museets omgivelser. Stadsgartner Jacques Gustin har udtrykt stor forståelse for, at »Den gamle By« gennem havean-

læg, kål- og humlegårde etc. udvikler en »grøn ramme«, der skaber en kultur-botanisk overgang til Botanisk Have.

Det forhold, at museet har kunnet knytte en heltidsansat gartner til sin stab, har i det hele taget givet nyt liv til en side af virksomheden, der hidtil – skønt officielt tilgodeset – nok var lidt af et stedbarn. Det første større nyanlæg – barokhaven bag Apoteket – har haft godt af den våde sommer, uanset hvad vi andre så har, og gartneriet – nu kaldet »Bernstorff«, fordi det store drivhus faktisk er fra Bernstorff i Charlottenlund – er blevet et museum for stueplanter kaldet »Oldemors potteplanter«. Blandt andet ved at efterlyse ældre typer gennem tidsskrifter og ugeblade, har museet fået kontakt med indehavere af sådanne arvestykker, ligesom man systematisk har afsøgt gartneriet på Gråsten slot, museer på Bornholm – øen udmærker sig ved sin konservative kulturflora – m.v. Lad os nævne i flæng: en Zephyrblomst, en tredive år gammel Reseda, Indisk Jordbær, Nattens Dronning, Barberkost og tretten forskellige dufteranier. En fordel ved blomster – modsat andre gaver og erhvervelser – er, at de formerer sig, og at »Den gamle By« liberalt kan sælge ud af såvel frø som stiklinger til andre, der også har lyst til at hæge såvel om oldemors blomster som om Henrik Harpestrengs urter. Det lille drivhus fra Geelsgård fungerer som

Hængepilen ved den murede bro over åen: Straks efter beskæringen i foråret (t.v.) – og i august måned! (DgB fot.).

handelsgartneri, der i det forløbne år havde en omsætning på ca. 40.000 kr. For resten giver gartneriet på den måde også arbejde til museets pottemager, for det er indlysende, at gammeldags blomster bør stå i lige så gammeldags urtepotter.

Ulykken ved grøntsagerne er til gengæld, at de som levende organismer også må dø engang. Elmesygen har hærget – og hærger stadig – blandt museets elme, og den gamle pil, der med sin tykke stamme har omklamret det murede rækværk på Algade-broen, begyndte at tabe grene til betydelig fare for forbipasserende. Heldigvis mente stadsgartneren ikke, at det var nødvendigt at

omhugge pilen; den blev beskåret – eller skalperet – i stedet, og allerede i sommerens løb udviklede træet en ny, stor krone. Museet planter nyt, hver gang der fældes; men træer er nu engang længe undervejs, så vi beholder helst de gamle.

Læsere, der har set Ebbe Johannsens artikel om Fourniers porcelænsbuste af Frederik den 5., har allerede stiftet bekendtskab med årets uden sammenligning fornemste erhvervelse. Omkostningerne blev afholdt af C.A.C.-fonden, der også betalte købet af en senbarok strøbøsse udført i årene 1773-75 af sølvsmed Niels Pedersen Kierulf i Hjørring. Fondens stifter – fabrikant Carl Christensen – ville utvivlsomt

»Møllestuen«, som er indrettet i et tidligere magasinrum i Aarhus Mølle. (DgB fot.).

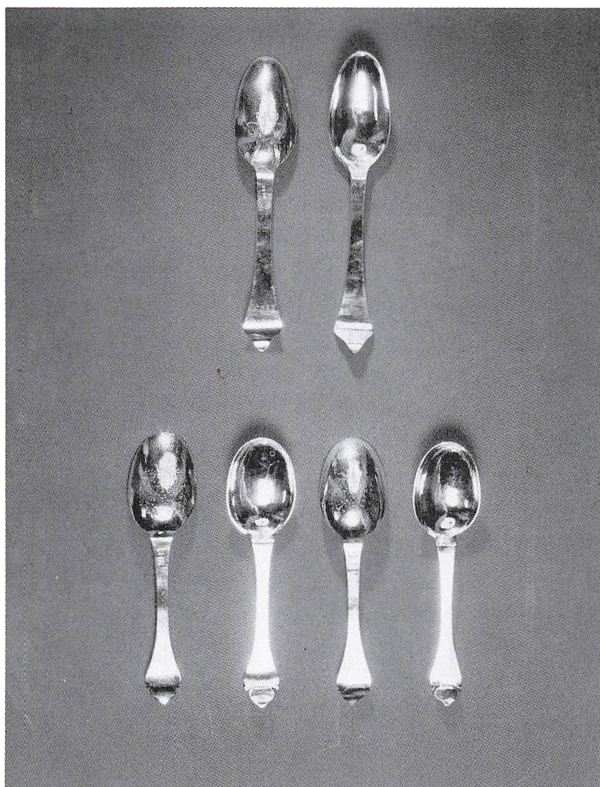
have bifaldet erhvervelsen, idet bøs- sen engang indgik i hans egen samling. Sølvkammeret har i det hele taget haft et godt år. Det er vokset med seks vægtige barokskeer, der var nedarvet gennem slægten Øvle, en sølvskål af V.Christesen – påfaldende enkel for tiden – fra 1879, og yderligere en sølvskål – udført af Hingelberg, Århus – som er fra 1933 og har den særlige tilknytning til museet, at det var en gave fra bestyrelsen til direktør Peter Holm på hans 60-års dag.

En senempirelænestol i sort træ og med broderet betræk vandrede direkte ind i Borgmestergårdens 1848-stue, medens et møblement fra slutningen af 1930'erne – mere typisk for det velstående hjem end avanceret – gik på magasin for at afvente den dag, vor byggevirk- sshed indhenter perioden. (Cykel- smedens hjem i Viborghuset er fra ca. 1915, så vi nærmer os). Tekstil- samlingen har som gave modtaget

en navneklud fra 1760, damaskes duge og servietter fra 1830 og en fint broderet sofapude kaldet »Grøf- tekant«, designet af Gerda Bengt- son for »Håndarbejds Fremme«, fra 1950'erne. Ved køb på auktion over boet fra Schackenberg gods har »Den gamle By« erhvervet en hvid empirekjole fra ca. 1825-30 og en lyslilla kjole med assymetrisk draperi og frynser fra 1920'erne; de blev begge straks udstillet.

Også fra Schackenberg er hjem- taget en samling af forretningskata- loger fra ca. 1900 – fortrinsvis tyske. Kulturhistorisk repræsenterer de ti- dens europæiske standard og er ikke mindst interessante derved, at originale stofprøver fra de viste mo- dellers er vedhæftet. Som det frem- går af Gunner Rasmussens nekro- log andet sted i denne årbog, er Christian Waagepetersen, der i en årrække var inspektør ved museet, afgået ved døden. Testamentarisk havde han betænkt »Den gamle By«

Blandt årets gaver til museets sølvsamling er disse seks prægtige barokskeer af sølv. (Knud Nielsen fot.).

med en stor del af sit efterladte bibliotek, navnlig kulturhistoriske bøger og værker.

Nyopstillingerne i urmuseet og posthuset lagde stærkt beslag på de kræfter, der er til disposition for udstillingsvirksomheden; men den traditionelle juleudstilling i december nænner vi ikke at svingte. I 1992 var temaet *Julemanden* – hans historie fra den oldkirkelige St. Nikolaus til vore dage. Det var en sikker træffer, som andre danske museer har lagt billet ind på, og som med tiden vil ende på Norsk Folkemuseum i Oslo. I 1993 forberedes *Julebordet*

dvs. en skildring af madlavning, julehæfter m.v. Fra Grafisk Museum i Odense har vi lånt en udstilling af »Komponerede Bind« – dvs. den kunstindustri, der ved århundredskiftet blomstrede omkring tilrettelæggelse af prægede og ofte forgyldte forlagsbind. Men den mest specielle – nogle vil vel mene kontroversielle – udstilling var »Forbryderbilleder – byen på vrangen«, dvs. et udvalg af Århus-politiets fotografier af arrestanter fra 1800-årenes anden halvdel kommenteret gennem uddrag af retsprotokollerne. Udstillingen, der på en sær

I festugen optrådte de nederlandske gøglere Hans og Michel Goddefroy på markedet – rundt om på gader og stræder – her i »Simonsens Have«. (DgB fot.).

måde appellerede til et stort, tyst og stærkt engageret publikum, måtte ikke alene genoptages, efter at den egentlig var lukket. Den inspirerede teatergruppen Michael Chekov Studio til et maske-skuespil, og den blev forevigt i et illustreret teksthefte ved Birgitte Kjær og Christian Kvium, der havde foretaget den forudgående research.

Helsingør Theater har haft, hvad teatrets daglige leder ikke undser sig ved at kalde »et forrygende Aar med ca. 65 Arrangementer.« Koncerterne tegner sig stadig for flertallet – herunder en eftermiddag, hvor Niels Viggo Bentzon spillede egne,

til dels nye kompositioner; men lykkeligvis står teatret stadig stærkere, også når det drejer sig om egentligt sceniske værker – ikke mindst musikdramatikken. Århus Sommeroperas bidrag til festugen 1993 var Giuseppe Verdis komiske »Falstaff«, der fik en noget blandet modtagelse i pressen, men fyldte huset ti aften i træk med et begejstret publikum. Måtte deres mod belønnes! Danmarks Radio brugte, som det før er sket, teatret til en operaopførelse, denne gang F.L.Æ. Kunzens »Viinhøsten« fra 1789. Da man imidlertid med en sådan radioopera sigter mod et lyttende publi-

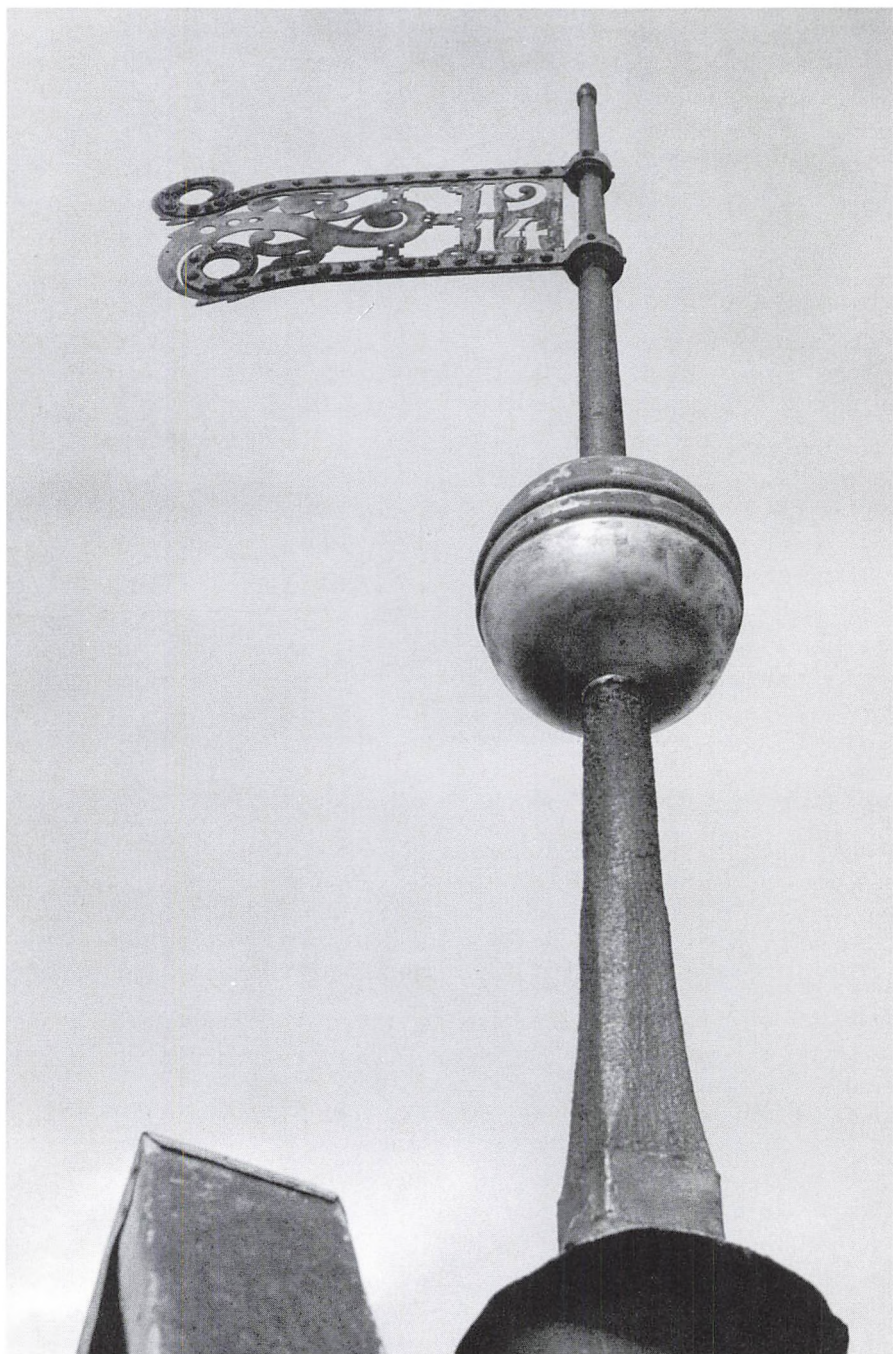
Et fast indslag i festugemarkederne i »Den gamle By« er Pjerrot – gennem de senere år i Leif Bachs skikkelse. Leif Bach modtog i år den af museet indstiftede gøglernål, som uddeles hvert år i festugen. (DgB fot.).

kum, gives forestillingen i koncertform. Men 1700-tals Opera og Helsingør Theater klæder hinanden, og det er beklageligt, at radioens økonomiske situation vistnok forhindrer flere arrangementer af den art.

Det forløbne år udmærker sig ivrigt derved, at »Den gamle By« tog et par lange skridt frem inden for det grænseløse land, der hedder moderne informationsteknik. Af størst praktisk betydning var det – rent umiddelbart – at museets telefoncentral, der med sine tyve interne ledninger dels var for lille, dels nedslidt, blev udskiftet med et

nyt anlæg, der ikke melder »optaget« i timevis. På længere sigt drejer det sig om en radikal omlægning af al registrering til EDB. Den har hidtil været – og bliver stadig – udført på kartotekskort; men alternativt er de nye systemer under opbygning. EDB-registreringen har for længst vundet fodfæste på de videnskabelige biblioteker, og da museet nu – omend på deltid – disponerer over en fast bibliotekar, var det rimeligt at indlede processen. Til en begyndelse blev alle monografier og årspublikationer indført i systemet, der foreløbig kun dækker museet selv, men som senere vil kunne sam-

menkobles med andre danske forskningsbiblioteker. Søgningen er baseret på anvendelse af ord, som forekommer i bogtitler, forfatternavne, emner osv.

Samtidigt har vi taget hul på DMI, hvilket vil sige »Dansk Museum Index« – et softwaresystem udarbejdet specielt med henblik på registrering af museumsgenstande. Siden 1967, da museets møntsamling blev hærgnet ved et groft røveri, har den stort set været urørt; bevidstheden om tragedien gjorde beskæftigelse med mønterne pinagtig. Men trods alt drejer det sig om 10.000 genstande, og da vore planer med »Møntmestergården« også omfatter en »pengehistorisk udstilling«, fandt man det på tide at gense materialet og lade en EDB-kyndig medarbejder forberede en elektronisk registrering. Mønterne egner sig så meget desto mere for et pilotprojekt, som på én gang udgør en homogen gruppe, der ikke fylder meget, og som dog er stærkt diversificeret. Endnu kan man altså ikke »slå op« i EDB-registranten – vi savner stadig materiellet; men det står på ønskesedlen over de anskaffelser, der må gøres i den allernærmeste fremtid. Samtidigt vil »Den gamle By« binde sin maskinpark sammen til et egentligt netværk – en proces, der lettes af det forhold, at vi i de forløbne år har ladet kabler

Borgmestergårdens vindfløj med årstallet 1914. (Bue Beck fot.)

og ledninger rørlægge, så det ikke er nødvendigt at endevende gaderne, fordi nye installationer skal tilføjes.

Museets medarbejdere søger – i den udstrækning tid og penge tillader – at orientere sig om udviklingen også uden for landets grænser. Marianne Ritzau deltog deltog i juli i det årlige møde i »The Association of Castles and Museums around the Baltic Sea« i Malbork i Polen – tidligere kendt som Marienburg – hvor man arbejder for at udvikle de historiske attraktioner i Østersølandene som rejsemål. Birgitte Kjær og Ebbe Johannsen var i juni på Færøerne, hvor de repræsenterede museet på Skandinavisk Museumsforbunds møde, og Poul Jacobsen og Erik Kjersgaard var midt i januar i Arnheim, hvor »The Association of European Open Air Museums« ville drøfte et væsentligt problem af økonomisk-administrativ karakter med stadigt større udbredelse, nemlig den tendens, der i de senere år har karakteriseret det offentliges forhold til museer – her specielt frilandsmuseer. Den »privatisering«, som »Den gamle By« alle dage har måttet leve med, har nu bredt sig til Sverige, hvor kommuner afskriver museer som kommunale opgaver, til Holland, hvor staten har skubbet det nationale Arnheim-museum fra sig, til Tyskland, hvor delstaterne gør det samme – for slet ikke at tale om Østeuropa, hvor alt er kaos. Man vedtog en så-

kaldt Arnhem-deklaration, hvor »privatisering« accepteres, men kun for så vidt det lader sig forene med museernes videnskabelige og etiske standard, og for så vidt museets indtjening forbliver museets ejendom. Man udtalte forventning om, at UNESCO gennem sine krav til det internationale museumssamarbejde ICOM vil fastholde museerne – også de »privatiserede« – på et højt forskningsmæssigt niveau.

Hvormed vi omtrent er tilbage, hvor vi begyndte – »Den gamle By« og økonomien som en forudsætning for ydre og indre aktiviteter. I få og lidt forenkede tal så driftsregnskabet for 1992 således ud i 1.000 kr.

Resultatet er overført til kapitalkontoen, hvis saldo pr. 31.12.1992 herfter udgjorde kr. 375.315,00

Der blev i 1992 udbetalt 6.011.460 kr. i løn til langtidslidende m.v. – Denne lønsum refunderes i sin helhed af Århus kommune.

Museets bestyrelse består til udgangen af 1993 af: direktør, civilingeniør S. Chr. Møllerup (formand), bankdirektør, cand.jur. N. P. Bager (næstformand), murermester Kaj Buch Andersen, musiker Anders Errboe, professor, dr.jur. Ole Fenger, administrerende direktør Peter Jensen, formanden for LO Århus (tidligere Arbejdernes Fællesorganisation) Torben Brandt Nielsen, Asbjørn Toftshøj Olsen samt rigs-

Indtægter:

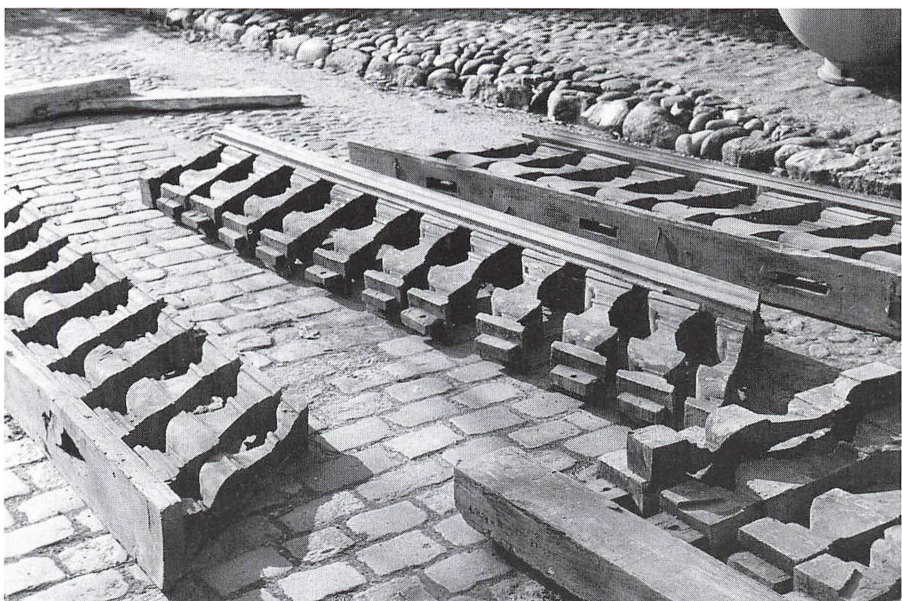
Offentlige tilskud	i alt	5.555
Entré		5.686
Salg af tryksager, souvenirs m.v.		726
Århus Festuge		91
Forpagtningsafgifter i alt		384
Diverse		166
	Indtægter i alt	12.608

Udgifter:

Lønninger		7.251
Vedligeholdelse og drift af bygninger		3.184
Administration		669
Øvrige driftsomkostninger		415
Acciseboden		526
Afskrivninger (restaurant og magasinbygninger)		177
Udstillinger og arrangementer		204
	Udgifter i alt	12.426
	Resultat	182

Tage i »Den gamle By«. (Bue Beck fot.)

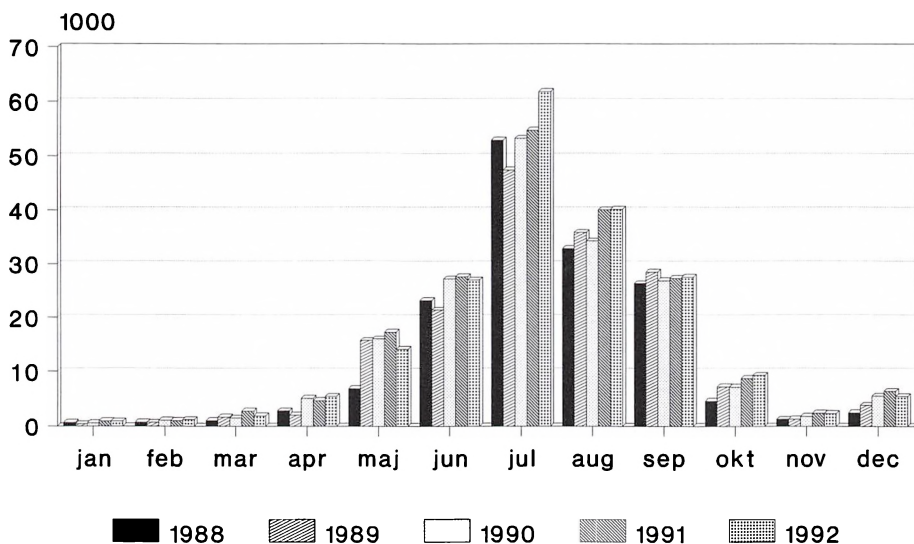

Baroktrappe fra det i 1934 nedrevne Podebusk'ske palæ, Albani Torv 5, Odense, antagelig opført 1728. (Bue Beck fot.)

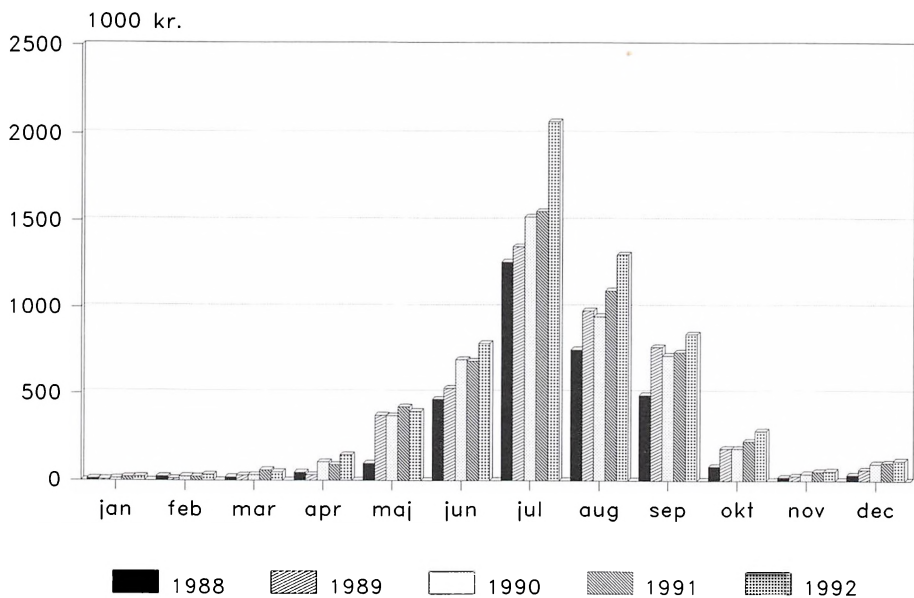

Indgangen til gartneriet med de renoverede drivhuse. (DgB fot.).

Besøgende gæster (Betalende)

Entré indtægt

tikvar, professor, dr.phil. Olaf Olsen. Endvidere sidder museumsinspektør, cand.mag. Birgitte Kjær i bestyrelsen som medarbejderrepræsentant, dog kun med observatørstatus.

Anders Errboe og Asbjørn Toft-høj Olsen er indvalgt af Århus Byråd følgende byrådsperioden. Det vides således ikke i skrivende stund, hvem der repræsenterer byrådet efter 1. januar 1994.

Det faste personale består ved årets udgang af mag.art. Erik Kjersgaard, direktør – Poul Jacobsen HD, administrationschef – cand.mag. Ebbe Johannsen, inspektør – mag.art. Henrik Nyrop-Christensen, inspektør – cand.mag. Birgitte Kjær, inspektør – cand.mag. Marianne Rit-zau, inspektør – Lars Vester Jakob-sen, konservator – Bue Beck, arkitekt – Jens Siig Gaardsvig, konserveringstekniker – Svenn Nielsen, konserveringsassistent – Michael

Calaminus, konserveringsassistent – Jørgen Olesen, murerformand – Rasmus Leth Jakobsen, tømrerformand – Leif Thomsen, maler – Erna Thomsen, bogholder – Anna-Marie Kraft, kontorassistent – Ir-melin Kielsgaard, korrespondent – Inga Hansen, kontorassistent – Bir-gith Raun, kontorassistent – Anne-Grete Roed Jensen, bibliotekar – Finn Lund, vagtmester – Gitte Kid-mose Røn, gartner – Heiner Thorø, museumsbetjent – Rita Bøhl, rengø-ringsassistent – Kirsten Krüger, rengøringsassistent – Tove Horn-bek, rengøringsassistent – Birthe Jensen, rengøringsassistent – Ane Marie Kofoed, rengøringsassistent – Mette Jensen, opsyn – Jette Kast-berg, opsyn – Peter Ilsø Vinther, op-syn og Maren Holm, opsyn.

Museumsinspektør Birgitte Kjær blev i sommeren 1992 valgt til for-mand for Skandinavisk Museums-forbunds danske sektion.

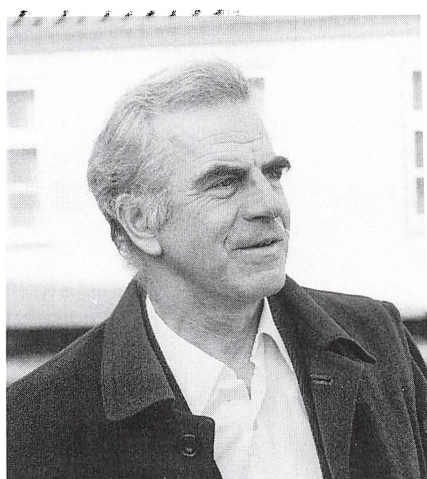
Christian Waagepetersen

1914-1993

Den 22. juli 1993 døde Christian Tvede Waagepetersen pludselig i sit hjem i Helsingør efter nogen tids svagelighed. I tiåret fra 22. september 1949 til 31. juli 1959 var Chr. Waagepetersen ansat i Købstadmuseet »Den gamle By« som museumsinspektør.

Christian Waagepetersen var født i København 22. februar 1914 som søn af direktør, cand.polyt. Sven Thune Waagepetersen og cand.polyt. Hilma Louise Tvede. Efter at være blevet student i 1933 fra Helsingør Gymnasium begyndte Waagepetersen at studere kunsthistorie ved Københavns Universitet, men afbrød dette studium i 1935. Waagepetersen havde på dette tidspunkt et ønske om at uddanne sig til arkitekt. Da hans et år yngre broder, Bent Waagepetersen, imidlertid havde påbegyndt dette studium i 1934, ville storebroder være kommet et år bagefter lillebroder, hvad storebroder fandt uacceptabelt. En embedseksamen ville Waagepetersen trods alt have, og han kastede sig derfor over det juridiske studium, der afsluttedes i 1941.

Den juridiske eksamen blev dog aldrig anvendt. I stedet etablerede Waagepetersen sig straks i somme-

ren 1941 som antikvitetshandler i Fiolstræde i København og vendte således tilbage til sin store interesse for kunstindustri og kulturhistorie i videste udstrækning. Den forbindelse, som Waagepetersen herved etablerede til antikvitetshandlers og konservators kreds og til auktionsmiljøet i hovedstadsområdet, blev bevaret livet igennem og blev af stor værdi ikke blot for de museer, som han blev knyttet til, men også andre museer nød godt af disse kontakter.

Den 22. september 1949 blev Waagepetersen ansat som museumsinspektør i Købstadmuseet »Den gamle By«. Her satte han sig

hurtig ind i museets righoldige samlinger, således at han blev en fortrinlig mentor og vejleder for såvel nyansatte i staben, som for museets guider.

Den første, større opgave, som Waagepetersen løste i »Den gamle By« var en ommøblering af S. M. Holst's gård. Baggrunden var, at provst H. Wistoft havde skænket møbler og brugsgenstande fra familiens købmandsgård i Studsgade, nu Arkitektskolen i Århus, Nørreport 20. Holst-gårdens spisestue blev helt ommøbleret, medens dagligstuen og køkkenet fik værdifulde forøgelse. Waagepetersen redegjorde for denne nyindretning i artiklen »Om indretningen af købmandshjem i provinsen ca. 1860-70« (»Den gamle By«s Årbog 1951).

En nyskabelse fra Waagepetersens hånd var pyntningen til julen 1951 af et juletræ fra midten af 1800-årene i Borgmestergårdens stue fra 1848. Siden er denne juletradition holdt i live og udbygget såvel i 1950'erne som senere.

Waagepetersens største enkeltopgave var overflytningen af det gamle Helsingør Theater fra 1817 til Købstadmuseet i årene fra 1956, hvor han tog sig af de museums-mæssige problemer. Theatrets genrejsning blev dog først fuldført efter at Waagepetersen havde forladt »Den gamle By«.

Også i »Den gamle By«s årbøger har Waagepetersens arbejde sat sig spor. Foruden den allerede nævnte

artikel skal kun fremhæves »Lidt om kaffe- og tetøj i det 18. århundrede« (»Den gamle By«s Årbog 1954). I anledning af Det danske Urmuseums 25 års jubilæum i 1989 for overflytningen til »Den gamle By« udarbejdede Waagepetersen bogen »Gamle ure« om udvalgte ure fra Urmuseet.

Som yngre faldt Waagepetersen vel aldrig helt til i »Den gamle By« eller i Århus. København og Helsingør bevarede deres store tiltrækningskraft. Derfor søgte Waagepetersen – og fik fra 1. august 1959 – den nyoprettede stilling som leder af Kalundborg og Omegns Museum, og her forblev han til han i 1984 med udgangen af februar faldt for aldersgrænsen.

I Kalundborg-tiden fortsatte Waagepetersen sine litterære arbejder. Ud over artikler i forskellige museumsårbøger udkom i 1965 »Forsvundne Tømrerøkser. Et forsøg på en undersøgelse af redskaberne til en glemt håndværksteknik«, i 1966 »Gamle ure i Danmark«, der er en udvidet udgave af den allerede nævnte »Gamle ure«, i 1969 »Lysekroner i Skandinavien. Fra gotik til klunketid«, i 1975 »Dansk sølvplet før 1900. En foreløbig oversigt med to faksimilerede kataloger fra H. C. Drewsen 1861 og 1883«, og i 1980 det store værk »Danske møbler før 1848. Typerne i billeder«, der indeholder i alt 658 gengivelser af møbler og indbogenstande.

Også som pensionist var Waagepetersen været meget aktiv. I 1985 arrangerede han på Nivaagaard sammen med broderen og museumsinspektør Claus M. Smidt udstillingen og det tilhørende katalog »Hos hofvinhandleren i Store Strandstræde. En københavnsk mæcen fra Frederik VI's tid«, om købmanden Christian Waagepetersen (1787-1840). Og i »Den gamle By«'s årbøger har han offentliggjort et par artikler, blandt andet »Håndværkernes teknik gennem tiderne, kilderne til dens udviklingshistorie« (Årbog 1985).

Det er som om Christian Waagepetersens tilknytningsforhold til Købstadmuseet »Den gamle By«, hvor han jo startede sin museale lø-

bebane, er tiltaget med tiden. Eventuelle modsætningsforhold kan være kommet på afstand og kan have fortonet sig. Det er i hvert faldt en kendsgerning, at Waagepetersen i sit testamente i betydeligt omfang har tilgodeset »Den gamle By«. Købstadmuseet har haft mulighed for at udtage af Waagepetersens righoldige og værdifulde bogsamling, hvad museet kunne ønske. Det er blevet til ca. 10 hyldemeter, der omfatter bøger til alle museets afdelinger. Desuden har museet modtaget Waagepetersens arkiv angående museale oplysninger. Endelig har »Den gamle By« fået overdraget copyright til alle Waagepetersens publikationer.

G.R.

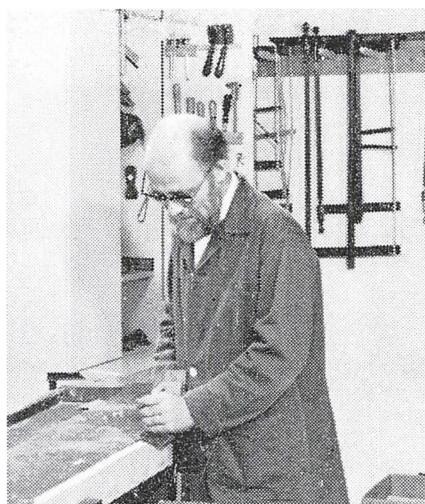
Knud Roland Hansen

1911-1993

Efter lang tids tiltagende svagelighed afgik museets tidligere konservator Knud Roland Hansen ved døden den 23. marts 1993, 82 år gammel.

Roland Hansen, der oprindelig var uddannet som håndværksmaler, havde været en lang årrække på Nationalmuseets konserveringsafdeling, da »Den gamle By« i 1967 skulle have en ny konservator; det syntes helt naturligt, at Roland Hansen, som havde stor erfaring i at arbejde med malet træ og havde megen indsigt i farvebehandling, måtte have stillingen, hvortil han da også blev anbefalet af bl.a. sin forgænger, Peter Bang Termansen (1901-1992), uden at der egentlig bestod noget personligt bekendtskab imellem dem.

En omstændighed, der kunne bidrage til at trække Roland til Århus, var, at han her ville komme i nært samarbejde med »Den gamle By« da nyudnævnte chef, magister Hans Lassen (1911-1987). De to havde været nære venner i årene på Nationalmuseet. Alt tegnede således lyst, da han og hans begavede hustru, musikpædagog Else Roland Hansen, drog hertil og bosatte sig i Hørning.

En stor opgave faldt meget snart i Rolands hænder. Igennem mange år havde »Den gamle By«s Konservering været en opgave for én mand, og konserveringen havde holdt til i et enkelt rum i Aarhus Mølles magasinbygning, oplyst af et stort ateliervindue ud mod gården. Her arbejdede Roland og den medhjælp – en arbejdsmand – han fik knyttet til konserveringen i de første par år. Kort efter Rolands tiltrædelse gik museet imidlertid i gang med opmåling og flytning af det store pakhus fra Adelgade i Hobro, der nu ligger over for museets restaurant, og i dette ville man nu ind-

rette en egentlig konserveringsanstalt. I samarbejde med museets daværende arkitekt, Aage Kristensen, gik han i gang med at indrette en konserveringsanstalt – så god som den nu kunne blive under de betingelser, der stilles, når man skal benytte en historisk bygning. Huset stod færdigt og kunne tages i brug i 1970, og her arbejdede nu foruden Roland selv en maler, en snedker og en arbejdsmand (siden er staben bestandig vokset).

Det siger sig selv, at Konserveringsanstalten ved et stort kulturhistorisk museum som »Den gamle By« kommer til at beskæftige sig med mange højst forskellige opgaver og uden hensyn til sit udgangspunkt mestrede Roland dem alle. Adskillige af urmuseets urkasser kom i disse år under hans kyndige hænder, og kasser, der hidtil havde stået hvidmalede som det var skik omkring århundredskiftet, viste sig nu at have herlige bemalinger fra baroktiden eller tidlig empire. Ligeledes undersøgte han døre rundt om på museet, bl.a. i Borgmestergården, hvor man endnu i 1820-stuen kan se de forskellige farvelag på en af dørene. I samråd med Hans Lassen foretog han en afrensning af nogle fortrinlige rokokostole, der nu atter står med voxbehandlet, umalet overflade, som de oprindeligt har gjort. Desværre holdt det gode samarbejde mellem de to gamle venner ikke og en divergens omkring opmalingen af

vægdekorationen i Borgmestergårdens Pyramidesal blev årsagen til et alvorligt brud, så at de i de sidste år af Rolands embedstid kun sjældent talte direkte sammen.

Det hindrede ikke, at Rolands arbejde fortsatte, støt og sikkert, til stor fordel for museet, ligesom han skaffede museet en fortrinlig medarbejder i malerkonservatoren Jens Siig Gaardsvig og vekslende møbelsnedkere. Imidlertid plagedes han i stadig tiltagende grad af den sygdom, han havde båret på gennem mange år, psoriasis, og med udgangen af 1978 følte han, at tiden var kommet til at gå på pension. Han kunne vel have kanter – hvem har ikke det? – men vi var mange her på museet, der blev hans venner og kom til at holde af ham. Mange hyggelige aftener har forfatteren af disse linier tilbragt i hans og Else Rolands smukke hjem, hvis store stue prægedes dels af hendes store Bösendorfer-flygel, dels af de malerier, han malede i sin fritid; nu, da han var gået af, ville han male endnu mere. Men sygdommen ville det desværre anderledes. Han trak sig desværre også mere og mere ind i sig selv, og vi mistede kontakten med ham. Antagelig kom døden som en befrielse. – Tilbage står hans værker på museet: De smukt afdækkede møbler – og selve konserveringsanstalten.

Knud Roland Hansen var »Den gamle By« en god mand.

H. N.-C.

